

ЗГ. 243-2973

493
4 - 25

Х.АБДУРАХМОНОВ
А.РАФИЕВ
Д.ШОДМОНҚУЛОВА

Ўзбек тилининг амалий грамматикаси

Олий ўқув юртлари учун

«Ўқитувчи»

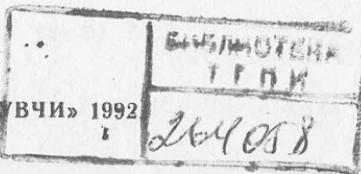
Х. АБДУРАҲМОНОВ, А. РАФИЕВ,
Д. ШОДМОНҚУЛОВА

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АМАЛИЙ ГРАММАТИКАСИ

*Маданият ва санъат ўқув юртлари
учун ўқув қўлланма*

Қайта ишланган ва тўлдирилган
2- нашри

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1992

Масъул мұχаррір: филология ғаллари доктори, профессор
H. Maхмудов

A 4602020400—216 65—92
353 (04) — 92

© «Ұқитуевчи» нашириети, 1992

ISBN 5—645—01629—7

Шартли қисқартмалар

- Ас. М. — Асқад Мухтор
А. О. — Абдулла Орипов
А. Қ. — Абдулла Қаҳхор
А. Қод. — Абдулла Қодирий
Газ. — Газетадан
И. Р. — Иброҳим Раҳим
М. И.—Мирзакадон Исмоилий
Мирм. — Мирмуҳсин
М — Мұқимий
Н. — Навоий
О. — Ойбек
О. Ё. — Одил Еқубов
О. Ҳус. — Оқилжон Ҳусанов
П. Қ. — Пиримқул Қодиров
Р. Ф. — Раҳмат Файзий
С. Абд. — Собир Абдулла
С. Ан.—Суннатулла Анорбоев
С. Аҳм.—Сайд Аҳмад
С. З.—Саида Зуннунова
«Саодат» журнали
У. — Үйгүн
Ч. Айт. — Чингиз Айтматов
Я. — Яцин
Ү. У. — Үктам Усмонов
Ү. Үм. — Үлмас Үмарбеков
Ү. Ҳ. — Үткир Ҳошиимов
Ғ. Ғ. — Ғафур Ғулом
Ҳ. О.—Ҳамид Олимжон
Ҳ. Ғ.—Ҳамид Ғулом
Ҳ. Ҳ.—Ҳамза Ҳакимзода

СҮЗ БОШИ

«Ўзбек тилининг амалий грамматикаси» ўқув қўлланмаси маданият ва санъат ўқув юртларининг талабаларига мўлжалланган бўлиб, унинг асосий вазифаси бўлғуси маданият ходимларига ҳозирги ўзбек адабий тилининг норматив қоидаларини сингдириш орқали уларнинг оғзаки ва ёзма нутқ саводхонлигини ўстириш ҳамда ўзбек адабий тили меъёрлари бўйича зарурий малака ҳосил қилишдир.

Қўлланмада ҳозирги ўзбек адабий тили тизимининг барча қисмларини амалий жиҳатдан ўргатиш асосий мақсад қилиб олинган бўлса-да, унда маданият ва санъат ўқув юртларида тил ўргатишнинг ўзига хос усуслари ва маданий-маърифий мутахассисликларнинг хусусиятлари ҳам ҳисобга олинди. Мазкур соҳанинг кўпгина ихтинослик фанлари, хусусан, китобхонлар билан ишлаш, китоб фондлари ва каталогларини тузиш ҳамда системалаштириш, библиографик тасниф, оғзаки ташвиқот санъати, саҳна нутқи, нотиқлик санъати, кўргазмали ташвиқот воситаларини яратиш кабилар бевосита тилнинг норматив қоидаларини билишга асосланган. Шунга кўра, қўлланмада талабаларнинг ўзбек адабий тилидан зарур назарий билимларни эгаллашларига ва бу билимларнинг амалий машғулотлар орқали мустаҳкамланишига, айниқса, талафуз ва имло, ифодали ва бадиий ўқиш, сўз қўллаш, нутқ қурилиши қоидалари ва меъёрларини чуқур ўзлаштиришларига кўпроқ эътибор берилди.

Қўлланманинг ушбу иккинчи нашри мутахассисларнинг таклиф ва истаклари асосида қайта ишланди, янги мавзулар билан тўлдирилди. Чунончи, товуш ва фонетик ҳодисалар, сўз маъносининг тараққиёти, сўз туркумларининг қўлланиши ва ёзилиши, қўшма гаплар кабиларнинг мазмун мундарижасига муайян ўзгаришлар киритилди. Китоб фонетик ўзгаришлар, нутқнинг фонетик бўлиниши, сўзларнинг услубий бўёғи, лексиканинг қўлланиш доираси, эмоционал-экспрессив бўйқорлик ва услубий жиҳатдан фарқланиши, нутқнинг

тасвирий ва ифодавий воситалари каби бир қанча янги мавзулар билан түлдирилди.

Мазкур нашрда тил ҳодисаларини баён этиш ва амалий машғулотларни тузишда мутахассислик фанлари билан боғланиш бўлишига, ифода услубининг содда ва аниқлигига, машқ, топшириқ ҳамда матнларнинг маданият ва санъат соҳасидан танланишига ва ёритилаётган лисоний ҳодисаларга мос келишига алоҳида эътибор берилди. Талабаларнинг тил мутолаасини осон ва пухта эгаллашларини таъминлаш мақсадида грамматик қоидаларнинг турли нутқ услубларида қўлланишига доир машқ, топшириқ ва боғланувчи матнлар кўпайтирилди, орфоэпия, орфография, пунктуация асослари лексикология, морфология ва синтаксис ҳодисалари билан узвий боғлиқликда ёритилди.

Қўлланманинг «Фонетика» бўлимига кирувчи «Орфоэпия ва имло», «Унли товушлар талаффузи ва имлоси», «Айириш ва юмшатиш белгиларининг ишлатилиши ва имлоси» қисмлари, «Синтаксис» бўлимини *Х. Абдураҳмонов*, «Морфология ва имло» бўлимини *Д. Шодмонқурова* ёзган, «Фонетика»нинг «Ундошлар тавсифи, талаффузи ва имлоси», «Фонетик ўзгаришлар», «Нутқнинг фонетик бўлиниши», «Бадий нутқнинг фонетик ифодалилиги» қисмлари, «Лексикология» бўлими *A. Рафиев* томонидан қайта кўриб чиқилган ва тўлдирилган.

Д. Шодмонқурова, A. Рафиев

ФОНЕТИКА

1-§. Фонетика (грекча *фоне — товуш* сўзидан олинган) тилшуносликнинг нутқ товушларини ўрганувчи бўлимиdir.

Фонетика товушларнинг ҳосил бўлиши, талаффузи, талаффуз ва ёзувнинг ўзаро муносабати, шунингдек, бўғин ва урғунинг хусусиятлари каби ҳодисаларни ўрганади.

Инсон тили товуш тилидир. Тилдаги сўзлар, сўз биримлари, гаплар нутқ товушлари ёрдамида ҳосил бўлади. Нутқ товушлари нутқ аъзоларининг фаолияти туфайли ҳосил бўлиб, ижтимоий алоқа воситаси бўлган нутқни шакллантирувчи сўзларнинг асосий бирлиги ҳисобланади. Нутқ бирлиги саналган ҳар қандай сўз ички ва ташқи томони билан ажралиб туради. Сўз англатадиган маъно сўзнинг ички томони, сўзни шакллантирадиган товушлар эса унинг ташқи, яъни фонетик томонидир. Нутқ товушлари фақат сўзнинг ташқи томонини шакллантириб қолмасдан, сўзларнинг маъноларини фарқлашда, сўзларнинг ўзаро бирикувини таъминловчи грамматик шакллар ҳамда сўз, сўз биримаси ва гапларнинг вужудга келишида моддий асос, ашё сифатида ҳам хизмат қиласди.

Сўздаги товушлар тасодифан йиғилган товушлар бўлмай, инсон нутқ товушлари йиғиндисидан иборатdir. Ўзига хос физик ва физиологик жараёнлар маҳсулни бўлган инсоннинг нутқ товушларини бошқа ҳар қандай товушдан фарқ қилмоқ лозим. Товуш физик ҳодиса сифатида бирор жисмнинг бошқа бир жисм ёки куч таъсирида тебраниши ва бу тебранишнинг қулоққа эшитилишидир. Масалан, доира пардасининг бармоқлар таъсирида тебраниши, бармоқлар ёхуд қўл панжасининг пардага зарб билан урилиши натижасида доира садолари таралади. Бу овоз, товуш нутқ товушларидан фарқ қиласди. Чунки, нутқ товушлари биринчидан, инсоннинг нутқ аъзоларида ва улар иштироқида, иккинчидан, мураккаб артикуляция асосида ҳосил бўлади.

2-§. Нутқ товушларининг пайдо бўлишида иштирок этувчи аъзолар нутқ аъзолари деб, шу аъзолар йиғиндиси эса нутқ аппарати деб аталади. Нутқ аппарати тўртга бўлинади: 1) нафас аппарати; 2) бўғиз (ҳиқилдоқ) бўшлиғи; 3) оғиз бўшлиғи (тил, танглай, кичик тил, тиш ва лаблар жойлашган қисм); 4) бурун бўшлиғи (товуш оҳангига алоҳида тус беришда иштирок этувчи қисм).

Нутқ аъзоларидан тил, лаблар, юмшоқ танглай, кичик тил, ун пайчалари фаол аъзолар бўлса, тиш, қаттиқ танглай, бурун бўшлиғи кам фаол аъзолардир.

Нутқ товушларининг вужудга келиши учун зарур бўлган ҳаво оқими билан асосан ўпка таъминлайди. Ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими нафас йўли орқали бўғизга ўтиб, унда жойлашган ун пайчаларини куч билан тебратиб, овоз ҳосил қиласди.

Бўғиз орқали оғиз бўшлиғидан ўтаётган ҳаво оқими бу ерда бирор тўсиққа учраб, портлаб ёки сирғалиб ўтса, шовқин пайдо бўлади. Шунга кўра, нутқ товушлари бўғиздаги ун пайчаларининг тебранишидан ҳосил бўлувчи овоздан ва оғиз бўшлиғида ҳосил бўлувчи шовқиндан иборат бўлади.

Товушни ҳарфдан фарқ қилмоқ керак. Товушларни айтамиз ва эшитамиз. Ҳарфларни эса ёзамиз, қўрамиз ва ўқиймиз. Демак, ҳарф нутқ товушларининг ёзувдаги шартли белгиси, рамзиdir.

Ҳарфларнинг қатъий бир тартибда жойлашган йиғиндиси алфавит дейилади.

Ўзбек тилида 33 та ҳарф ва 2 та белги (ъ, ь) бор: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ч, ш, ъ, ь, э, ю, я, ў, қ, ғ, ҳ.

Алфавит тартибини яхши билиш кўп ишларни тўғри бажариш учун муҳим ҳисобланади. Айниқса, киши исми ва фамилияларини, предмет, нарсаларнинг номини, кутубхоналарда муаллифлар номини алфавит тартибida ёзиш ва китобларнинг номини катологлаштиришда; луғатчилик ишларида ва бошқа шунга ўхшаш соҳаларда катта ёрдам беради.

Овоз ва шовқиннинг иштирок этиш даражасига кўра ўзбек тилидаги товушлар иккига бўлинади: **унли товушлар ва ундош товушлар**.

3-§. Унли товушлар ун (овоз) пайчаларининг ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими таъсирида тебраниб, оғиз бўшлиғида ҳеч қандай тўсиққа учрамай ўтиши нати-

Ҳарфлар	Уларнинг ном- ланиши	Ҳарфлар	Уларнинг ном- ланиши
Аа	а.	Сс	эс
Бб	бе	Тт	те
Вв	ве	Үү	у
Гг	ге	Фф	эф
Дд	де	Хх	ха
Ее	е	Ҷҷ	це
Ёё	ё	Чч	че
Жж	же	Шш	ша
Зз	зе	ь	айриш белгиси
Ии	и	ъ	юмшатиш белгиси
Ӣӣ	йэ	Ээ	э
Ққ	ка	Юю	ю
ӅӮ	эл	Яя	я
Мм	эм	Үү	ў
Ңң	эн	Ққ	қе
ӦӦ	о	Ғғ	ғе
ӮӮ	пе	Ҳҳ	ҳе
Рр	эр		

жасида пайдо бўлади. Ун пайчаларининг титрашидан бўғиз бўшлиғида соғ овоз юзага келади. Уларни талаффуз этганда оғиз бўшлиғи очиқ бўлади, асосий вазифани эса ун пайчалари, тил ва лаблар бажарадилар. Ун пайчаларининг ҳаракати мусиқий оҳангни вужудга келтиради. Шунинг учун унлиларда мусиқийлик, оҳангдорлик кучли бўлади. Уларни нутқ талабига қараб истаганча ёзиб талаффуз этиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида олтита унли товуш бор: и, э (е), а, у, ў, о. Унли товушлар ёзувда ўнта ҳарф билан ифода этилади: а, я, э, е, и, о, ё, у, ў, ю.

1- машқ. Матнда қайси унлилар кўпроқ иштирок этганини изоҳланг.

Қадимги Шарқ Эллин худоларининг маҳобатли тош сиймоларини, Ҳазрати Одам ва онамиз Момо Ҳавонинг илоҳий қиёфаларини, Биби Марям ва Исо алайҳиссаломнинг болалигидан токи чорчўпга осилгунгача бўлган ғамбода умрини лаҳзама-лаҳза матоҳларга нақш этмаган бўлса-да, башар аҳлини ҳали-ҳануз ҳайратга солаётган улуғвор бир санъатни яратдики, бу санъат асрлар оша жаҳон халқларини ўзига жалб этди, уларни, энг аввало, она борлиқни севишга, ардоқлашга, эъзозлашга ўргатди, тарбия қилди. Одамлар бу санъат

қошида Зевс ва Аполлон, Афродита ва Нерон ҳайкаларидан, буюк Микеланжело ва Рафаэль, Гициан ва Боттичелли мүйқалами сөхридан нечоғли ҳайратланган ва лаззатланган бўлсалар, худди шундай ҳайратландилар.

Бу санъат — халқ амалий санъати Самарқанд, Бухоро ва Хивани барпо этди. Бу муҳим учлик Шарқ маданиятини дунёга танитди. («Саодат» журналидан).

4- §. Ундош товушлар, асосан, ўпкадан келаётган ҳаво оқимининг оғиз бўшлиғида тўсиққа учрашидан юзага келган шовқиндан (баъзан эса шовқин билан овознинг қўшилишидан) пайдо бўлади. Ундошларни ҳосил қилишда ўпкадан чиқаётган ҳаво турли тўсиқларга учрайди, бу тўсиқлар овозни ё борича шовқинга айлантиради ёки оғиз ва бурун бўшлиғидан қисман овоз билан бир оз шовқин аралашиб чиқади. Ундош товушларни талаффуз этганда нутқ аъзолари бир-бира га нисбатан яқинлашади ёки жисплашади, шунга кўра ҳаво оқими портлаб ё сирғалиб чиқади. Нутқ аъзоларининг ҳаракатидан пайдо бўладиган тўсиқ туфайли ундош товушларни талаффуз этишда чўзиб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида 25 ундош фонема мавжуд: б, в, г, д, ж, ч, з, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.

2- машқ. Матндан ундош товушларни топиб, унли товушлардан фарқини айтинг.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ САНЪАТ ТУФРИСИДА

Санъаткор кишиларга таъсир этиши учун унинг ўзи изланувчан бўлиши, асари ҳам изланишдан иборат бўлиши шарт. Агар у ҳамма нарсани топиб-билиб олган бўлса ва панд-насиҳатга берилса ёки атайн майнавозчилик қиласа, у ҳеч кимга таъсир этолмайди. Фақат изланган тақдирдагина томошабин, тингловчи, ўқувчи у билан бирга изланиб, яқдил бўлиб кетади.

Мен санъаткорман ва менинг бутун ҳаётим гўзалликни излашдан иборат. Агар сиз менга шу гўзалликни кўрсатганингизда эди, сиздан худди мана шу олий баҳтга мени ҳам сазовор қилинг, деб тиз чўкиб ёлворган бўлурдим.

Санъат асари деб аташадиган нарсани яратиш учун, аввало, киши нима яхши, нима ёмонлигини аниқ-равшан, ҳеч шубҳасиз билиши, буларни ажратиб туради-

ган чегарани нозиклик билан кўриб туриши ва шу боисдан ҳам бор нарсани эмас, балки бўлиши мумкин бўлган нарсани ёзиши керак...

...Гўзаллик нима? Гўзаллик биз учун суюкли нарсадир. Гўзал — гўзал эмас, суйган — гўзалдир. Нега суйган гўзал?— Ҳамма гап ана шунда.

3- машқ. Operetta, органист, капелла, жаз, дирижёр, чанг, танбур сўзларидағи унли ва ундош товушларга тавсиф беринг.

ОРФОЭПИЯ ВА ИМЛО

ОРФОЭПИЯ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

5- §. Товушларни тўғри талаффуз қилиш меъёри ҳақидаги қоидалар тўплами **орфоэпия** дейилади.

Адабий тил қонунияти асосида тўғри ёзиш қанчалик муҳим бўлса, тўғри талаффуз қилиш ҳам шунчалик зарурдир.

Ўзбек тилида сўзлашувчилар ўзбек адабий тилида, шунингдек, ўзбек тилининг маҳаллий шароитга хос шева ва диалектда ҳам сўзлашадилар. Ўзбек адабий тили талаффузи диалект ва шева талаффузидан фарқ қиласди, албатта. Масалан, адабий тилдаги *меҳмон* сўзи шеваларда *миймон*, *михмон*; *туфлим* сўзи *туфлигим*, *бордик* сўзи *бордув* каби талаффуз қилинади, аммо бу сўзлар аслига мувофиқ ёзилади.

Орфоэпия орфография (имло) билан зич боғлиқ. Аммо сўзнинг талаффузи билан ёзилиши доим мос кела-вермайди. Бу ҳол товушларнинг таъсири ва ўрни билан боғлиқ бўлади. Масалан, *мактаб* сўзи охиридаги **б** ундош товуши оғзаки нутқда **п** тарзида талаффуз қилинади, бироқ имло қоидасига мувофиқ **б** ёзилади.

Демак, орфоэпия адабий тил учун ягона талаффуз меъёри бўлишини талаб қиласди.

УНЛИ ТОВУШЛАРНИНГ ТАЛАФФУЗИ ВА ИМЛОСИ

6- §. и унлиси тилнинг тикка ҳаракатига кўра юқори тор, ётиқ ҳаракатига кўра тил олди, лабларнинг иштирокига кўра лабланмаган товуш ҳисобланади. и товуши *тилак*, *бир*, *тиш*, *дил* каби сўзлардаги қисқа и унлиси ўрнида; *моҳир*, *шоур*, *илмий*, *адабий*, *лирика* каби сўзларнинг урғули бўғинидаги чўзиқ и ўрнида; *қиши*, *қур*, *ғилоф*, *хизматчи*, *хил* каби сўзларда чуқур тил орқа **қ**, **ғ**, **х** товушлари билан ёнма-ён келадиган қисқа ва қаттиқ и унлиси ўрнида ва рус тилидан ўтган *вимпел*, *билина*, *вишка*, *ричаг* каби сўзлардаги русча **ы** унлиси ўрнида ёзилади.

Араб-форс ва рус тилидан ўзлашган бир бўғинли сўзларнинг қўш ундошлари ўртасида қисқа и товуши

талаффуз этилса-да, аммо ёзилмайди. Масалан: *фикр, илм, уфқ, матн*.

1- топшириқ. Қуйидаги сўзларни дафтарингизга кўчиринг ва ёзилишини билиб олинг.

АЗМ, АЙШ, АРЗ, АФТ, АҚЛ, БАДНАФС, БАҲС, БОКС, БАЗМ, БАЙТ, БРАК, ВАЗН, ВАҲМ, ВАҚФ, ГИПС, ГЛОБУС, Дағғи, Даҳр, ЖАЗМ, ЖАЛБ, ЖАНР, ЖАҲЛ, ЖАҲД, ЖИПС, ЖУФТ, ИРҚ, ЗЕҲН, ЗИКР, ЗУЛМ, ЗУЛФ, КАРЧ, Кафт, КАСР, КАСБ, КЕКС, КИБР, МАЙЛ, МЕҲР, МАШҚ, ЛИТФ, НАСР, НАҚШ, МЕТР.

4- машқ. Матнни ўқиб, и унлисига тавсиф беринг. Қисқа ва чўзиқ талаффуз қилинган унлиларни изоҳланг.

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС

Театримизда «Бой ила хизматчи»нинг кўйилиши Ҳамза асари ва уларнинг талқини борасида катта шовшувларга сабаб бўлди. Бу спектакль театр тарихи саҳифаларига олтин ҳарфлар билан ёзилди. Узбек театрига шон-шухрат ва катта обрў келтирди.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг бу шоҳ асари 1939 йилда шундай зўр муваффақият қозонишининг асосий сабабларидан бири — драматург К. Яшин ва режиссёр Етим Бобоҷоновларнинг самарали ижодий ҳамкорлиги бўлди. Бу ҳол ўзбек театри муҳлисларининг сонини ҳам, кишиларнинг санъатга бўлган ихлосини ҳам оширди. Тарихий инқилобий мавзуда ёзилган бу асар омманинг сиёсий-ижтимоий ва нафис дидини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Халқимизда «олтин зангламас» деган нақл бор. Бу бежиз айтилмаган. Ҳамза асарлари йиллар ўтган сари ўзбек санъати муҳлисларининг диққатини ўзига жалб этиб, унга бўлган қизиқишини ошириб келди. Буюк искеъдод эгаси Ҳамзанинг «Холисхон» фожиали драмаси ҳам ана шундай номи ўчмас ва зангламас олтинлардан бири эди. Шу туфайли бу асарлар ўз қимматини йўқотмайди.

*Ш. Маъзумова,
Ўзбекистон ҳалқ артисти.*

5- машқ. Ажратилган сўзлардаги қаттиқ ва юмшоқ и товушини алоҳида-алоҳида тавсифланг.

Низомжон!

У Икромжонга ўғил бўлди. Унинг қўш қаноти бўлди. Икромжон бу бақувват қанотларда бургут парвози билан олис, нурдек тиник, беғубор уфқларга уча олади.

Бу қанотлар уни ҳаётнинг янги манзиллариға олиб боради...

Бугун ҳам ҳаво очиқ.

Низомжон билан Зебихон Дилдорни кузатиб, арава изи тушган чўл бўйлаб кетишияпти.

Икромжон йўл бошида қўлтиқ таёғига суюниб уларнинг орқасидан қараб қолди.

Уфқда уч нуқта қолди. Бу — Низомжон, бу — Дилдор, бу — Зебихон.

Пардек енгил оппоқ булатлар чети ботаётган офтоб тифида худди кимхоб парчасидек лов-лов ёнади. Кўзларни қамаштиради. Ёнади, ёлқинланади.

(С. Аҳм. «Уфқ»)

6- машқ. Каталог, архив, абонент, адабий, саҳифа, изоҳ, шрифт, терминал, репродукция, нашр, фонд, индекслаш, обзор, библиография, микрокопия сўзларидағи товушларни тавсифланг, и товушининг айтилишига алоҳида аҳамият беринг.

7- §. у унлиси тилнинг тикка ҳаракатига кўра юқоритор, ётиқ ҳаракатига кўра тил орқа ва лабланган товуш ҳисобланади. у товуши тил олди ва тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда олд қаторга мойилроқ талаффуз қилинади: *гулхан*, *гул*, *кул*, *кунжут* каби. Ендош келган чуқур тил орқа ундошлари ёнида соғ орқа қатор унли сифатида қаттиқ айтилади: *қудук*, *қур*, *буғдоӣ*, *хушинуð*, *туҳум* каби.

Қўйидаги ҳолатларда у унлиси и товушига мойилроқ айтилса ҳам, у ёзилади:

а) олдинги бўғинларида а, о, у унлилардан бири бўлган ва шундан сўнгги ёпиқ бўғин бошидаги в товушидан кейин: *қовун*, *овул*, *томуқ*, *совуқ*, *тарвуз*, *қувур*, *чувур-чувур* каби;

б) биринчи бўғинида у ёки ю бўлган сўзларнинг иккинчи бўғинида: *узун*, *узум*, *чучук*, *тушунча*, *юлдуз*, *ютуқ*, *юмуш* каби;

Аммо иккинчи бўғинда и ясовчи ёки тусловчи қўшимча бўлса, и олдинги бўғиндаги у га мослашмайди ва ўз ҳолича ёзилади. Қиёсланг: *туширди* — *тушунди*, *узил-кесил* — *узун-қисқа*;

в) биринчи бўғинида у ёки ё бўлган сўзларнинг кейинги очиқ бўғини қ ёки f билан бошланса: *буғу*, *урғу*, *уйқу*, *туйғу*, *ёғду* каби.

2- топшириқ. Қуйнданға сүзларни дафтарингизга күчиринг ۋا
ئىزىلىشىنى بىلىب олинг.

Бурун, бутун, бужур, бузрук, бузувчи, гуруч, гурух,
дуруст, жужун, зұхұр, кунжут, күкүн, кундуз, нұфуз,
сурув, тутун, тутуруқ, тушунча, тумшуқ, узум, умум,
учун, тузум, чучук, чумчуқ, шукур, қудуқ, қуруқ, фурур
ғулу, ҳазур, ҳукumat, хушнуд.

7- машқ. Матнини ўқынг. и ва у үнли товушларининг очиқ ва ёпиқ
бўғинда келишини изоҳланг.

Эндигина қор кетган пайтлар. Яланғоч ер янги чў-
милтирилган чақалоқдай буғланади, шаҳар ҳовлилари
сув очиб ётади, асфальт кўчаларда эса енгил чанг кўта-
рилади. Кўп қаватли бинолар сояси гоҳ булатлар соя-
сига қўшилиб, йўқ бўлиб кетади, гоҳ яна қуёш чиқиб
оламга иссиқ-иссиқ нур сочганда, қайтадан пайдо бў-
лади.

Баҳор нафаси ҳамма ёқни юмшатиб, алланечук бў-
шаштириб қўйган. Ҳаво майнин ва тотли туюлади. Ҳали
ҳеч нарса гуллаган бўлмаса ҳам, гўё узоқдан гул ҳиди
келади. Овозлар ҳам одатдагидан кўра жаранглироқ ва
аниқроқ эшитилади, бутун туйғулар эриб кетаётганига,
кишининг аъзойи баданидан ёқимли ва мадорсизланти-
рувчи бир ҳовур ўтаётганга ўхшайди.

Илк кўклам ёғдулари ўқув биносининг узун ўйлак-
ларини равшанлаштириб юборган, қишида кундузи ҳам
ёқиб қўйиладиган чироқлар энди ўчирилган эди. Бу
ўйлаклarda танаффус вақтида одам қайнайди. Лекин
Маҳкам бир гурух фаоллар билан йиғилишдан чиққан-
да ўйлак бўшаб қолган ва у бошидан бу бошигача кў-
риниб тураган эди. Қатор кетган хоналар ёпиқ, ичкари-
дан босинқиғовур ёштиларди. (П. К.)

8- машқ. Ұзингиз мустақил равишда биринчи бўғинда ҳам, ик-
кинчи бўғинда ҳам у товуши иштирок этган сүзлар топиб, улар
иштирокида гаплар тузинг.

8- §. ў унлиси. Бу үнли лабланган, ўрта-кенг үнли
товуш бўлиб, тилнинг ётиқ ҳолатига кўра фарқланади-
ган олд қатор ў (о) ва орқа қатор ў (о) кўринишила-
рига эга. Ёзма адабий тилда расмий равишда тил орқа
товуши деб қабул қилинган. Сўзнинг очиқ бўғинларида
нисбатан кенгроқ, ёпиқ бўғинларда эса анча торроқ

талаффуз қилинади: *сўлим, ўрик, пўчоқ, тўплам, кўкрак* каби.

Бу унли, асосан, сўзниг биринчи бўғинида учрайди: *қўл, кўйл, кўза, фўза, кўклам, тўлқин* каби. Лекин ўзлаштирилган сўзларда охирги бўғинларда ҳам қўлланади: *рўбарў, хушрўй, гулрўй* каби. Рус тили орқали кирган сўзларда **о** белгиси ҳамма бўғинларда кела олади ва шундай ёзилади: *ток, кубок, роль, нота* каби.

Кўпгина сўзларнинг биринчи бўғинида ў унлиси келганда, иккинчи бўғинида одатда и ёзилади: *бўлинши, дўппи, кўприк, сўзлик, тўқимоқ, хўрсинмоқ* каби.

3- топшириқ. Қўйидаги сўзларни дафтарингизга кўчиринг ва ёзилишини ёдда туting.

Бўйин, бўлим, бўлиқ, бўлинма, бўри, бўғиз, бўғин, дўндиқ, дўмбира, дўхтир, кўмир, кўнгил, кўнимка, кўпик, кўрик, кўринмоқ, кўчирма, мўмин, сўлим, сўлиқ, сўри, сўфи, тўзим, тўлдирмоқ, тўқим, тўқиши, тўққиз, чўқир, чўзиқ, чўмиҷ, чўри, чўчимоқ, ўтирмоқ, ўзишмоқ, ўттиз, ўйин, ўксик, ўнинчи, ўрим, хўтиқ, ҳўкиз.

4- топшириқ. Биринчи бўғинда ў, иккинчи бўғинда и иштирок этган сўзлар топиб, улар ёрдамида бир неча гап тузинг.

9- машқ. Гапларни ўқинг. у ва ў унлиларига тавсиф беринг. Талаффузини тушунтиринг.

Кеч куз фасли. Эринчоқ қиши ҳали ўзини сездирган эмас. Ўқтин-ўқтин ёмғир қуийб, шариллаган сувлар тарновларни қўпориб туширади. «Рубъи маскун»да ягона бўлган пойтакт кўчаларида пиёдалар учун балчиқда юриш анча қийинлашади. Бироқ осмон яна тезда фирузаланиб, қуёш ҳатто баҳордагидек қиздира бошлайди. Боғчада дараҳтлар олтин ранг билан товланар эди, барглар бирин-сирин жимгина, ялқовгина тўкилар, намерни ўпар эди.

Навоий кузнинг сўлғин нафосати билан нафас олган хиёбонларни оралаб, табиат ва ҳаётдаги ўзгаришлар устида фикр қилиб, кечинмалар, ҳисларга тўлиб юараркан, навкар келиб, сафар учун отни тайёрлаб қўйганини билдириди. Шоир гўё Маврга — подшоҳ қошига жўнаш кераклигини энди эшитгандай иккиланиб: «Ҳозир борурман»,— деди-да, яна аввалгича секин кетди. Боғбонлар ва бошқа хизматчилар билан сўзлашди, улар-

нинг умалоқ-думалоқ болаларининг бошларини силади, кейин киссасидан олтин ва кумуш чиқариб, ҳаммага «йўл оёқ» улашди. Болаларнинг шодлиги айниқса бениҳоят бўлди. Улар сакрашиб, чувиллашиб, тангаларни дам кафтларига қисиб, дам бир-бирларига кўз-кўз қилишарди. Катталар ўз хўжаларига «оқ йўл» тилаб, кўзларида ёнган самимий чуқур меҳр билан видолашдилар. (*Ойбек.*)

10- машқ. Матнлардаги сўзларга эътибор бериб, ў ва и унли товушларининг талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

АДИБЛАР САНЪАТКОР ҲАҚИДА

Ярим аср истеъдодли Юнус оғамиз ўзининг ҳассос, гўзал, инсоний кенг қалбининг бутун қувватини халқ хизматига, озод халқнинг шодликларини тараннум этишга бағишилди.

Ойбек.

Юнус Ражабий, сиз ўзбек музикасининг неча юз ийллик юкини мешақатли довонларидан ўз елкангизда азот кўтариб олиб ўтган Рустами достонимизсиз... сизни музикасиз, ўзбек куйларимизни сизсиз тасаввур қилолмаймиз.

Уйғун.

Юнусвой ака умр бўйи зарралаб, Хоразму Бухоро, Фарғона-ю Сурхонда йиққан дунёга бергусиз гавҳар тўла хазинасини ўз халқига, ўз даврига, ўз фарзандларига қўш қўллаб тутиб турибди.

Миртемир.

9- §. а унлиси: лабланмаган, олдинги қатор (тил олди) кенг унли товушдир. Бу товуш, одатда, юмшоқ ўзакдаги тил орқа к, г ва бошқа тил олди ундошлари билан ёнма-ён келганда олд қатор, очиқ э товуши сифатида юмшоқ айтилади: *ака, мана, олам, катта, калла, салла, гала* каби. Лекин чуқур тил орқа қ, ф, х ундошлари билан бирга келганда орқа қатор унлидек қаттиқроқ талаффуз қилинади: *қандо, қарз, ғализ, ғараз, ҳат, ҳамир* каби. Ҷошқа ~~тапшарсан~~ қабул қилинган сўзларда ҳам шу хилда айтилади. *Масатан, Анна, Тельман,*

халқ, парта, қалам, маңқул, ғаш, март, машина, альманах сўзларидаги а унли товушининг талаффузиниң қиёс қилиб кўринг. Аслида бу мисоллардаги, хусусан, рус тилидан кирган сўзларда қатнашган а фонемаси ҳолатига кўра қаттиқ ва тил орқа фонема ҳисобланади. Икки ҳолда ҳам а ҳарфи орқали ифодаланади.

11-машқ. Матнни ўқинг ва сўзлардаги а унлисини тавсифланг.

УЛКАН САНЬАТКОР

Таниқли педагог ва жамоат арбоби Раззоқ ака Ҳамроев 75 та кинофильмда, 104 спектаклда турли туман характердаги бадиий ва публицистик ҳамда ҳужжатли образлар яратди. 74 та асарни саҳналаштириди. У 700 та кинофильм дубляжида овоз бериб, ажойиб дикцияга эга бўлган фонолог эканлигини ҳам кўрсатди.

Раззоқ ака ёш талантларга ўта ғамхўр ва талабчан педагог эди. У 26 йил А. Н. Островский номидаги Тошкент театр санъати ва рассомлик институтида актёрлик маҳорати ва режиссурадан дарс берди. Шу боис таниқли педагогга 1978 йили «профессор» унвони берилди.

Давримизнинг етук санъаткори яратган эсда қоларли бадиий образлардан Нозим («Тоҳир ва Зухра»), Хисрав («Фарҳод ва Ширин»), Фердинанд («Макр ва муҳаббат»), Пантолоне («Маликаи Турандот»), Арслон («Тор-мор»), Муқими («Муқими»), Ҳамза («Ҳамза»), Мальволио («Ўн иккинчи кечा»), Ҳўжа Насриддин («Насриддиннинг саргузаштларн»), Беруний («Беруний»), Ҳазрат («Оловли йўллар») кабилар ўзбек театр ва кино санъатида салмоқли ўрин тутади.

10-§. о унлиси. Бу унли лабланмаган, орқа қатор (тил орқа) кенг унли товушдир. Ендош товушлардан қатъи назар сўзларнинг барча бўғинларида келиб, чўзиқ унли сифатида талаффуз этилади: *она, ов, ои, нон, бола, бодом, саноат, қорамол* каби. Үзлашма сўзларда бу унли ўзбекча у ёки ў билан **о** ўртасидаги (**о**) товуш каби айтилади: *опера (opera), болт (bolt), нота (nota), роль (роль), ток (ток)* каби. Аммо бундай сўзларнинг ургусиз бўғинларида о унлиси **а**, и товушларидек талаффуз қилинади: *трактор (трактир), директор (директор)* каби. Бирор замонга тифлиқ ҳамиша о ёзилади.

5- топшыриқ. Қуйидаги сұзларда оған а ҳарфларининг ёзилиши-
ни ва уларнинг құшалоқ келишини, шу ҳарфлар воситасида ифода-
ланган товушларнинг ҳар бир сұздаги аниқ талаффузини тушунти-
ринг. Ёзилишини эсда сақланг.

I. Осмон, тоғ, сой, офтоб, ҳаво, наво, бронза, ботаника, фонетика, вокзал, футбол, глобус, ўрикзор, ревизор, телевизор, агрессор, инкубатор, экватор, новатор, стабилизатор, аттор, гавда, гавжум, давлат, давр, жавлон, жавоб, кавущ, камол, муюмала, муаллақ.

II Манфаат, матбаа, мутолаа, мудофаа, мурожаат, мутаассиб, таажжуб, тааллук, таассуб, таассурот, таас-
суф.

III. Фаолият, фаол, маориф, жамоа, зироат, соат, какао, итоат, қироат, бадий, шоир, шуаро, баобрү, иншоот, мажмуа, мемуар, наинки, вакуум, воқеа, доимо, доимий, диалог, воқеий, мушоира.

12- машқ. Гапларни күчиринг. а ва о унлиларининг талаффузи
ва ёзилишини тушунтириңг.

Иккінчи чорак тугаб, болалар қишки таътилга чиқ-
қандан бері Содиқнинг күнгли жуда ғаш, иши ҳеч ри-
вож топмайди, ривож топса ҳам, қадр топмайди. Бұл-
маса, озмұнча ишлар қилиб қўйдими? Унинг ўрнида
бошқа одам бұлса, районга байроқ бұларды; мактабни
таъмирлашни муддатидан аввал сиғатли қилиб тугат-
ди. Тежаб қолған пулiga спорт майдончаси қурди, минг
ёққа елиб-юғуриб тарих кабинети билан физика каби-
нетини күнгилдагидек қилиб жиҳозлади. Ҳўжалик муди-
рининг қақыр-қуқури банд бўлиб ётган қатта под-
валнинг ярмини таъмирлаб, буфетга берди-да, буфет
ўрнини кутубхонага қўшди, унинг ёнида қироатхона
қилди. Юқори синф болаларининг кучи билан ғишт қу-
йиб, турли тўгаракларнинг ишлаши учун ҳовлиниң бир
четига алоҳида икки-уч хона қурди. Ўзи лой кечиб иш-
лади. Ёшроқ ўқитувчиларни ҳам сафарбар қилди. Бу
ишларни самарали тугатгани ҳақида район раҳбарла-
рига ўз вақтида ахборот берди. Келиб кўришиб, маъ-
қуллаб кетишиди, район маорифи бўлимининг мудири:
«Қани энди сизга ўхшаган ташаббускор директордан
кўпроқ бўлса!»— деб қўлини сиқди. (*Шуҳрат*.)

11- §. ә (e) унлиси. Бу унли лабланмаган, олдинги
қатор (тил олди), ўрта кенг унли товуш ҳисобланади.
Сўз таркибидаги ўрнига қараб турлича айтилади ва
ёзилади:

а) сўз бошида ва очиқ бўғинда келса, очикроқ талаффуз қилинади: *эрта*, *эмкоқ*, *мева*, *текин* каби;

б) икки ундош орасида ва ёпиқ бўғинда келса, нисбатан ёпиқроқ талаффуз этилади: *кетмон*, *мерган*, *тепки*, *сезгир* каби;

в) ўзбекча сўзларнинг бошида фақат э ҳарфи билан ёзилади: *экин*, *эшик*, *эртак*, эл каби. Сўз бошида е ҳарфи келганда эса ёлашган (*й+э*) товушни билдиради: *елкан*, *емоқ*, *етук*, *етим* каби;

г) сўз ўртасида, ундошлар орасида ва улардан кейин доим е ҳарфи билан берилади: *кел*, *сен*, *демоқ*, *безак*, *терак*, *чечан* каби.

6- топшириқ. Лугатдан таркибида э (е) унлиси бўлган 10 та мадданий-маърифий атама топинг ва бу товушнинг талаффузи ҳамда ёзилишини тушунтиринг.

18- машқ. о ва э унлиларига алоҳида тавсиф бериб, ёзилишига аҳамият беринг. Ҳар бирининг талаффузидаги фарқларни тушунтиринг.

Бир йилдан сўнг Отабек уста Олим билан бирга Тошкентга келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб, ундан ранжий олмадилар. У меҳмонлар каби эди. Отаси ва онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Олим билан бир ҳафта чамаси Тошкентда туриб, энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Отабек ҳолсизланиб, оёқ узра турди ва орқасидаги ярим яланоч кўланкани кўриб, бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўланка ялингансимон унга яқин юриб келди.

— Ким бу?

— Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

— Кет мундан!

— Мен Кумуш!..— деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки, дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди.

Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди.

Эртаси куни Ўзбек ойим йиглай-йиглай Ёдгорбек учун тикирган кийимларини ўғлига топширди. Отабек уста Олим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкентга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилонга бориб келди. (А. Қодирий.)

УНЛИ ТОВУШЛАР ТАВСИФИ

Тилнинг тик ҳара- катига кўра	Тилнинг ётиқ ҳаракати ва лабларнинг иштирокига кўра	
	олд қатор, лаблан- маган	орқа қатор, лаб- ланган
юқори (тор) унлилар ўрта (ўрта кенг) унлилар куйи (кенг) унлилар	и э а	у ў о

Е, Е, Ю, Я (ЁЛАШГАН) УНЛИЛАРИНИНГ ТАЛАФФУЗИ ВА ИМЛОСИ

12-§. Бу ҳарфлар сўз бошида, айриш ва юмшатиш белгиларидан кейин ҳамда унлидан сўнг келганда икки товуш (е-йэ, ё-йо, ю-йу, я-я)ни билдиради ва шунга кўра (йо) ёлашган дейилади.

е унлиси:

а) енг, ёллиғич, елдирмоқ, подъезд, съезд каби сўзларда бўғин бошида ёки айриш белгисидан сўнг, емиш, едирмоқ, етук каби сўзларда айрим бўғинни ташкил этганда ва самодержавие, телевидение каби сўзларнинг охирида йэ (й+э) товуш бирикмаси ўрнида ёзилади;

б) икки ундош орасида ёки очиқ бўғинда э (е) тарзida талаффуз қилинадиган товуш ўрнида ёзилади: мен, сен, тез, ҳеч, кеча, декабрь, перо, печак каби.

ё унлиси:

а) сўз ё бўғин бошида келган ёки ўзи айрим бўғинни ташкил қилган йо (й+о) товуш бирикмаси ўрнида ёзилади: ёд, ёз, ёстиқ, диёр, саёҳат, зиёфат, биёбон каби;

б) баъзи русча-ўзлашма сўзларда юмшоқроқ талаффуз этиладиган ундошдан сўнг келадиган о ўрнида ёзилади: зачёт (зачъот), режиссёр (режиссъор), самолёт (самольот), пулемёт (пулемъот).

Аммо район, майор, Нью-Йорк каби сўзларда бўғин бошида ё эмас, йо ҳарфий бирикмаси ёзилади.

ю унлиси:

а) сўз ё бўғин бошида келган ёки ўзи айрим бўғинни ташкил қилган йу (й+у) товуш бирикмаси ўрнида ёзилади: юпқа, юрт, юксак, буюк, туюлмоқ, юган, юзаки, юмор, юмуши, муюлиши каби;

б) баъзи русча-ўзлашма сўзларда юмшоқроқ та-
лаффуз этиладиган ундошдан сўнг келадиган у ўр-
нида ёзилади: *парашют* (парашъут), *бюджет* (бъуд-
жет).

я унлиси:

а) сўз ё бўғин бошида келган ёки ўзи айрим бўғин-
и ташкил этган йа (й+а) товуш бирикмаси ўрнида
ёзилади: *яйлов*, *ялпи*, *якшанба*, *суяк*, *ноябрь*, *мия*, *қия*;

б) баъзи русча-ўзлашма сўзларда юмшоқроқ та-
лаффуз этиладиган ундошдан кейин келадиган а ўр-
нида ёзилади: *сентябрь* (сентъабрь), *октябрь* (октъа-
брь), *отряд* (отръяд) каби.

7- топшириқ. е, ё, ю, я ҳарфлари иштирокида сўзлар топиб, шу
ҳарфларнинг қайси товушлар ифодаси эканини айтинг. Улар ишти-
рокида бир нечта гап тузинг.

14- машқ. Гапларни ўқинг. о, ё, е ҳарфларини топиб, алоҳида-
алоҳида изоҳланг. Талаффузи ва ёвлишини тушунтииринг.

Тошкентнинг мўътадил иқлими қор тингандан кейин
билинади. Офтоб ҳали қор ташлаган суюқ, оқиш бу-
лутлар ортидан чиқмаган бўлса ҳам, тушга бориб ҳам-
маёқ илиб кетади. Тарновлардан тушган томчилар оп-
поқ қорга хол қўяди. Еру кўк илк кўкламдагидай
юмшаб қолади.

Лекин кечаси осмон чараклаб очилади-ю, аёз ўн-ўн
беш даражага чиқиб кетади. Томлардан оқиб тушишга
улгурмаган қор суви узун сумалакларга айланади.

Қирчиллама қиши.

Бироқ тонг отиб, офтоб чиқади-ю, қўлмаклар музи
тешила бошлайди, тарновлар яна тилга киради, тун
совуғида юпқа туюлган пальтолар кундуз зилдай оғир-
лашиб кетади.

Айни навбаҳор.

Офтоб ботиб, юлдузлар чиққач, тарновлар яна су-
кутга кира бошлайди, бўғотлар соқоли узая кетади, оёқ
тагида қатқалоқ тақиллашга тушади.

Шунаقا, ҳар куни тушда навбаҳор-у, тунда қирчил-
лама қиши, тонг отгандан кейин эса яна аста-секин кўк-
лам кираётгандек бўлади.

Зуфар Ҳакимовичнинг кайфияти ҳам бир қанча вақт
шундай кескин тебраниб юрди. Кўнгли зимистон бўла
бошлаганда бирдан ё проректор Назаров ёрдам қилиб
қолар ёки Зокирнинг мақоласига ўхшаган бирор нар-
са пайдо бўлар ва кўнглини яна кўклам қилиб юборар

әди. Лекин сұнгги вақтларда унинг күнглидан аччиқ жиши совуғи ҳеч аримай қолди. (П. К.)

8-топшириқ. у ва ю товушлари иштирок этган сұзлар топинг. у товуши сұзининг бошида, ўртасида ва охирида келган ҳолатларга ғап тузинг.

Намуна: узум, бүзи, чолғу каби. Талаффузидаги фарқларни тущунтириңг.

9-топшириқ. Х. Абдурағмонов, Н. Маҳмудовларнинг «Маданий-оқартув ишлари терминларининг қисқачы изохли лугати»дан ёлашган унниларнинг ҳар биріга 4 тадан сұз тоиинг ва бу унниларни тавсифланғ.

УНДОШ ТОВУШЛАР ТАВСИФИ

13-§. Ундош товушларнинг турлари шовқии ва овознинг иштирокига күра белгиланади. Ундош товушлар таркибида шовқин миқдори овозға нисбатан күп бұлса еки овоз мутлақо қатнашмаса, бундай товушлар шовқинлилар деб номланади. Агар овоз миқдори устунлик қылса, бундай товушлар сонор (овоздор) саналади.

Шовқинли ундошлар овознинг иштирокига күра жарангли ва жарангсизларга бўлинади.

Жараигли ундошлар таркибида шовқин билан бирга маълум даражада овоз ҳам иштирок этади: б, в, г, д, ж, дж, з, й, р.

Жарангсиз ундошлар овоз мутлақо қатнашмайдиган, фақат шовқиндангина иборат бўлган товушлардир: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ҳ. Нутқ пайтида баъзан жарангли товушлар жарангсизлар билан ўрин алмашади: *сабаб* — *сабап*, *мақсад* — *маҳсат*, *митинг* — *митинқ* каби. Шунга мувофиқ, жарангли товушларнинг бир нечтаси ўзининг жарангсиз жуфтларига әгади, тўғри талаффузда бу ҳолатни эътиборга олиш лозим. Товушлар талаффузини ўзлаштириш ва тўғри ёзишни ўрганиш жараенида жуфти бор товушларни биргаликда тавсифлаш, машқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Жарангли ундошлар	б	в	д	ж	з	к	дж	ғ	й	—	—
Жарангсиз ундошлар	п	ф	т	ш	с	г	ч	қ	—	ҳ	ц

10- топшириқ. Үндош товушларни жарангли-жарангисизлик хусусиятини сақлаган ҳолда бир неча марта талаффуз машқлариниң бажаринг. Масалан, *б-п*, *б-п*, *б-п*; *ð-т*, *ð-т*, *ð-т*; *к-г*, *к-г* каби.

15- машқ. Ҳар бир сүздаги үндошларни жарангли ёки жарангисиз тарзда талаффуз қилинг.

Савоб — савобли, жавоб — жавобсиз, талаб — талааба — талаабчан, баргли — баргсиз — баргак, ижрочи — ижодкор — ижтимоий, мажлис — жазо — ажаб, саёс — саёзланмоқ — сас, мадад — мандат — маддоҳ, уруғ — уруғчилик — улуғвор, даво — вафо — сафо, тус — куз — суз, сотволди — босволди.

16- машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Жарангли ва жарангисиз үндошлар талаффузини тушунтиринг.

ОНА ДЕГАН НОМ..

Дейдилар, қаҳрли баҳодирлар ҳам
Жангларда жон берар ҷори мардана,
Беҳад азобларга чидаб сұнғы дам,
Битта сұз дермишлар шивирлаб: Она.
Улуғ бир донишманд оламин шархлаб,
Ахийри таниби туққан элинин.
Забой баҳш этганга әхтиром сақлаб,
Она, деб атабди илк бор тишин.
Дунё шоирлари Ватан шаънига
Сифат ахтарышлар қатор вә қатор
Ниҳоят, келмишлар битта маънига:
Она-Ватан дея битмишлар ашъор.
Бисёр бўлса агар бол ҳам бекадр,
Такрор айтилганда рангисизdir қалом.
Бу ёруғ оламда Ватан биттадир,
Биттадир дунёда Она деган ном!

(*Абдулла Орипов.*)

14- §. Үндош товушлар нутқ аъзоларининг бирор ерида тўсиққа учраб, шу тўсиқдан портлаб ёки сирғалиб ўтиб кетишига кўра ҳам тавсифланадилар.

Икки нутқ аъзосининг жипслашуви натижасида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг зарб билан портлаб ўтишидан портловчи үндошлар ҳосил бўлади. Булар *б*, *г*, *д*, *ж*, *к*, *п*, *т*, *ц*, *ч*, *қ* товушлариdir. Портловчилар портлашнинг хусусиятига қараб соф ва қоришиқ портловчиларга ажралади. Соф портловчилар бир усул—портлаш усули пайдо бўлади: *б*, *г*, *д*, *к*, *т*, *п*, *қ*. Қоришиқ портловчилар икки усул асосида — тўла бўлмаган портлаш ва ундан кейинги сирғалиш натижасида вужудга келади: *д+ж=дж*, *т+с=ц*, *т+ш=ч*.

Икки нутқ аъзосининг ўзаро жипслашмасдан, бир-

Бирига яқинлашиши натижасида ҳаво оқимининг улар орасидан ишқаланиб-сирғалиб чиқишидан сирғалувчи ундошлар ҳосил бўлади. Булар в, ф, ж, ш, з, с, й, х, ғ товушлариdir.

11- топшириқ. Портловчи ундошлар қайси нутқ аъзоларининг жипслашувига кўра фақат портлаш ва портлаш-сирғалиш билан ҳосил қилинишини тушунтиринг ва уларни тўғри талаффуз қилинг.

12- топшириқ. Сирғалувчи ундошлар қайси нутқ аъзоларининг яқинлашуви билан қандай оралиқдан сирғалиб ўтишини тушунтиринг, уларни тўғри талаффуз қилинг.

17- машқ. Сўзларни тўғри ўқинг. Ундош товушларнинг портловчи ёки сирғалувчи сифатида талаффуз қилиниш сабабини изоҳланг.

Арфа, бас, чилдирма, жумла, дубляж, овоз, қайтартич, саҳна, каталог, фонд, ижро, безак, сарлавҳа, лирик, санъат, адаб, актёр, ногора, фижжак, кафт, чечан, сюжет, диалог, адабий, ҳаракат.

ЖАРАНГЛИ ВА ЖАРАНГСИЗ УНДОШ ТОВУШЛАР ТАЛАФФУЗИ ВА ИМЛОСИ

15- §. 6-п ундошлари:

а) б — лаб-лаб, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида учрайди. Сўз охирида келган б доим жарангсизланиб талаффуз қилинади: *мактаб* — *мактап*, *сараб* — *сароп*. Айрим ҳолларда сўз ўртасида ҳам жарангсизлашади: *мутало* — *муттало*, *ибитдо* — *иптидо*.

Б ундоши баъзан оғзаки нутқда сўз бошида м каби талаффуз қилинади: *бурун* — *мурун*, *бунча* — *мунча*. Лекин бундай ўзгаришлар ҳозирги орфографияда акс эттирилмайди. Баъзи топонимларда орфографиянинг анъанавий услубига кўра ўз ҳолича, яъни айтилишига кўра ёзилади: *Туямўйин гидроузели* ёки *Мурунтов* кони каби.

Баъзан унлилар орасида, қўшма феъл таркибидаги *бермоқ* феълининг бошида б портловчиси сирғалувчи в каби айтилади: *кабоб* — *кавоб*, *ароба* — *арава*, *кела берди* — *келаверди*.

б) п — лаб-лаб, портловчи, жарангсиз ундош. Сўз бошида, ўртасида ва охирида келади. Сўзнинг бошида ва охирида қелгандা, кўп вақт б ва ф ундош товушлари ўрнида талаффуз қилинади. Лекин аслига мувофиқ б ва ф ёзилаверади: *фабрика* — *пабрика*, *келиб* — *келип* каби.

13- топшириқ. 6-п товушларини аввал бир неча марта жаранг-ли-жарангиз ҳолда, кейин уларга унли товушларни қўшган ҳолда тўғри талаффуз қилинг.

18- машқ. Матнини ифодали ўқинг, 6-п товушларини топиб, талаффузи ва ёзилишини изоҳланг.

Бир куни Сора опа илтимосимга биноан, монолог айтиб бердилар. Биргина томошабин қаршисида ҳам у киши образга кириб, жозибали бўлиб кетар, юракдан астойдил сўзларди. Бир марта Сора опа Аброр аканинг «Лайли ва Мажнун» спектаклида Мажнун ролини қандай ижро этганини сўзлаётуб, унинг қўшигини эслаб қолди.

— Айтиб беринг, майли, икки қатор бўлса ҳам,— деб туриб олдим.

Сора опа менга эмас, стол устидаги гулдонда турган қип-қизил лолаларга қараб қўйди-да, майин овозда аста қўшиқ бошлади. Икки қаторгина айтди. Лекин унинг юзи худди гулдондаги баҳор лолаларидек қип-қизариб кетди. Ҳа, худди лолалардек. Худди бирорвнинг олдida ҳеч қачон қўшиқ айтмаган қиз боладек қизариб кетди.

— Вуй, Сора опа, худди анув лолага ўхшаб кетдингиз,— дедим.

— Ана шунаقا-да, қўшиқни яхши айттолмайман, қизариб қоламан, овозим йўқ! — деди Сора опа алланечук ўзини ноқулай сезиб. Аслида эса Сора опа гарчи қўшиқни паст, майин овозда айтган бўлса-да, ўша қўшиқдаги сўз таъсирига берилган, бир дақиқа бўлса-да, образга кирган эди. Ҳар бир сўз маъносини чукур тушуна билиш, вазиятга, воқеа ривожига қараб айта билиш ҳам санъат.

— Масалан,— дейди Сора опа,— «Кеч кирди» деган гапни қирқ хилда айтиш мумкин. «Кеч кирди» беписандлик билан, гўё шошадиган жойим йўқ, деган маънода айтиш мумкин. «Кеч кирди»— ҳайрат билан вақт тез ўтиб кетганини билдириш мумкин ва ҳоказо. Ҳар бир сўз томошабиннинг юрагига бориб етсин, ҳар бир ифода, ҳаракат сўз маъносини англатсан!

«Сўзни ўйнамагин,— дерди Аброр акам,— унинг мазмунини, моҳиятини ўйнагин. Агар сўзни ўйнайдиган бўлсанг, гапларингнинг асл моҳияти очилмаса, унда партнёрга ёрдам беролмайсан». Ҳа, сўз, ҳатто товуш устида қаттиқ ишлашни ҳам Аброр акамдан ўрганганман, Аброр акам овознинг тўлқинланиб узоққа кетишига айниқса аҳамият берардилар.

Овознинг тўлқинланиб узоққа кетиши... Масалан,
«Навоий»даги Гулида:

Жаҳон фийбат ила бўхтонга кондир
Қиличдин, наизадин бўхтон ёмондир,—

деганда кондир, ёмондир сўзларидаги «о» товуши Со-
рахоним талаффузида, худди каттакон чинни пиёлага-
кумуш қошиқ билан бонг урилғандек узоқ жаранглай-
ди, юракларни зир-зир титратади.

(С. Маҳмудова. «Бир юракнинг юз
жасорати»дан)

16- §. в-Ф ундошлари:

1. в — лаб-лаб, сирғалувчи жарангли ундош товуц.
Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида кела олади:
вақт, совун, палов каби. Лекин соф ўзбекча сўзларда в
сўз бошида асосан қўлланмайди.

Хозирги пайтда талаффузда в товушининг лаб-тиш
кўриниши тобора кенгроқ қўлланмоқда. Шунинг учун
сўз охирида келувчи в товуши кўпинча п га, баъзан ф
га ўтади: Норқулоп, Ерқулоп, Петрон, Аҳмедоғ каби-
лар. Лекин қоидага мувофиқ в ёзилаверади.

2. ф — лаб-тиш, сирғалувчи, жарангисиз ундош то-
вуш. Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келади:
фойда, афзал, муфассал, латиф каби. Талаффузда
баъзан п ўтиши мумкин: фабрика — пабрика, даф-
тар — дантар, саф — сап каби. Бироқ аслига мувофиқ
ф ёзилаверади.

14- топшириқ. в-Ф ундошларини жарангли-жарангисиз ҳолда тўр-
ри талаффуз қилинг. Бу товушлариниг аниқ талаффузини қуйидаги
байт мисолида мустаҳкамланг.

Не бўлди дардима, эй бевафо, даво қилсанг,
Вафога ваъда қилиб, ваъдага вафо қилсанг.

(А. Навоий.)

19- машқ. Матн сўзларидаги п, в, ф товушлари талаффузини
қиёсланг.

УМРНИНГ ЭНГ СЕҲРЛИ ФАСЛИ..

Узбек тўйи деғанда дафъатан карнай садоси, сур-
най ноласи, ноғоранинг кўнгилларни ҳаяжонга чулғай-
диган шўх оҳангини эшитгандек бўламиз. «Шу кунлар-
га етказсин-а», деб ният қиламиз беихтиёр. Ахир, хо-
надонингизга келин келади. Ёки қизингиз келин бўлиб
бошқа бир оилани обод қилади.

Келин-куёвлик уйларнинг файзи, меҳригиёси ўзгача. Гўё бу уйлардан нур тараалаётгандек, анбар иси димоққа урилаётгандек. Ҳар бир ташланган қадамдан андишаю ҳурматни, эъзозни кўраётгандек бўласиз.

Онахонларимиз бўлажак күёвлари эсли-хушли, ба-маъни бўлишини тилайдилар. Келинининг эса иболи, назокатли, ақлли-хушли ва яна... соchlари тақимини ўпид туришини орзу қиласидар... («Саодат» журнали-дан.).

17- §. г-к ундошлари:

а) г — тил орқа, портловчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келади: *гўзал, гул, эгар, барг, педагог*. Баъзан сўз охирида жарангсиз каби эшитилади: *туг — тук, барг — барк, диалог —диалок* каби.

Охири г, к билан тугаган сўзларга г ундоши билан бошланувчи қўшимча қўшилганда г товуши ҳам жа-рангсиз талаффуз қилинади ва шундай ёзилади: *тег+ган — теккан, ичак+га — ичакка, нок+га — нокка*. Лекин рус тили орқали ўзлашган сўзларни ёзишда бу қоида ҳисобга олинмайди: *педагогга, филологга*;

б) к — тил орқа, портловчи, жарангсиз ундош то-вуш. Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келади: *кўз, тулки, тилак, билак* каби.

Сўзнинг охири к билан тугаганда, эгалик аффикси қўшилганда к жарангли г га айланади ва шундай ёзи-лади: *билак-им — билагим, тилак-им — тилагим* каби.

15- топшириқ. г-к товушларини олдин бир неча марта жарангли-жарангсиз тарзда, кейин уларга унли товушлар қўшиб, бўғин тар-зида талаффуз қилинг.

20- машқ. г-к товушларини тўғри талаффуз қилган ҳолда тез айтишларни машқ қилинг.

1. Гулнор гузардаги гулзордан гул уэди.
2. Кафтдек тепа, кафтдек тепа устида кемадек капа.
3. Оқ кўйлакка кўк тугма, кўк кўйлакка оқ тугма.

21- машқ. Қуйидаги сўзлардаги г, к товушларини тавсифланг.

Гармон, грим, акапелла, тинган, тилак, гардиш, контрабас, гипербола, квартет, тиккан, тикан, камертон, дугоҳ, карнавал, арк, дарсга, педагогга, композиция, кўпик, иштироки.

22- машқ. Шеърни ифодали ўқинг. г ва к ундошларининг талаффузига эътибор беринг.

Китобларда гуллаб ётар севинчлар,
Китобларда чўллаб ётар орзулар,
Китобларда занглаб ётар қиличлар,
Китобларда кўллаб ётар қайгулар.

Китобларда Фиркўк отлар кишинагай,
Эртак айтур китобларда чинорлар.
Китобларда тоғлар қадам ташлагай,
Китобларда — ишқ битилган туморлар.

Игна билан қудуқ қазган донолар,
Иўқ нарсани бордай ёзган донөлар,
Фикрларнинг уммонида тал тортмай,
Сўз дурларии излаб сузган донолар...

Яхши ҳамки, китоблар бор оламда,
Қўкка учсанг — оёғингдан тортади.
Таркидуғ қилиб гоҳи аламдан,
Ерга кирсанг — қулоғингдан тортади.

Китобларга берсанг инон-ихтиёр,
Тоғлар ошиб, боғлар бунёд этасан.
Идрокингдан жонланади йўғу бор,
Қўл узатсанг, орзу қушин тутасан!..

Оддий қоғоз эмас, асли китоблар —
Тафаккурдан туғилган ҳур офтоблар!

Ойдин Ҳожиева

18- §. д-т ундошлари:

а) д — тил олди, портловчи, жарангли товуш. Сўз-нинг бошида (*девор, довон*), ўртасида (*шудгор, бүғдой*), охирида (*озод, обод*). Сўз охиридаги д доимо жарангсиз талаффуз қилинади. Бироқ аслига мувофиқ д ёзилаверади: *банд* — *бант*, *хурсанд* — *хурсант*, *авлод* — *авлот* каби. Сўзниг охирида д товушидан олдин и келса ва бундай сўзларга қўшимчалар қўшилса ҳам д талаффуз этилмайди, аммо ёзилади: *пайванчи* — *пайвандчи*, *баланроқ* — *баландроқ*, *хурсанчилик* — *хурсандчилик* каби;

б) т — тил олди, портловчи, жарангсиз товуш. Сўз-нинг бошида (*том, тоғ*), ўртасида (*четан, ватан*), сўз охирида (*ҳаракат, йигит*) кела олади.

Сўз охиридаги т талаффузда кўпинча тушиб қолади. Бироқ аслига мувофиқ ёзилаверади: *дўст* — *дўс*, *дараҳт* — *дараҳ* каби. Бундай сўзларга қўшимчалар қўшилганда ҳам талаффузда т ундоши эшитилмай қолади, аммо бу ҳол ҳам имлода акс этмайди: *дўслик* — *дўстлик*, *даструмоль* — *даструмоль*, *машинисга* — *машинистга* каби.

Жонли нутқда т билан тугаган сўзларга ч ундоши

билин бошланувчи қўшимчалар қўшилганда тининг ҳам ч га айланиш ҳодисаси юз беради: *сүтчи — суччи, йигитча — йигичча, уятчан — уяччан* каби.

16- топшириқ. д-т ундошларини жарангли-жарангсиз тарзда талаффуз қилишни машқ қилгач, др, тр товуш бирималарига унили товуш қўшиб, қиёслаган ҳолда талаффуз машқларини бажаринг.

23- машқ. Матидан д, т товушли сўзларни топиб, талаффузи ва ёзилишини изоҳланг.

ТУРКИСТОНДА ТЕНГИ ЙҮҚ АРТИСТ

Ўзбек театрни асосчиларидан бири, Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрининг ташкилотчиси Манон Уйғур саҳна фаолиятини 19 ёшида «Турон» труппасида бошлаган. Дунёқарашининг шаклланишида Ҳамза билан танишиши ва ижодий ҳамкорлиги муҳим роль ўйнади. 1919 йилда ўзи ташкил қилган труппага раҳбарлик қилиб, Туркфонт сиёсий бошқармасига қарашли тарифибот поездлари составида Оқтуба ва Фарғона фронтларида қизил аскарларга маданий хизмат қилди.

Манон Уйғур 1924—1927 йилда Москвадаги ўзбек драма студиясида ўқиб, Е. Вахтангов режиссураси билан назарий ва амалий танишди. Аксарият комик ролларни ва драматик, трагик образларни ҳам маҳорат билан яратганлиги учун 20-йилларнинг бошида Туркистонда тенги йўқ актёр ҳисобланган.

Уйғур постановкачи режиссёр сифатида ўзбек ва қардош халқлар тилларида ёзилган юздан ортиқ комедия, сатирик, драма, музикали драма, трагедия асарларини саҳналаштириб, ўзбек театри ривожига катта ҳисса қўшган.

Н. Гоголнинг «Ревизор», В. Шекспирнинг «Ҳамлет», «Отелло» асарларини саҳналаштириши Уйғур режиссёрлик санъатининг энг баланд чўққилари ҳисобланади ва бу билан жаҳон санъати тарихида ўчмас из қолдирди.

19- §. ж-ш ундошлари:

а) ж — тил олди, сирғалувчи, жарангли товуш. Бу товуш, асосан, форсча-тоҷикча ва русча-ўзлашма сўзларда қўлланади: *аждар, мӯжда, гижда, жаңр, гараж* каби. Жонли сўзлашувда сирғалувчи ж товуши юмшоқроқ, қоришиқ ж (дж) ёки ш, ч тарзида айтила-

ди: жюри — джюри, массаж — массаџ, сажда — саҷда каби;

б) ш — тил олди, сирғалувчи, жарангиз ундош. Сўзниг бошида (шоҳ, шовқин), ўртасида (тумшуқ, юмшоқ) ва охирида (бош, тош, қуёш) кела олади. Тил олди ундошлари билан келганда юмшоқ (*шаҳар*, *ширин*, *ишқал* каби), орқа қатор унлилар ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда эса қаттиқ (*шоҳ*, *шўх*, *қишлоқ* қашқир каби) талаффуз қилинади.

17- топшириқ. ж товушига ундошлар, кейин унли (эждр-а, эждр-у тарзида), ш товушига эса унли, кейин ундошлар (шишш, шашт каби) қўшган ҳолда бир неча марта талаффуз машқларини бажаринг.

18- топшириқ. ш товушини қўйидаги тез айтишларда тўғри талаффуз қилинг.

1. Шокир шамолда шолини шариллатиб шопиряпти.

2. Қишида кишиши пишмасмиш, кишиши еган кишининг тиши қамашмасмиш.

3. Хасқаш хашакни ҳаш-паш дегунча хаскашлайди.

24- машқ. Матнни оҳанг билан ўқинг. ш ва ж сирғалувчи ундошларининг талаффузини тушунтиринг.

ЗАБАРДАСТ САНЪАТКОР

Халқимизнинг суюкли санъаткори Шукур Бурҳонов бутун табиати ва эътиқоди билан саҳна учун туғилган, фидойи санъаткор, эзгу ниятларига эриша олган баҳтиёр актёр. Унинг баҳти шундаки, табиат актёрга саҳна талқинларининг барча гулшанларидан чечак тера билиш имкониятини берган. Драма, трагедия, комедия — буларнинг ҳаммаси Шукур Бурҳоновнинг ижодига хос. Фоғир, Мирзо Улуғбек, Брут, Эдип, Войницкий, Сквозник-Дмухановский, Сулаймон ота — шу жанрлардан намуна ва обидадир.

Шукур Бурҳонов — халқ санъаткори. Унинг ижоди ўзбек миллий театрининг овози, ўзига хослигидир. Бу ўзига хослик, бу халқчиллик, аввало, Шукур Бурҳонов ижодининг инсоний мундарижаси, тиниқ ва теран бадииятида намоён бўлди.

Истеъдод билан меҳнатнинг бир-бирига эгизак тушунча эканини Шукур Бурҳонов ижоди мисолида айниқса чуқур ҳис этиш мумкин. У ўта заҳматкаш санъаткор эди. Лекин унинг риёзати саҳнада, томошабин ҳузурида сезилмайди. Акс ҳолда, ижодкор меҳнати

ўзининг санъатлик аломатини йўқотиб қўйган бўлур эди.

Шукур Бурҳонов ўзбек театр саҳнаси ютуқларидан беҳад қувонадиган, камчилигидан беҳад ҳижолат тортадиган, қобил, зийрак, ўзига талабчан санъаткор бўлган. Унинг идрокида устөзлари Манон Уйғур, Етим Бобоҷонов ва Аброр Ҳидоятовнинг анъаналари доим барқарор ва барҳаёт эди.

Шукур ака очиқ кўнгил, самимий суҳбатдош бўлса-да, ў билан суҳбат қилиш осон ҳам эмас эди. Диляда дарди, кузатувларида зукколик бўлмаган кимса билан улфатчиликни ёқтирасди. Такаббур, қуруқ савлатларни хуш кўрмасди. У ўзига ҳар нарсани эп кўрмагандек, касбдошлари фаолиятида номуносиб ҳол ёки бирор етишмовчиликни кўрса ранжир, буни дангал юзига айтарди. Ҳар қаерда, ҳар қайси ҳолда ҳам унинг хаёлини саҳна ва ижод забт этган бўларди. У устози Манон Уйғурнинг ҳаёт тарзига содиқ. Зотан, устози: «Шу йўлга кирибман, шу йўлдан кетай», деган аҳдига қилча хиёнат қилмаган эди.

Шукур Бурҳоновнинг жўшқинлиги, эҳтироси, майин ва ҳиссий лиризми қон томирлари каби ягона юрак — актёрнинг реалистик ижодий методига келиб тушади. Унинг шоҳ образлари фикримизнинг далили: Фоғир, Улуғбек, Брут, Эдип, Войницкий, Ялангтўш, Сулаймон ота, Незнамов, Шаҳар ҳокими, Сотилмиш, Дундич, Жалолиддин... (*«Ўзбекистон санъати» журналидан*).

20- §. ж (дж)-ч ундошлари:

а) ж (дж) — тил олди, қоришиқ портловчи, жарангли товуш. Бу товуш ўзбек тилининг ўзига хос товушларидан бири бўлиб, сўзнинг ҳар хил бўғинида кела олади: жон, жумла, ажойиб, жажжи, фалаж каби. ж ундоши портловчи д. т товушлари билан ёнма-ён келгандан, сирғалувчи ш ёки соф ж тарзида айтилади: адждод — аждод, иджтимоий — ижтимоий каби. Жонли тилда сўзнинг охирида жарангизланади ва ч тарзида талаффуз қилинади: тож, хирож, бож каби;

б) ч — тил олди, қоришиқ портловчи, жарангиз ундош. Сўзнинг бошида (чўл, чақалоқ), ўртасида (кеча, пичоқ) ва охирида (қилич, ич) кела олади. ч билан тугалланувчи ўзакка қўшимчалар қўшилганда ҳамда айрим сўзларда ч ундоши ш каби талаффуз қилинади, бироқ аслига мувофиқ ёзилаверади: учта — ушта, учди

— уиди, ичдим — иштим, кичкина — кишкина, қарич — қарии каби.

19- топшириқ. ж-ч ундошларини унлилар қўшган ҳолда бўғинлаб, тўғри талаффуз қилишни машқ қилинг ва қўйидаги сўзларнинг айтилишига эътибор беринг:

Чанг, чаман, чақир, чашма, чопон, чойнак, чой, чевар, челак, чегара, чилдирма, чинқириқ, чиройли, чуст, чучук, чумчуқ, чўпон, чўққи, чўнтақ, жаҳон, жанжал, жамол, жом, жой, жосус, жез, жеркиш, жигар, жилва, жилд, жума, жувон, жумбоқ, жўра, жўяк, жўна.

20- топшириқ. Қўйидаги тез айтишлардаги ж-т товушларини тўғри талаффуз қилинг.

1. Сижжакдаги ғижжакчи жийдадан ғижжак ясармиш.
2. Жажжи жиблажибон жажжи Жўра билан жўра, жажжи Жўра жажжи жиблажибон билан жўра.
3. Бир чала чайла, бир чала чайла ёнида неча-нечачала чайла.
4. Бир токчада уч токча, бир токчада уч токча.

25- машқ. ч ва ж товушларини тавсифланг, талаффузи ва ёзилишини изоҳланг.

КИТОБХОНЛИК

— Юр, сени китобхонликка олиб борай,— дедилар бир куни раҳматли отам Мақсуд Собир ўғли.— Китобни ёлғиз ўқишга ўрганиб қолган камина раъйларини қайтармай эргашдим.

Исажон тоғамнинг меҳмонхонасига мулла Муҳаммад Зоҳид домла, Неъматхон бобо, яна бир қанча кексалар йиғилишган эди. Ўзимча ҳайронман: нега бу кишилар китоб ўқиймиз, деб шунча тараддулданиб ўтиришибди? Ҳаммаси ўз уйида ўқийвермайдими?

Ниҳоят мутолаа бошланди: мулла Муҳаммад Зоҳид домла йўл-йўл беқасам жилди китобни қўлга олиб дедилар:

- «Жавомеъ-ул калима»ни давом эттирамизми?
— Шундай бўлсин, тақсир...

Мулла Муҳаммад Зоҳид домла босиқ бир шира-дор овоз билан доно-доно ўқир, баъзан тўхтаб ўқиганининг мазмунини тушунтирас, атрофдагиларнинг фикрини сўрарди, сўнг эса йиғилганлар қизғин баҳсга киришишар, ҳар бир сўзларнинг мағзи чақиларди. Камина лол бўлиб ўтирадим. Мана, китобнинг мағзини қандай чақиш керак экан!

(Туроб Мақсад)

21- §. з-с ундошлари:

а) з — тил олди, сирғалувчи, жараңгли ундош. Сўз-нинг бошида, ўртасида ва охирида келади: *зарур, зар, қизил, чизик, ғоз, қиз* каби. Жонли нутқда сўз охирида келган з товуши жарангизланиб, с товушига мойил талаффуз қилинади, бироқ аслига мувофиқ з ёзилаверади: *борамиз* — *борамис, оғиз* — *оғис* каби. Бу ҳолатни з билан тугалланган ўзакка жарангиз ундошлар қўшилганда ҳам кузатиш мумкин: *юз сўм* — *юс-сўм, сўзсиз* — *сўссиз*, *изчил* — *исчил* каби;

б) с — тил олди, сирғалувчи, жарангиз ундош товуш. Сўз-нинг бошида, ўртасида ва охирида келади: *соз, сўз, кескин, масал, либос, олис* каби. э (е), и унлиларидан олдин келганда юмшоқ талаффуз этилади: *сезги, секин, силамоқ, сим* каби.

21- топшириқ, з ундошига д ни, с ундошига т ни қўшиб ургу тушадиган унлилар билан бирга талаффуз қилинши машқ қилинг (зи, зда, сти, ста тарзида).

26- машқ. Қўйидаги мақоллар ва тўртликдаги з, с ундошларини қиёслаб тавсифланг.

1. Кўп сўзниг ози яхши, оз сўзниг ўзи яхши.
2. Оз сўз — соз сўз.
3. Ер ҳайдасанг, куз ҳайда.
Куз ҳайдамасанг, юз ҳайда.
4. Дўстлар, яхшиларни авайлаб асранг!
«Салом» деган сўзниг салмоғин оқланг!
Улганда юз соат йиғлаб тургандан
Уни тиригига бир соат йўқланг.

(Мақсад Шайхзода)

27- машқ. Матнни ўқинг. з ва с ундошларини аниқлаб, талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

БАЛАЛАЙКА

Уч торли, ҳамма торлари баравар чертиб чалинадиган рус халқ музика асбоби. XVIII аср бошида пайдо бўлиб, рус деҳқонлари орасида кенг ёйилган. Балалайкадан яккахонликда ва ансамблда, қўшиқ, лапар, рақсларга жўрнавозликда фойдаланилади. Рус музикачиси, моҳир балалайкачи В. В. Андреев XIX аср охирида балалайкани муқаммаллаштириб, рус халқ чолғу асбоблари оркестрига қўшган.

БАРАБАН

Усул — зарб берадиган урма соз. Товуш баландлиги ноаниқ. Гардиши металл ёки ёрочдан ясалган. Ҳар иккى томонига тери қопланган. Барабан 2 хил бўлади:

1. Қичик барабан. Тириллама-рез товуш ҳосил қилиш учун бир томонидаги тери устидан 2—3 тор тортилади. Юмaloқ учли 2 та «чўп» билан чалинади.

2. Қатта барабан. Товуши гумбурлайди, йўғон ва паст бўлади. Учига кигиз қопланган чўп — таёқча билан чалинади. Барабанлардан кўпроқ симфоник ва духовой оркестрларда фойдаланилади.

22- §. F-қ ундошлари:

а) f — чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзниг бошида, ўртасида ва охирида келади: *ғоз, тоға, ўғри, тұғри, туғ, бүғ* каби.

Охири f билан тугаган сўзларга жўналиш келишиги -га, чегара маъносини билдирувчи -гача ва сифатдош ясовчи -ган қўшимча қўшилганда, f жарангисизлашиб, қ га айланади: *боғ-га — боққа, тоғ-га — тоққа, тоғгача — тоққача, туғ-ган — туққан* каби. Бундай сўзларга -ча қўшимчаси қўшилганда эса f товуши x тарзида айтилади: *боғча — бохча, зоғча — зохча, белбоғча — белбохча* каби;

б) қ — чуқур тил орқа, портловччи, жарангсиз ундош товуш. Сўзниг бошида, ўртасида ва охирида келади: *қуши, қора, ёқа, мақсад, қулоқ, таёқ* каби.

Жонли нутқда сўзниг ўртаси ва охирида баъзан f тарзида (*шу ёқда — шу ёғда, ботқоқлик — ботқоғлик, балиқ — балиғ, иссиқ — иссиғ* каби), баъзан эса x тарзида (*ваҳт — вахт, нуқта — нухта, тўйқсон — тўйхсон, оқ — ох* каби) талаффуз қилинади.

қ ундоши билан тугаган сўзларга эгалик қўшимчалари қўшилганда қ жарангилашиб f га ўтади ва бу ҳодиса имлода акс этади: *тароқ — тароғи, қўшиқ — қўшиғим, ўртоқ — ўртоғинг* каби. Аммо бир бўғинли сўзларда, четдан ўзлашган сўзларда бундай пайтда қ ундоши аслича айтилади ва ёзилади: *ҳақ — ҳақи, тўқ — тўқин, шитиёқ — шитиёқи, ҳуқуқ — ҳуқуқим* каби.

22- топшириқ. f-қ ундошлари унлилар қўшган ҳолда бўғин тарзида тўғри талаффуз қилиш машқларини бажаринг.

23- топшириқ. Қуйидаги тез айтишлардаги f-қ товушларини аниқ ва тўғри айтинг.

1. Фозғоннинг мармари жаҳонга машҳур, бизнинг фозғончилар шунинг учун мағрур.
2. Қўнғироқ қўғирчоқни кими, қўнғироқ қўзичоқни кими?
3. Симёғочдаги қалдирғоч қайрағочдаги қора қарғага қайрилиб қараганда, қайрағочдаги қора қарға қарагайга қайрилди.

28- машқ. Матнни ифодали ўқинг. F-қ ундошларининг айтилиши ва ёзилишини изоҳланг. Жарангли товушларнинг талаффузига эътибор беринг.

ҚУШИҚЧИГА ОҚ СУТ БЕРГАН ОНА СУЗЛАРИ

«Ботиржоним Москвада туғилган. Биз ўша йиллари Карим акангиз билан актёрлик маҳоратини ошириш учун ўқирдик. «Бўладиган бола бошидан маълум», дейди халқимиз. У чақалоқлигида ҳам ювошина эди. Қора соchlари жингалак — бир Карим акангизга ўхшаса, бир менга ўхшарди. Бир ёшга тўлиб Москва кўчаларига олиб чиққанимизда, одамлар «ҳйнд боласими» деб қизиқиб сўрашарди. У итоатгўй бўлиб ўси. Орли эди. Ортиқча нарса талаб қилмасди. Ортиқча эътибор талаб қилмасди. Қўшиқ айтишини ҳам кеч билдик. Билиб қолиб, мён ўзим қўшиқ ёзиб бердим, аммо артист бўлмайсан, дердим. У хўп дерди. Санъат билим даргоҳига ҳам мендан яширинча ўқишига кирган. Эшитиб ноилож рози бўлганимиз.

У ўз устида ўзи ишлади. Ўзи турли танловларда ғолиб чиқди. Унинг фалон танловда ғолиб бўлганини матбуотдан ёки радио, телевидениедан эшитардик. Ҳеч қачон ўзи келиб айтмас эди. У эстрада жанрини Ўзбекистонга олиб келибди, ривожлантириби ҳамки, ҳеч иш қилмагандек юради. Оддий эди. Мени «Калонпойим» дерди. Мени бир кун ҳам назаридан четда қолдирмасди. У укаларига одобу ахлоқда ўrnak бўлди. Қечалари билан ухламай ишларди: ёзарди, чизарди, куйларди. Ўз-ўзидан уйимиздагиларда меҳнатга ҳалол муносабат уйғотарди. Мен ҳали-ҳали кечалари уйғониб Ботиржоним ишляяпти, деб ўйлайман. Унинг қўллари теккан чолғу асбобларини силиб ўпаман. Чизгайн суратларини қўзларимга суртаман. Бу дунё шу экан, қилган ишларинг қоларкану ўзинг ўтиб кетавераркансан...».

«Ботиржонни чақалоқлигиде биринчи бўлиб чўмилтириш учун машҳур халқ артистлари Мукаррама Турғунбоева ва Тамараҳонимлар қелишган эди. Улар чақалоқни чўмилтириб кўп яхши гаплар айтишган, кулишган, тилаклар тилашган эди. Толега минг шукур, болам яхши одам бўлиб ўсди. Халқ учун хизматдан чарчамади. Уни фақат дард қийнагани йўқ. Уни ўзбек эстрадасини тушуммаганлар ҳам қийнарди. У пайтлар баъзи раҳбарлар хаёлида, ўзбекларга эстрада керак эмас, деган ўй ҳам бор эди. Кўпчилик «бу жанр бизда узоқ умр қўрмайди» деб ўйларди. Ботиржон эса миллий қўшиқларни шу жанрда куйлашимиз керак, деган фикрда эди.

(«Саодат» журналидан)

23- §. x-ҳ ундошлари:

а) **х** — чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангсиз ундош товуш. Сўзнинг бошида (*хат, хабар*), ўртасида (*тахта, сохта*) ва охирида (*сих, шўх*) кела олади. Жонли нутқда сўз ўртаси ва охирида баъзан қ товушига мойилроқ айтилади: *ахлоқ* — *ақлоқ*, *сохта* — *соқта*, *мих* — *миқ* каби. Ўзбек тилидаги сўзларда э (е) дан бошқа унлилар билан ёнма-ён келиб, уларнинг қаттиқ талаффуз қилинишига сабаб бўлади: *халқ*, *хон*, *тўхта*, *хил*, *хушхабар* каби;

б) **ҳ** — сирғалувчи, жарангсиз, бўғиз ундоши. Сўз бошида (*ҳаёт, ҳикоя*), ўртасида (*баҳор, шаҳар*) ва охирида (*гиёҳ, сиёҳ*) кела олади. Ўзбек тилида бу товуш **өҳ**, э, ҳа каби ундош сўзларда ва асосан, араб-форс тилларидан ўзлаштирилган сўзларда учрайди.

ҳ ҳарфи ифодалаган товуш **ҳ** ундошига нисбатан юмшоқроқ, нафисроқ талаффуз этилади ва қийидаги каби сўзларда ёзилади: *ҳимоя*, *ҳосил*, *ҳоким*, *Шоҳиста*, *оҳанг*, *саҳна*, *туҳфа* каби.

Жонли нутқда **ҳ** товуши баъзан ўзидан кейинги ундош каби айтилади ёки бутунлай талаффуз этилмайди: *маҳкам* — *маккам*, *маҳси* — *масси*, *даҳлсиз* — *дализ*, *шаходатнома* — *шоодатнома* каби. Кундалик сўзлашувда юмшоқ бўғиз товуши **ҳ** ундошининг кўпинча қаттиқ, чуқур тил орқа товуши **ҳ** тарзида айтилиши адабий талаффуз меъёрига хос эмас. Чунки бу товушларнинг бир хилда талаффуз этилиши сўз маъносини бутунлай ўзгартириши мумкин: *шоҳи* — *шоҳи*, *ҳол* — *хол*, *ҳил-ҳил* — *хил-хил* каби.

24- топшириқ. ҳ...ҳ ундошларига унлилар қўшиб, бўғин тарзида тўғри талаффуз қилишни машқ қилинг.

29- машқ. Қуйидаги сўзларда ҳ ундошини тўғри талаффуз қилинг ва ёзилишини эсда тутинг.

Сулҳ, баҳор, субҳ, саҳв, саҳифа, саҳро, сайёҳ, руҳоний, руҳан, руҳий, роҳат, раҳм, раҳмат, меҳмон, пинҳон, оҳиста, оҳ-зор, оҳу, мұхтарам, маҳалла, маҳкам, лаҳза, иштаҳа, зоҳид, аҳвол, аҳд, аҳамият, мұхаррір, мұхташам, мұхтоҗ, мұхаббат, мұхайә, мұхрдор, мұхим, мұхлат, мұхожир, мұхокама, мұхр, мөхр, мөхнат, маҳсулот, моҳтоб, маҳкум, заҳмат, ҳиммат.

30- машқ. Нуқталар ўрнига ҳ ёки ҳ ҳарфларидан мосини қўйиб, сўзларни кўчиринг. ҳ ёки ҳ билан ёзилиш сабабини тушунтиринг.

Ишта...а, жи...оз, жо...ил, за...ар, за...маткаш, зе...н, ба...одир, био...имия, мар...амат, масла...ат, э...сон, э...ти-ёткорлик, са...ий, со...ил, гиё..., сайдро..., ...ориш, ...ориж, ...азил, ...аракат, гурӯ..., ...аттот.

31- машқ. Духовой (оркестр), механик (фортельяно), хор, халқ (қўшиги), халқ чолгу асбоблари, ҳаваскорлик, саҳна, мұхаррір, ҳатти-ҳаракат сўзлари иштирокида гаплар тузинг ва ҳ ва ҳ товушларига изоҳ беринг.

32- машқ. Матнни ўқинг. ҳ ва ҳ товушларини қиёслаб тавсифланг.

... 1934 йилнинг баҳори. «Ҳамза» театрининг 15 йиллик юбилейига атаб Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет» асарини саҳналаштиришга қарор қилинди. Маннон Уйғур билан Бобо Хўжаев икковлари Москвага йўл олишади. Икки ой давомида Москвада бўлиб, Шекспир асарларини саҳнага қўйган театрларнинг, режиссёр ва актёrlарнинг ижодий тажрибалари билан танишадилар. Шекспиршунос олимлар билан мулоқотда бўладилар. Матн ва унинг таржимаси устида Чўлпон билан роса бир ҳафта шуғулланадилар.

Кейин уларнинг илтимосига биноан постановкачи рассом И. Ю. Шлепанов Тошкентга келади.

«Келган куниёқ Ҳамлетни ким ўйнайди,— деб сўраб қолди,— деб ёзади Бобо Хўжаев,— Биз Аброр Ҳидоятовни хонага таклиф қилдик. Шунда устида чарм куртка, бошида шапка, оёғида этик, чапанича юриш қилиб Аброр Ҳидоятов кириб келди. Оға: «Қаҳрамонимиз шу» дедилар.

— Мана шу киши Ҳамлетни ўйнайдими? Мен ҳеч нарса тушунмаяпман,— деди Шлепанов ҳайрон бўлиб.

Оға билан ёрдамчи режиссёр Бобо Хўжаев бир-бигрига қараб, жим қолишади. Шунда оға« Бобо, икки кун Аброр билан битта монолог устида ишласин, бу қиши эшитсин»,— дейди. Дарҳақиқат, икки кундан кейин А. Ҳидоятов саҳнада «Ё ўлиш, ё қолиш» монологини ўқииди. Бош яланг, ўз кийимида, фақатгина плаш кийган, холос. А. Ҳидоятовнинг айни соғлом, норғул, етилган пайти эди, жингалак қора сочлари унга алоҳида файз багишларди. Бўш саҳнада, гоҳ қўлинин кўксига қўйиб, гоҳ плаш тутгасини ўйнаб, жарангдор, қуюқ овози билан монологни чунонам берилиб ўқидики, унинг ҳолатга кириш қобилияти, Шекспир фикрларини чуқур тушуниб, қалбига сингдира олгани ҳаммамизни қойил қолдирди. Ҳусусан, кечагина бунга шубҳа билан қараган Шлепанов лол қолган эди. Шундан кейин постановка устида ишимиз юришиб кетди»,— деб эслайди Бобо Хўжаев.

(С. Маҳмудова. «Бир юракнинг юз жасорати»дан)

24- §. Й ундоши.

Й — тил ўрта, сирғалувчи, жарангли ундош товуш. Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келади: *йўл, кийим, уй, тўй, жой, соўй* каби.

Баъзи сўзларда т, д, з га ўҳшаб талаффуз қилинади. Лекин аслида бу сўзлар ҳар хил маъноли бўлганидан, аслига мувофиқ ёзилади ва тушунилади: *кейин — кетин, ёймоқ — ёзмоқ* каби.

Й ундоши а, о, е, у унлиларидан олдин келганда ёзувда *я, ё, е, ю* графемалари билан ифодаланади: *янгироқ, ёд, ёзмоқ, елим, юқори* каби.

33- машқ. Матнни ифодали ўқинг. Й ундоши иштирок этган сўзларни топиб, бу товушга тўлиқ тавсиф беринг.

У Воҳидни ҳам гапга солишга уриниб кўрди, лекин Воҳид сұҳбатга тоби йўқ, чарчаган эди. Зотан, Воҳид бундай олис йўлга чиққанида, айниқса, машинада сафар қилганида, жим ўтириб хаёл суришни яхши кўради. Узоқ йўл, бир-бирини тез алмаштириб турадиган янги манзаралар ҳамиша унинг руҳини эркалар, хаёлида ғамгинлик аралаш ёруғ ўйлар, ширин орзулар уйғотарди.

Чорак соат ўтар-ўтмас, шаҳарча орқада қолди. Олдинда, то олисдаги тоғларга қадар, ям-яшил барра майса билан түшалган тёкис дашт чексиз-чегарасиз ястаниб ётарди. Йўлнинг ўнг томони узоқдаги тепаликларгача бўймабўш, на уй, на дараҳт кўринар, чап томонда эса, хийла олдинда, таниш қишлоқлар кўзга чалинар, кўм-кўк толзорлар, оппоқ гуллаган боғлар бир-бирига тулашиб кетарди.

Ҳар сафар ёзги дам олиш пайтларида қишлоққа келәтиб болалигидан таниш бу даштни, йўл бўйидаги тўп-тўп боғларни кўрганида, Воҳиднинг кўнгли ажойиб бир нурга, бошқача бир шодликка тўлиб, яйраб-ёзилиб кетарди.

Машина боя хийла узоқ кўринган боғларга етиб, гўё оппоқ гулдаста орасига шўнғиди. Урик шохлари силкиниб бир зум уйлар, кўчалар, узоқдаги тоғлар — ҳаммаси гўё кўркам оқ ва пушти ранг ёғдуга чўмилгандай туюлди Воҳидга. (*О. Еқубов*)

25-§. Ҷ ундоши.

Ҷ — тил олди, қоришиқ, портловчи, жарангсиз ундош товуш. Ҷ товуши т+с товушлари қоришигидан иборат бўлиб, фақат рус тилидан қабул қилинган сўзларда учрайди: *цирк, цемент, центнер* каби. Бу товуш кўпинча с товушига мойил талаффуз қилинади: *процент — прасент, цилиндр — силиндр* каби. Лекин бу ҳодиса имлода акс этмайди.

34-машқ. Куйидаги сўзларни тўғри ўқинг ва ёзилишини ёдда сақланг.

Концертмейстер, концерт, пациент, цирк, центнер, процент, цемент, циркуль, циферблад, Баренц (денгизи), сланец, цинга, коэффициент, цилиндр, биомицин, пенициллин, импровизация, концентрат каби.

Бу сўзларнинг баъзилари иштирокида гап тузинг.

СОНОР ТОВУШЛАР ТАЛАФФУЗИ ВА ИМЛОСИ

26-§. Сонорлар таркибida овоз миқдори шовқинга нисбатан кўпроқ бўлган ундош товушлардир. Буларга м, н, нг(нг), л, р ундошлари киради. Сонор ундошлар талаффузида ҳаво оқими қисман бурун бўшлигидан, қисман оғиздан ва кўпроқ тилнинг ёнидан ўтади. Бу ҳол овоз миқдорининг ортишига сабаб бўлади. Сонор-

лар овоз миқдорига кўра, жарангли ундошлар билан унли товушлар ўртасида турди ва нутққа безак бе-рувчи, тил оҳангдорлигини таъминловчи товуш бўлиб хизмат қиласди.

27-§. м-и ундошлари:

а) м — лаб-лаб, жарангли, портловчи, бурун ундош товуши. Сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *мана*, *майса*, *ёмон*, *осмон*, *тамом*, *бўлим* каби.

ә (е), и олд қатор унлиларидан олдин келганда юмшоқ (*мева*, *меҳмон*, *миқёс* каби), орқа қатор унлилар, чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда эса қаттиқ (*сомон*, *мол*, *муборак*, *мўмин* каби) талаффуз қилинади;

б) и — тил олди, жарангли, портловчи, бурун ундош товуши. Сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келади: *най*, *ном*, *сурнай*, *унум*, *бутун*, *талқин* каби.

Бу товуш б, м ундошлари олдида келганда м тарзида айтилади, аммо аслига мувофиқ ёзилаверади: *танбурчи* — *тамбурчи*, *минбар* — *мимбар*, *ёнбош* — *ёмбош*, *манманлик* — *мамманлик* каби.

Жонли нутқда и товушининг баъзан ўзидан олдинги ундош таъсирига учраб, ўша товуш тарзида қўшалоқ айтилиши адабий талаффуз меъёрига зиддир: *гапни* — *гапти*, *йўлни* — *йўлли*, *кўзни* — *кўззи* каби.

25- топшириқ. м-и сонор ундошларига унлилар қўйган ҳолда бир неча марта қиёслаб, тўғри талаффуз қилинг.

35- машқ. Қуйидаги мақол ва ҳикматли сўзларда и ва и товушларини тўғри талаффуз қилинг.

1. Меҳнат мамнуният ва маданият манбаидир.

2. Она юртинг омон бўлса,

Рангу рўйинг сомон бўлмас.

3. Яхши бўлгин, ҳатто душманинг осон —

Сени деёлмасин ярамас-ёмон.

Танбурнинг овози соз чиқиб турса,

Қулоғин бурамас созчи ҳеч қачон.

(Саъдий Шерозий.)

36- машқ. Матнни ифодали ўқинг. и, и ундошларини жарангдор талаффуз қилинг ва бу товушларни қиёслаб тавсифланг.

Тошкентга келиб, Янги Дўрмон — «Ўзбекистон» колхозии кўролмай қайтган киши армонда кетади. Ҳеч бўлмаса, нарироққа бориб Оржоникидзе район марказининг чиқаверишидаги тепаликдан ёки колхоз раис-

лари тайёрлайдиган мактабнинг катта йўл бўйидаги шийпонидан Дўрмонга бир қаралса, кўнгилдаги ҳар бир ғубор бир зумда тарқайди-кетади.

Этагини кўз илғамайдиган ранг-баранг, йирик-йирик ер бўлаклари, боғлар ва чорбоғлардаги хиёбон, кўча ва ўйлардаги садарайҳондай қулф уриб, намозшомгулдай тарвақайлаб, гулхайридек бўйга зеб бериб ўсган дараҳтлар; булар устида бўй чўзиб турган мирзатераклар; дараҳтлар остидан, орасидан мўралаб турган оқ, пушти, сарфиш, кўкимтири деворлар, қизил ва яшил томлар... Шундай манзарани расмда кўрган киши «рассом жуда ошириб юборибди» дейди.

Дўрмонни боф десангиз, минг-минг тонна пахтаси бор, пилласи бор; оқ олтинга кон десангиз, ширин-шакар меваси бор, қўй-қўзи, сигир-бузоқ, парранда-ю-йилқиси бор.

Олачипор Қурама ва Чимён тоғлари, оч ўсма ранг паст-баланд адирлари, қирлари Дўрмоннинг тенги йўқ ҳуснига ҳусн қўшгани, уни ясатгани, безатгани атайин яратилгандай туюлади. (А. Қаҳҳор)

28- §. н(нг) товуши.

н(нг) — тил орқа, портловчи, жарангли, бурун ундош товуши. Бу товуш сўз бошида учрамайди. Сўзнинг ўртаси (*манглай*, *ингичка* каби) ва охирида (*тенг*, *онг* каби) кела олади.

а) *жанг*, *занг*, *сўнг*, *кўндаланг*, *дуранг*, *инграмоқ* каби сўзларда учрайдиган тил орқа нг товуши ўрнида ёзилади. Бундай сўзларни бўғинларга ажратгандা, нг ҳарфий биримаси н ва г ҳарфларига ажратилмайди;

б) *конгресс*, *тангенс*, *бугунги* каби сўзларда нг алоҳида товушлар — н ва г ни ифодалайди, шу сабабли бўғин кўчиришда ажратиб ёзилади.

37- машқ. Қўйидаги тез айтишлардаги нг товушини аниқ ва тўғри талаффуз қилинг.

1. Занг босганга ранг юқмас, ранг юқканни занг босмас.

2. Тубсиз денгиз дедингизми, денгиз тенгсиз дедингизми?

38- машқ. Қўйидаги шеърни ифодали ўқинг. Сўзларда учраган н (нг) ва н+г товуш бирималарини фарқланг.

ОЛТИН МЕДАЛЬ

Мармар тусидаги пўлат сандуқда
Балоғат мұхридек ялтираб кутар...

Хали құл тегмаган, жарангли, вазмин,
Зардан янги чиққан олтын медаллар...

Сизга қарсакларда чиниқди илгим
Истиқбол сизники, барингизники.
Оlamнинг эгаси сиз бұлмайын, ким?
Шундайин оламки, келмаган тенги.

Сизсиз келажак йүк, сиз ахир халқнинг
Минг ғилни күрәжак қароғларисиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,
Замонлар тонгининг чароғларисиз.

Құчқор бұла турган құзичоқларнинг
Манглайи туғильтан соғда дүңг бұлур.
Ғалаба асрининг ўсмирларисиз —
Шербачча қилиғи шердай чүңг бұлур.

Бебаҳо наслыз, ҳаёт ва меҳнат
Оlam қалбингизга сут билан кирған.
Сизнинг хамирингиз шу улуғ халқа,
Ватанга мұхаббат билан йүргілган.

(Faғұр Fулом)

29- §. л ундоши

л — тил олди, сирғалувчи, жарангли ён товуш. Сүз бошида, асосан, бошқа тиллардан ўзлашган сүзларда учрайди: **лаб, лекин, лексика, либретто** каби. Сүз ўртасида келганды күпинча жонли нұтқда талаффузда тушиб қолади, лекин бу ҳодиса имлода акс этмайди: **олса — оса, келған — кеган, бұлса — бўса** каби.

Олд қатор унлилар билан ёнма-ён келганды юмшоқ (бил, булбул, кел, юл каби), орқа қатор унлилар ва чуқур тил орқа ундошлари билан бирга келганды эса қаттиқ (құл, ҳұл, ғалла, қол каби) талаффуз қилинади.

30- §. р ундоши.

р — тил олди, жарангли, титроқ товуш. Узбекча сүзларда сүз бошида құлланмайди. Ендош товушлар таъсирида юмшоқ (*равшан, сара, расм* каби) ва қаттиқ (*рақс, ром, қора* каби) айтилади.

Оғзаки нұтқда л, и каби айрим ундошлардан олдин келганды, ўшаларга ўхшаш товуш тарзида талаффуз қилинади: **зўрлик — зўллик, шивирлади — шивиллади, карнайчи — каннайчи** каби.

26- топшириқ. л, р ундошларига аввал унлилар құшган ҳолда, кейин лр, рл товуш бирикмаларини унлилар билан бирга бир неча марта айтинг, л, р товушлари талаффузига эътибор беринг.

39- машқ. Матнни монолог тарзида ўқынг. л ва р товушлари талаффузини тавсифланг.

ҚУШИҚЧИ ҲАҚИДА ОНА СҮЗЛАРИ

Ботиржон саҳнани муқаддас деб биларди. У саҳнага ярим яланғоч бўлиб чиқадиган эстрада хонандасини ўзбеклар хушламаслигини айтарди. «Ялла»нинг узун ва шарқона кийимлари нусхасини дастлаб ўзи чизиб берган эди. У эстрада қўшиқчиси ўзи билмайдиган тилда қўшиқ куйлашига доим қарши туарди. «Ўзи яхши билмайдиган тилда қўшиқ куйловчи хонанда ўзига уч, тўрт баравар катта ёки кичик кўйлакни кийиб, саҳнага чиққан масхарабозга ўхшайди» дерди.

Бир куни телевизордан ёш эстрада хонандалари концерт бериб қолишиди. Бир ёш хонанда «Қора кўз» деган сўзни «қаро-қаро кўз» деб такрор-такрор куйлади. Буни эшигтан Ботиржон хафа бўлиб кетди. У сўздаги хато эстрада обрўсини тушириши мумкин, дерди.

Бизнинг хонадонда ҳамма соф ўзбек тилида сўзлашади. Бунга болаларимнинг отаси қаттиқ риоя қилдидарар эди. У, айниқса, «Ассалому алайкум» сўзини ўзбекча энг гўзал сўзлардан деб билиб, болаларга қаерга борманг, ким билан учрашманг, саломингиз ўзбекча бўлсин, ўзбекча салом ҳаммага тушунарли-ку, дерди.

Менинг рўзгоримда дилхираликлар бўлмаган. Ка-рим акага ҳамма болалар итоат қиласар эди. Карим акаги ниҳоятда босиқ, ниҳоятда кўнгли оқ киши эди. Мен эса қаттиққўлроқман. Балки бола тарбияси учун бу ҳам зарурдир. Ҳар қалай, мен оиласизда неки шодлик, баҳт, шон-шуҳрат, ҳурмат, эътибор, санъатга, элу юрга муҳаббат бўлса, буларнинг бари Карим акангиз ташлаган уруғ деб биламан. «Тақдир мени шундай одамга дуч қилганидан минг-минг розиман. Шундай одамнинг болаларига она эканимдан абад баҳтиёрман...»

(«Саодат» журналидан)

31- §. Қўш ундошлар.

Нутқда ҳар хил ундош товушларнинг қатор келиши билан бирга, бир хил ундошларнинг қатор-қўшалоқ ҳолда қўлланиши ҳам учрайди. Қўш ундошлар, одатда, ўзбек тилида сўз ўртасида келади: *малла, шоввоз, тизза, дўппи* каби. Рус тили орқали ўзлашган сўзларда эса сўз охирида ҳам қўлланади: *грамм, металл, киловатт* каби.

Оғзаки нутқда сўз ўртасида қўшалоқ келган ундош-

УЗБЕК АДАБИИ ТИЛИ УНДОШЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Пайдо бўлиш ўтига кўра	Лаб товушлари		Тил товушлари				Беренса
	лаб-лаб	лаб-тиш	тил олди	ўтра тил	иқин тил орқа	чукур тил орда	
Товуш пайчали- рининг ишти- роқига кўра							
Айтишин усу- лига кўра							
Обознига яхса	Соҳибидар Мирборкин-	Лаб	Портловчи	б	п	—	—
Любакни	Тархнига яхса	Сирғалувчи	Сирғалувчи	в	—	ф	—
Коғимник	Соғ	Сирғалувчи (бурун)	Портловчи (бурун)	м	—	з	ж
	Тархнига яхса	Сирға- лувчи	Сирға- лувчи	ён	—	и	и
		татарок				н	н
						нг	нг
						л	л
						р	р
						ч	ч
						ц	ц

лардан бири баъзан талаффуз қилинмаса-да, ёзувда тўлиқ сақланади: *миллион — милион, комиссар — комисар, оддий — одий* каби.

Талаффузда қўш ундошлардан бирини айтмаслик адабий талаффуз маромига зиддир, айниқса, ўзбек тилида бу ҳолат маъно фарқлашга ҳам хизмат қиласди: *садда — сода, модда — мода, билур — билур* (билар маъносида) каби.

Ўзбек тилида қўш ундошлар ўзак охиридаги ундошдан кейин шундай ундош билан бошланувчи қўшимча қўшиш (*эшиш+тир, эс+сиз, гул+лар* каби), ўзак охири ва қўшимча бошидаги товушларнинг ўзгариши (*бир+та — битта, боғ+га — боққа, туг+ган — туккан* каби), сифатнинг кучайтирма шакли ясалиши (*оппоқ, соппа-соғ, чиппа-чин* каби) билан ҳосил бўлади.

40- машқ. Қуйидаги сўзлар таркибидаги қўш ундошларни тўлиқ талаффуз қилинг ва ёзилишини эсда сақланг.

Муқаддам, муқаддас, муддат, модда, мадда, мусаддас, моддий, оддий, шаддот, содда, удда, тараддуд, зиддият, жиддий, қадди-қомат, ҳиммат, Фиёсиддин, Захириддин, Камолиддин, Мұхиддин, дажжол, нажжор, ҳужжат, таажжуб, каззоб, лаззат, наззора, жизза, баззоз, Рazzoқ; дуккак, икки, зукко, какку, укки, ҳакка, маккор, мукка, малла, металл, муллавачча, мураккаб, мутафаккир, оккупант, пакки, таваккал, саккиз, ташаккур, ачиқ, иссиқ, ҳуррият, билур, валломат, ёлланма, калла, колледж, коллектор, параллел, пенициллин, пилла, тааллуқ, туллак, чиллаки, грамм, гамма, грамматика, граммофон, диаграмма, коммуна, коммутатор, кўмма, мукаммал, мухаммас, Мұхаммадий, омма, симметрия, ҳиммат, ҳамма, ҳаммол, ҳаммом, салла, силлиқ, суллоҳ.

41- машқ. Матнни ифодали ўқинг. Қўш ундошлар талаффузига эътибор беринг.

ХАЛҚ САНЪАТИ — ХАЛҚ ЗИЙНАТИ

Инсон ҳаётга келиши билан уни халқ амалий санъати намуналари ўраб олган бўлади. Меҳр или билан тикилган кўрпа, оналарнинг дил қўшифи бўлиб яшнаган палак, она қучоғидай илиқ бешик, қизча дилин яйратган қўғирчоқ, бола бошидаги «ипаклари тиллодан» дўппи, қозиқдаги беқасам тўн, уй пештоқини бе-

заган гуллар — буларнинг ҳаммаси халқ амалий безак санъати намуналариданdir.

Инсон ақли ва заковати, фантазияси ва эстетик идеали тўла акс этган ҳамда халқ өхтиёжи кенг кўламда назарда тутилган буюмлар ва нарсалар халқ амалий санъати намуналари ҳисобланиши табиий. Масалан, сопол буюмларнинг турмушда тутган ўрни ва унга бўлган муносабатнинг ўзгаришини олайлик. Агар аввалги асрлар сопол буюмлар фақат моддий өхтиёж учун яратилган бўлса, ҳозирги давримизда бу буюмларнинг эстетик-бадиий жиҳатлари асосий мезонга айланниб қолди. Сопол лаган, кўза, чойнак-пиёлалар турмушда ишлатилса ҳам, лекин уларнинг бадиий нафислари, инсон бадиий салоҳиятининг нодир намуналари музейларда, хонадонларда авайлаб сақланади. Улар маълум өхтиёжни қондиргани учунгина эмас, балки бадиий нафосати туфайли ардоқланади.

Асрлар мобайнида халқ билан бирга пайдо бўлиб, халқ билан бирга шаклланган, ривож топадиган амалий санъат — халқ зайнати, унинг ҳаёти, орзуси ва меҳнатининг моддий ифодасидир. («Ўзбекистон санъати» журналидан)

АИРИШ ВА ЮМШАТИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ ВА ИМЛОСИ

32-§. Аириш белгиси (ъ):

а) унли товушдан кейин келганда ўша унли чўзиқ-роқ талаффуз қилинади. Бу вазифани бажарувчи аириш белгиси фақат араб тилидан ўзлашган сўзларда учрайди: *маъно* — *маано*, *тაбсир* — *таасир*, *меъмор* — *меемор*, *эълон* — *ээлон*, *феъл* — *феел* каби;

б) ундош товушдан кейин келганда ўзидан кейинги унлининг ажратиб айтилишини билдиради. Бунда талаффузда ҳам қисқа тутилиш юз беради: *санъат*, *қитъа*, *масъул*, *съезд*, *съемка* каби.

Нутқда аириш белгисининг қайси ўринда келишига риоя қилиш лозим, акс ҳолда адабий талаффуз марами бузилади, сўз маъноси ҳам ўзгаради: *суръат* — *сурат*, *шер* — *шер*, *даъво* — *даво*, *затфар* — *затфар* каби.

42-машқ. Аириш белгисининг унли ёки ундошдан кейин келишига қараб сўзларни тўғри талаффуз қилинг ва ёзилишини билиб олинг.

Аэросъёмка, ашъор, аъён, аъзам, аъзо, аъло, аъмол, билъакс, бадфеъл, баъзи, баъзан, ваъда, ваъз, дафъа,

дафъатан, даъват, даъво, жузъий, журъат, заъфар, заъфарон, лаъл, истеъдод, истеъмол, инъикос, инъом, масъул, мўътабар, мўътадил, масъуд, маъюс, маълум, малъун, маъкул, таъна, таъриф, саъва, нашъа, қалъа, қатъий, эътибор, эътиқод, объект, субъект, подъезд, адъютант.

33-§. Юмшатиш белгиси (ъ):

а) Русча тили орқали ўзлашган сўзлар охирида ва сўз ўртасидаги ундошлар орасида келганда ўзидан олдинги ундошнинг юмшоқ талаффуз қилинишини билдиради: *октябрь, мебель, альбом, факультет, вальс* каби;

б) унли товушлардан олдин келганда эса ўзидан кейинги унлининг ажратиб талаффуз қилинишини билдиради: *пьеса, фельетон, батальон* каби.

Ўзбек тилида охири юмшатиш белгиси билан тугаган сўзларга қўшимчалар қўшилганда ва бундай сўзлар сифат ўрнида қўлланганда юмшатиш белгиси ёзилмайди: *фестиваль — фестивалда, медаль — медални, социал (ҳаёт), вертикал (чизиқ)* каби.

27-топширик. Юмшатиш (ъ) белгиси иштирок этган сўзларни топиб, уларга биронта қўшимчани қўшинг. Юз берган ўзгаришни изоҳланг.

Н а м у н а: *вальс — вальсга, гастроль — гастролда.*

43-машқ. Гапларни ўқинг. Айириш ва юмшатиш белгили сўзларни кўчиринг. Айириш белгисининг ёзилиши ва юмшатиш белгисининг тушиб қолиши сабабларини тушунтиринг.

1. Бу алам уни қасос олишга даъват этарди. (Ш.)
2. Рулда ўтирган Ортиқнинг клёнка плаши кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланади. (П. К.)
3. Аваз ойисининг феъли айнаб турганда ҳеч қандай мантиқни тан олмаслигини билар эди. (П. К.)
4. Кўп колхоз ва совхозларда ашула ва рақс ансамбллари ташкил этилган.
5. Бирдан кўзи туйнуқдан қарши деворда оби нондек бўлиб тушиб турган шуълага тикилиб қолди. (Ш.)
6. Ийим-теримнинг энг масъулиятли даври бошланди. Суръатни пасайтириш асло мумкин эмас. (Газетадан.)
7. Ориф ака кўп жойда масъул ишларда ишлади. (Ас. М.)
8. Бугун контрол диктант ўтказилади.

ФОНЕТИҚ УЗГАРИШЛАР

Ёзма нутқ билан оғзаки нутқ ўртасида катта фарқ бор. Ёзма нутқ муайян имло қоидалари бўйсундирил-

ган, аммо жонли нутқ қандай бўлса, шундайлигича ёзилмайди. Ҳар қандай бадий асарни ижрочилик санъати асари тарзида ифодалаш жараёнида имло қоидалари талаффуз қоидаларига мос келавермайди. Жонли нутқда сўз ва сўз бириммаларидағи товушлар таркибини соддалаштиришга, қисқароқ талаффуз қилишга интилиш кучли бўлади.

Шунинг учун ёзма нутқни жонли нутққа айлантириб ифодалашда нутқ товушларини тўлиқ шакллантириш эмас, балки айримларини кучсизроқ талаффуз этиш, жарангли ва жарангсиз ундош товушлар талаффузидаги ўхшаш ёки ноўхашалик, айрим сўзларда товуш тушиши ёхуд товуш орттирилиши каби фонетик ўзгаришларга эътибор бериш лозим. Қуйидаги ана шундай муҳим фонетик ўзгаришларни билиш тўғри талаффуз қоидаларининг таркибий қисми ҳисобланади.

34- §. Товушларнинг мослашуви.

1. Аккомодация унли ва ундош товушларнинг ўзаро таъсирига кўра бир-бирига қисман мослашиш ҳодисасидир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида и, у, ў унлилари тил орқа ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда мослашув ҳодисаси юз беради. и, у, ў унлилари орқа қатор ундошлар — к, г билан қатор келса, олд қатор унли сифатида юмшоқ, чуқур тил орқа ундошлари — қ, ғ, х билан ёндош келса, орқа қатор унли тарзида қаттиқ талаффуз этилади: *китоб*, *кийим*, *гилам*, *кулги*, *гўзал*, *қилиқ*, *ғилоф*, *қурбон*, *қўшиқ*, *хитоб* каби.

Ўзбек тилида унли товушларнинг ёндош товушлар таъсирида юмшоқ ёки қаттиқ айтилиши, мослашуви ёзувда акс этмаган. Рус тили имлосида эса и унлиси-нинг мослашуви ы билан, а, о, у товушларининг мослашуви я, ё, ю билан берилиши ҳисобга олинган.

2. Ассимиляция сўз таркибидаги ундош товушларнинг бир-бирига таъсири натижасида бир товушнинг иккинчи товушни ўзига ўхшаш товушга айлантириш ҳодисасидир. Бу ўхшашлик ўз хусусиятига кўра икки хил кўринишда бўлади:

а) агар олдинги товуш кейинги товушни ўзига мослаб, ўхшатиб олса, прогрессив ассимиляция ҳисобланади: *етди* — *етти*, *айтди* — *айтти*, *боқ+га* — *боққа*, *қочди* — *қочти*, *кетяпман* — *кетяппан* каби.

б) агар кейинги товуш олдинги товушни ўзига ўх-

шатиб олса, регрессив ассимиляция бўлади: *бирла* — билла, *тутча* — тучча, *йигитча* — иигичча, *сўзсиз* — сўссиз каби.

Таъсирга учраган товушнинг ўзгариш хусусиятига қараб ассимиляция тўлиқ ва тўлиқсиз бўлади.

Тўлиқ ассимиляцияда бир ундош иккинчисига таъсир этиб, уни ўзига тўлиқ ўхшатиб олади: *кетди* — кетти, *түзсиз* — туссиз, *оқган* — оққан каби.

Тўлиқсиз ассимиляцияда бир товуш ёндош товушга таъсир этиб, уни ўзига тўлиқ ўхшата олмайди фақат жарангизлантиради ёки аксинча, жарангли ундошга айлантиради: *мазкур* — *маскур*, *кетган* — *кеткан*, *оқшом* — *оҳшом* каби.

Ассимиляциянинг айrim кўринишлари имло қоидаларига ҳам, адабий талаффуз маромига ҳам мос кела олади (*эшакка*, *оққан*, *сарикқа* каби), айrimлари эса ёзувда ҳам, талаффузда ҳам инобатга олинмайди (*биззи эмас бизни*, *китопка* эмас *китобга* каби.) Баъзан адабий талаффузда тўғри ҳисобланган ҳолат имло қоидасига мос келмайди (*кеткан* эмас *кетган*, *тўхсон* эмас *тўқсон*, *айтти* эмас *айтди* каби).

28-топшириқ. Жонли нутқда, шунингдек, маҳаллий шеваларда учрайдиган ассимиляция ҳодисасига мисоллар топинг, товушларнинг қандай ўзгарганлигини тушунтиринг.

44-машқ. Гапларни ўқинг. Аккомодация ва ассимиляция ҳолатидаги сўзларни аниқланг, қайси товушлар мослашганини айтинг.

1. Мен ўзим сиззи дўст тутаман,— деди Анвар.
2. Инсон тафаккурининг юксак ютуқлари, энг чуқур билимлар ва энг оташин туйғулар сўзда очиқ-ойдин ифодаланиши керак. 3. Илгари дарёнинг шу битта ирмоғи қишлоқни сув билан таъминларди. 4. Шунча ўқиттим, ақлинг кирмади-я. Нима қулоғингга тамбур чертдимми, ука?! 5. Новвой ака, шамбá кунига юзта нон ёпиб бероласизми? 6. Сумбула сочли қиззи кўрувдим. Манови эшикка кирувди-я. 7. Қодир: «Сешамба куни боряппан»— деб қўнғироқ гўшасини қўйди.

3. **Сингармонизм** товушларнинг мослашуви, оҳангдошлиги, уйғуналигидир. Бу ҳодиса ўзбек тили тараққиётининг қадимги туркий тил ва эски ўзбек тилига хос бўлиб, унинг хусусияtlари айrim шеваларда мавжуд. Эски ўзбек тилида унлилар юмшоқлик ёки қаттиқлик, тил олдилик ёки тил орқалик жиҳатидан, ҳатто ундошлар ҳам жаранглилик ва жарангизлик хусусиятига кўра бир-бирига мослашган ва бу танглай

(тил) уйғунлиги ҳисобланган. Танглай уйғунлиги қонуниятига күра сүз бошида тил олди унлиси келса, сүз ўртаси ва охирида ҳам тил олди унлиси келиши, яъни барча бўғинлардаги унлилар ўзаро уйғунлашуви, мослашуви шарт бўлган. Бу ҳол талаффузда артикуляцион қулайлик туғдирган, товушларнинг оҳангдошлигини таъминлаган: *барамыз, кэтамыз, гуллар, қышлағымыз, қуллик* каби.

Утмиш адабиёти намуналарини санъат асари сифатида ижро этганда, ифодали ўқиганда бу қонуниятга риоя қилинади.

45- машқ. Тўртликлардаги сингармонизм ҳодисаларини изоҳланг.

Қилиб ўзни халос ўзлук ғамидин
Не ўзлук, балки йўқлук оламидин.
Боши-чун ул санамни сажда этти,
Бу оламдин яна оламга кетти.

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки ағёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар,
Юмшоги кўнгулларни гирифтор айлар.

(A. Навоид.)

35- §. Товуш алмашиниши.

1. **Диссимилияция** икки ўхшаш ундош товушнинг ўзаро таъсири натижасида ноўхашаш товушларга айланиш ҳодисасидир. Бу ўзгариш ассимиляциянинг акси бўлиб, бирор жиҳатдан ўхшаш бўлган товушлардан бири талаффузда ноўхашаш товуш билан алмашади: *зарар — зарал, бирорта — биронта, учта — ушта* каби. Товушларнинг ўз ҳолатидан кўчиб, ноўхашашлик ҳосил қилиши адабий талаффузга зид ҳисобланади.

2. **Метатеза** сўз таркибидаги ундошларнинг ўзаро ўрин алмашиниши ҳодисасидир. Бу асосан жонли нутққа хос бўлиб, талаффуз ва имло қоидаларига мос келмайди: *супра — сурпа, аҳвол — авҳол, дунё — дуйно, лаънат — наълат* каби.

3. **Спирантизация** сўз таркибидаги портловчи товушнинг талаффузда сирғалувчи товушга ўтишидир. Бунинг натижасида талаффуз билан сўзнинг имлоси ўртасида катта фарқ пайдо бўлади: *кабоб — кавоб, мақтамоқ — маҳтамоқ, мактаб — маҳтаб, юборди — юворди* каби.

29- топшириқ. Бирор воқеани кичик ёшдаги бола нутқига ўхша-

тиб гапириб беринг. Бу нутқдаги товуш алмашиниши ҳодисаларини изоҳланг.

46- машқ. Қуйидаги сўзлар талаффузида учрайдиган . товуш алмашиниши ҳодисаларини тавсифланг.

Зарур, дарё, чиқди, коридор, бебош, тўғрамоқ, тупроқ, кейин, тўқсон, зарари йўқ, мана бу, ана бу, доктор, бўйра, тебратмоқ, айланмоқ, ёмғир, девор.

36- §. Товуш тушиши.

1. **Апокопа** сўз охиридаги қатор кеёнган ундошлардан бирининг талаффузда тушириб қолдирилишидир: *паст — пас, хурсанд — хурсан, рост — рос, артист — артис* каби.

2. **Синкопа** сўз ўртасида урғусиз бўғиндаги унли товушнинг тушиб қолиш ҳодисасидир: *билан — блан, хина — хна, нима — нма* каби. Бу ҳодиса сўзларга унли товуш билан ~~бошланувчи~~ қўшимча қўшилганда кўпроқ юз беради: *офиз — оғзи, икки+ов — икков, ўғил — ўғли* каби.

3. **Элизия** икки сўз қўшилиши натижасида бир ёки бир нечта унли товушнинг тушиб қолиш ҳодисасидир. Оғзаки нутқда ихчамликка интилиш натижасида сўзниң қисқарган шакли юзага келади: *айта олмади — айтольмади, ёзган экан — ёзганакан, ака-ука — акука, Абдусалом — Абсалом* каби.

47- машқ. Сўзлашув нутқига хос қисқарган сўз ва сўз шаклларини адабий талаффуз маромига мувофиқ талаффуз қилинг. Улар иштироқида гап тузинг.

Фарзан, ўтиарканмиш, забардас, кепқолинг, ўзми, боллари, дўс, уляям, броқ, отона, жабр-стам, Холидапа, айтворинг.

48- машқ. Матндаги товуш тушиши ҳодисаларини изоҳланг.

Козонда қайнаган ширбоз гўш эмас,
Тўрда ўтирган қизнинг боши бўш эмас,
Қизим домот бобосининг улига,
Мол бергани Бойсин-Кўнғирот элида.
Хабар борса бек Алномиши келмайми,
Келса Қоражондай ўғлинг ўлмайми,
Курғур кампир, тек ўтиранг бўлмайми?
Ҳар ким ўз элида бекми, тўрами,
Қарчиғай қарғага емтиқ берами.
Қайсар келса алплар омон қолами?
Бир куни бу ердан хабар бормайми,
Бўлган гапни Кўнғирот элда билмайми,
Олтойлик ўлдан шунқор келмайми,
Қалмоқнинг элига қирғин солмайми,
Курғур кампир, тек ўтиранг бўлмайми?

Хазон бўлиб боғда гулла сўлибди,
Обло сенинг ақли-ҳушиңг олибди.
Хаёлингга шундай сўзлар келибди,
Қалмоқлардан билсанг Ҳаким ғолибди,
Ҳакимбек киргандир ўн тўрт ёшига,
Қалмоқ тоб бермайди бул савашига,
Чидомлас Ҳакимбекнинг ишига,
Вир балони сотиб олма бошинга.
Оти Ҳаким, билсанг ўзи зўрабор,
Душман чиқиб бўлолмайди баробар.

(«Алномиши»дан.)

37- §. Товуш орттирилиши.

1. Протеза сўз бошида битта унлиниңг орттирилиши ҳодисасидир. Бу асосан ўзлашган сўзлар талаффузида учрайди: *стакан — истакан, русча — ўрисча, штраф — штароп, рўмол — ўрамол* каби.

2. Эпентеза оғзаки нутқда икки ундош ўртасига айрим унлиларниңг қўшилиб айтилишидир: *ақл — ақил, ҳукм — ҳуқум, арслон — арислон, кроват — каравот* каби.

3. Эпитетеза сўз охирида қатор келган ундошлардан сўнг бир унли қўшиб талаффуз қилинишидир: *диск — диска, пропуск — пропуска, бланк — бланка, киоск — киоска* каби.

30-тотшириқ. Оғзаки сўзлашувдан товуш орттирилишига мисоллар топинг ва улар иштирокида гаплар тузинг.

38- §. Товушларниңг кучсизланиши.

1. Редукция сўз таркибидаги, одатда, ургусиз бўғиндаги унлиниңг кучсизланиб талаффуз қилинишидир: *пшиқ — пъшиқ, билак — бълак, қилиқ — қълиқ, саримсоқ — саръимсоқ* каби.

2. Сўз охирида жарангли ундошнинг жарангсизланиши ҳодисаси ҳам жонли нутқда кўп учрайди. Жарангли **б**, **д**, **з**, **г**, **ж**, **(дж)**, в ундошлари сўз охирида тўла ёки қисман жарангсизлашиши оғзаки сўзлашувга хосdir. («Ундошлар тавсифи» мавзусига қаранг): *озод — озот, мактаб — мактап, барг — барк, бож — боч, пассив — пассиf* каби.

3. Сўз охирида портловчи ундошнинг сирғалувчи товушга ўтиши ўзбек тилида қ ундошининг F тарзида талаффуз қилинишида кўринади: *тоқ — тоғ, қишлоқ — қишлиғ, тароқ — тароғ, тошлоқ — тошлог* каби.

49- машқ. Матини жонли нутқ шаклида ўқинг. Талаффузда кучсизланган товушларни тавсифланг.

Бир қизиқчининг отаси учта қовурилган балиқ олиб келибди. Қизиқчининг ўзи уйда йўқ экан, онаси, келинглар, у келгунча буларни еб қўя қолайлик, дебди. Дастурхон ёзишибди. Бир маҳал қизиқчи келиб эшикни қоқибди. Онаси дарров иккита катта балиқни хонтахта остига беркитиб, кичкинасини дастурхонга қўйибди. Қизиқчи бу воқеани эшикнинг тирқишидан кузатиб турган экан. Ҳамма дастурхон атрофига ўтиргандан кейин, отаси:

— Юнус пайғамбарнинг ҳикоясини эшитганмисан?
— деб қизиқчидан сўрабди.

— Мана бу балиқдан сўраймиз-да,— дебди қизиқчи ва балиқни олиб оғзига қулоғини тутибди.— Бу балиқ у вақтда мен кичик эдим, бу нарсани хонтахта тагида турган иккита балиқдан сўра, ўшалар билишади, деяпти,— дебди.

(«Ривоят ва асотирлар»дан.)

НУТҚНИНГ ФОНЕТИК ҶАҲОННИШИ

Нутқ ўзаро фикр алмашув жараёнида кишиларнинг тил воситаларидан фойдаланиш фаолиятидан иборат. Инсон нутқини шакллантирувчи фонетик воситалар қаторида товушдан ташқари, бўғин, урғу, интонация ҳам муҳим ўрин тутади.

Товушлар ўзаро бирикиб бўғинларни ҳосил қиласа, бўғинлар қўшилиб, сўзларни вужудга келтиради. Бир неча сўзлар интонацион жиҳатдан бирлашиб тант (синтагма)ни, мазмунан ва интонацион тугалликни ифодаловчи фонетик бўлаклар эса фраза (гап)ларни ҳосил қиласди. Кўринадики, нутқ оҳанг ва интонация жиҳатидан ўзига ҳос нутқ оқимидан, яъни турли оҳанглар занжиридан таркиб топади.

Нутқ оқими кичик ва катта фонетик бўлакларга бўлинади. Энг кичик фонетик бўлак товуш, ундан каттарори бўғин ва яна каттароқлари сўз, синтагма, гап дидир. Ана шу қисмлар нутқни икки оғзаки ва ёзма кўринишда намоён қиласди. Оғзаки ва ёзма нутқ, ўз навбатида, диалогик ва монологик шаклларга эга. Нутқнинг шакл ва кўринишлари ўзаро алоқада бўлиб, ҳамиша бир-бирини бойитиб келади.

39- §. Бўғин

Бир нафас чиқариш билан талаффуз қилинадиган товуш ёки товушлар биримаси **бўғин** ҳисобланади.

Сўзларни талаффуз қилганда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими бир товуш ёки бир неча товушдан кейин бўлиниб, гоҳ кучли, гоҳ кучсиз ҳаво зарби билан айтилишидан бўғин ҳосил бўлади. Бўғинларнинг ҳосил бўлишида унли товушлар муҳим роль ўйнайди, унли товушлар сиз бўғин тузилмайди. Шунинг учун ҳам сўздаги бўғинлар сони унлилар сонига тенг бўлади. Масалан, *пахтакорларимиз* сўзида б 6 та унли, б 6 та бўғин бор: *пах-та-кор-ла-ри-миз*. Ёки *ў-қув-чи* сўзидағи биринчي бўғин (*ў-*) бир товушдан, иккинчи бўғин (*-қув*) уч товушдан, учинчи бўғин (*-чи*) эса икки товушдан таркиб топган.

Бўғинлар икки хил бўлади: очиқ бўғин ва ёпиқ бўғин. Унли товуш билан битган бўғин очиқ саналади: *ма-са-ла, о-та, бо-ла, му-ҳо-ка-ма* каби. Ундош товуш билан битган бўғин ёпиқ саналади: *ол-моқ, қиши-лоқ, ток-зор, ший-пон* каби.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг бўғин тузилишида, одатда, унли ва ундошларнинг ёнма-ён келиши ўзига хос жарангдорликни вужудга келтиради. Ўзбекча сўзларда бўғин қатор келган ундошлар билан бошланмайди, бўғин охирида эса иккитадан ортиқ ундош келмайди: *ло-ла, си-ра, ақл, ост* каби.

Бўғиннинг савод чиқаришда (биринчи синфда сўзлар бўғинлаб ўқиласди), шеъриятда (бармоқ вазнида), мусиқа асарларида, ашула матнларини тўғри текстовка қилишда аҳамияти катта. Бундан ташқари, ёзувда бир йўлга сифмай қолган сўзнинг қисмлари иккинчи йўлга бўғин асосида кўчирилади.

Шеърий асарларни, айниқса, бармоқ вазнидаги шеърларни ифодали ўқишида мисраларда бўғин (ҳижо)ларнинг бир хил миқдорда, текис тақрорланиши натижасида муайян ритм ҳосил қилишига асосланилади. Масалан, F. Гуломнинг «Вақт» номли шеъри 11 бўғин (ҳижо)лидир:

Гунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик,
Баъзида бир нафас олгулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.

Аруз вазнидаги шеърларда эса ҳижо (бўғин)ларнинг миқдоридан ташқари, талаффуздаги узун-қисқалигига ҳам асосланилади. Кўпинча о дан бошқа унлилар билан тугалланувчи очиқ бўғинлар қисқа ҳижо, ёпиқ бўғинлар ва о билан тугалланувчи очиқ бўғин-

лар чўзиқ ҳижо саналади. Мисраларда қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг ритмик бўлак сифатидә тақорланиши ўзига хос мусиқийликни яратади. Бунда фақат ҳижоларни эмас, балки руҳи (1—5 тагача ҳижодан иборат бўлак) ларни ҳам тўғри ажратса билиш муҳимдир. Масалан:

Кел-ди/о-чи-лур/чо-фи/ўз-ли-гинг/на-мо-ён қил

Пар-ча-лаб / ки-шан-лар-ни / ҳар-то-мон / па-ри-шон
қил.

(Х. Х. Ниёзий.)

50-машқ. Қуйидаги шеърий парчаларни бўғинларга ажратинг. Очиқ ва ёпиқ бўғин ёки қисқа ва чўзиқ ҳижоларга эътибор бериб, ифодали ўқинг.

1. Оҳимнинг ўтидан чиққан шуълалар
Шарқнинг кўкрагида бир жой топмасми?
Кўксимдан қисилиб чиққан наъралар
Ухлаган дилларга силжигб оқмасми?

(Чўлпон.)

2. Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф
ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адo онинг
ҳақин юз ганж ила.

(А. Навоий.)

3. Бу олам ичинда манга ул ёр топулмас,
Фам бирла ўладурману фамхор топулмас.
Нақт-и кўнгулу жонни назарға кетурубман,
Лекин бу матоимға харидор топулмас.

(Хофиз Хоразмий.)

51-машқ. Қуйидаги қўшиқни .нота варағига текстовка қилиб ёзинг. Текстовкада бўғиннинг ўринини тушунтириңг.

САРБАДОРЛАР ҚУШИГИ

Сарбадормиз, бизлар —
сарбадор!
Коинимизда ёнадир олов.
Жонимизда ёнадир олов,
Сарбадормиз, бизлар сарбадор!
Ишқ оташи — муқаддас оташ,
Ёнмоқ бизнинг эзгу эътиқод.
Имонсизлик бизларга исинод,
Ишқ оташи — муқаддас оташ.
Биз қуёшнинг жондош
фарзанди,
Дўстга тутган меҳримиз олов,
Ёвга солган қаҳримиз олов,

Биз қуёшнинг қондош
фарзанди.
Эрк офтоби нур сочгай абад!
Эрк йўлига, ёнар тошларимиз.
Вужуди чўғ олов бошларимиз.
Эрк офтоби нур сочгай абад!
Юрт қуёшин қопласа зулмат,
Қалбдан юлиб биз ишқ зиёсин,
Ёндирамиз зулмат дунёсин.
Нур — оловсиз сўнмасин ҳаёт,
Сарбадормиз — сарбадор.

(Нусрат Карим.)

40-§. Бўғин кўчирилиши. Бир неча бўғинли сўзниг қатор охирига сиғмай қолган бўғинлари қўйидаги ҳолларда кейинги қаторга кўчирилади:

1. Биринчи қаторда қолган бўғинга мансуб сўнгги товуш кейинги қаторга кўчган бўғинга қўшилиб қолмаслиги ёки, аксинча, кўчаётган бўғинга оид биринчи товуш юқоридаги қаторда қолаётган бўғин таркибида қолмаслиги керак: *тин-чи-моқ* (тинч-имоқ эмас), *теле-ви-зор* (телев-изор эмас), *инс-це-ни-ров-ка* (инсценировка эмас).

2. Сўзниг бир унли товушдангина иборат биринчи бўғини қатор охирида қолдирилмайди: *о-паси* эмас, *она-си*, *у-каси* эмас, *ука-си*, *у-юшқоқ* эмас, *уюш-қоқ*.

3. Сўзниг бир унлидангина ёки *е*, *ё*, *ю*, *я* ҳарфларидан бири билан ифодаланган сўнгги бўғини ҳам кейинги қаторга кўчирилмайди: *мудофа-а* эмас *мудофаа*, *мудда-о* эмас *муд-дао*, *манбаи* эмас *ман-бай*, *авли-ё* эмас *ав-лиё*.

4. Бир товушнинг ҳарфий белгиси бўлган нг ва шч бирикмалари алоҳида ҳарфларга (н ва г, ш ва ч га) ажратилмайди: *отан-гиз* эмас *ота-нгиз*, *тон-ги* эмас *то-нги*, *помеш-чик* эмас *поме-шчик* каби.

5. Таркибида айириш (ъ) ёки юмшатиш (ъ) белгиси бўлган сўзлар бўғинларга ажратиб кўчирилганда, бу белгилар биринчи қаторда қолади: *разъезд*, *журъат*, *маъно*, *физкультура*, *факультет*.

6. Сўзларнинг биринчи ҳарфларидан таркиб топган ТДПИ, УзҲДП каби қисқартма сўзлар, кўп хонали рақамлар (1919, 1986), кишиларнинг исми ва фамилияси (*A. Навоий*, *X. X. Ниёзий*) қисмларга ажратилмайди: улар яхлитлигича биринчи қаторда қолдирилади ёки яхлит ҳолда кўчирилади.

52-машқ. Матнни ўқинг. Тагига чизилган сўзларни бўғин кўчириш қоидасига мувофиқ бўғинларга ажратинг. Русча-ўзлашма сўзларнинг бўғинларга бўлинини ва бўғин кўчирилишини алоҳида изоҳланг.

Намуна: Имти-ҳон ёки им-тиҳон.

ШОПЕН ҲАҚИДА

Фридрик ҳали тили чиқмаган вактлардаёқ музика оҳангларидан чуқур ҳаяжонланар эди.

Ежи Брошкевич, ёзувчи.

Одатда у жуда хушчақчақ бўлиб, унинг ҳажвга мояил ақли кулгили нарсаларни жуда тез илғаб олар эди. У юмор пантомимикасида ниҳоятда топқир ва кашифийчи эди. У кўпинча ўзининг кулгили импровизацияларида айрим машҳур композиторларнинг ўйин ҳаракатларини, юз ифодаларини жуда боплаб кўрсатиш билан ўзи ҳам завқланиб юради.

Ференц Лист, венгер композитори.

Фридéric Шопен — мусиқа даҳоси, уни ўз ҳолига қўйинглар. У ғайриоддий йўлдан бормоқда. Чунки унинг истеъоди ҳам ғайриоддийдир. У эски усулга бўйсунмайди. Чунки унинг ўз йўли бор. У ўз асрларидаги ҳали ҳеч қачон ва ҳеч ерда дуҷ келмаган оригиналликка эришади.

Юзеф Эльєнер, поляк композитори.

Мен буюк композиторнинг таъсисиз санъатнинг ҳар қандай соҳасида поляк миляй ижодиётининг тараққиётини умуман тасаввур қила олмайман.

Шимановский, поляк композитори.

53- машқ. Қўйидаги сўзларнинг бўғин кўчириш қоидасига мувофиқ бошқа қаторга кўчириладиганларини чизиқча билан ажратиб чап томонга, бўғинлари кўчирилмайдиган сўзларни эса ўнг томонга ёзинг.

Н а м у н а :

ба-ланд	ака-
синг-лим	дарс

Айрим, абонент, арфа, альбом, ана, ария, БМТ, бадий, вальс, видеофильм, варақа, ватан, гулли, гуруҳ, гуманизм, грамм, гвардия, дунё, даъват, диёнат, дэнгиз, ечим, етакчи, енгил, итоат, илмий, июль, СамДД, сингари, стаж, сессия, партитура, предметли кўрсаткич, пайров, тақриз, талант, таъкид, таассурот, каталог, конспект, К. С. Станиславский, меъёр, мантиқий, муқова, УзТАГ, репертуар, рангли, радиоритм, қиратхона, қилиқ, қитъа, улуғ, ургусиз, унумдорлик, фонд, ғоя, ғилоф, ҳудуд, ҳукм, ҳаракат, этюд, электр, эҳтимол.

41- §. Урғу

Нутқдаги бирор бўлакнинг бошқаларига нисбатан кучлироқ овоз билан айтилиши урғу ҳодисасидир. Ур-

ру нутқнинг қайси бўлагига тушишига кўра икки турга бўлиниади: сўз ургуси ва мантиқий урғу.

I. **СЎЗ УРҒУСИ** сўздаги бирор бўғиннинг бошқаларига қараганда кучлироқ, чўзиқроқ талаффуз қилинишидир. Сўз ургуси (ёки лексик урғу) бўғиидаги унили товушга тушади.

Кучлироқ талаффуз қилинган бўғин ургули бўғин, қолганлари ургусиз бўғин деб юритилади: *терувчи* сўздаги кейинги бўғин ургули, *тер-ув* бўғинлари эса ургусиздир. Ургули бўғинлар шиддатлироқ ва чўзиқроқ талаффуз этилади.

Узбек тилида урғу, одатда, сўзниг охирги бўғинига тушади: *китоб*, *муқоваба*, *рассом*. Сўзларга қўшимча қўшила бориши билан урғу ҳам сўзниг охирги бўғинига кўча боради: *китоб+лар*, *китоб+лар+ни*, *китоб+лари+миз*, *китоб+лар+имиз+ниңг* каби.

Аммо ўзбек тилида урғу охирги бўғинга тушмайдиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Булар қўйидагилардир:

- араб ва тоҷик тилидан ўзлашган айрим равишларда: *асло*, *дбим*, *янги*, *ҳамиша*;
- модал сўзларда: *зéro*, *афсуски*, *албатта*;
- баъзи ёрдамчи сўзларда: *аммо*, *лекин*, *чўнки*, *гárчи*;
- олмошларда: *бáрча*, *бáззи*, *ҳáмма*, *қáйси*, *қáнча*, *қáндаи* *кýмдир*, *аллаким*, *ҳár қачон*, *ҳéч нима* каби;
- феълнинг буйруқ шаклларида: *кéлсин*, *кўлдир*, *бошли*, *тéгма* каби.

Сўз охирига қўшиладиган баъзи қўшимчалар ҳам урғу олмайди. Буларга дона ва чама сон ясовчилар (-та, -тача: *бéшта*, *ўнтача*); биринчи гуруҳ шахс-сон қўшимчалари (-ман, -сан, -дир, -миз, -сиз: *борáрман*, *ўқувчáмиз*); равиш ясовчилар (-ча, -дек, -дай: *бблача*, *қўшдек*); бўлишсизлик қўшимчаси (-ма: *кéлма*, *тáши ма*), юкламалар (-у, -ю, -ку, -ми, -чи, -ёқ, -оқ: *олáмда* *ку*, *улáр-чи*, *берáсизми*?) киради.

Сўз ургуси сўзларни тўғри талаффуз қилиш меъёрларини белгилабгина қолмай, сўз маъноси ва грамматик шаклларни фарқлашда ҳам хизмат қиласди. Урғу товуш томони бир хил бўлган сўзлар — омонимларни ва сўз шаклларини ажратиш хусусиятига эга: *босмá* (босмахона маҳсулоти) — *ббсма* (буйруқ феъли), *ювйнди* (идиш-товоқ ювиндиси) — *ювиндй* (ҳаракат),

көрәксиз (керак бўлмайдиган) — *көраксиз* (менга ке-
раксиз манъосида), *йигитча* (кичрайтириш формаси)
— *йўғитча* (равиш), *ўқувчимиз* (биз ўқувчимиз) —
ўқувчимиз (бизнинг ўқувчимиз) каби.

Ўзбек тилига ўзлашган русча-ўзлашма сўзларда
ҳам урғу маънони фарқлашда муҳим аҳамият касб
этади. Бундай сўзларда урғу биринчи бўғинга тушса
от, иккинчи бўғинга тушса сифатга айланади: *астрономия* (от) — *астрономик* (сифат), *тэхник* (от) — *техник*
(сифат), *грамматика* (от) — *грамматик* (сифат) каби,

53- машқ. Куйидаги матнни ўқинг. Сўзларга урғу қўйиб, урғу
олган бўғининг талафузига эътибор қилинг. Урғу олмайдиган сўз
ва қўшимчаларни аниқланг.

АШУЛА ТҮҒРИСИДА

Ашула айтиш буткул ихтиёрий нарса. Бирон ашу-
лани ҳозирги кайфиятимга мос келса, таъбимга ўтира-
йтаман, бўлмаса йўқ. Таъбимга ёқмаган ашулани
менга ҳеч ким айттиrolмайди.

Аксинча, бирон ашулани айтаман дегаи кишига ҳеч
ким, ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди...

Ашула жанрининг булғанишига фақат халтурачи
шоир, халтурачи композиторгина сабаб эмас, бу ҳақда
яхши, ҳатто олдинги сафда турган шоир ва компози-
торлардан ҳам ўпкалашимиз керак. Булар, афтидан,
нафсоният туйғусини йўқотиб қўйишган: ҳар куни, ҳар
соатда радио ва телевизорда, саҳнада халтурани кў-
риб, эшитиб туриб ориялари келмайди, норози бўлиш-
майди, ҳатто бунга эътибор ҳам қилишмайди.

Композиторлардан бир қисми ҳозирги ўзбек поэ-
зиясини тахминан ҳам билишмаса керак, халтурачи-
ларнинг bemаза нарсаларини, поэзияга етти пушти бе-
гона кишиларнинг машқларини шеър, деб музика ёзи-
шади.

Қадим замонда «Табиат бўшлиқдан қўрқади», де-
йишар экан. Ҳақиқатан, яхши нарса бўлмаган жойга
ёмон нарса суқилиб кириб олади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг
ашула жанри тўғрисидаги қарори муносабати билан
«Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган уч авторнинг
мақоласини олайлик. Марказқўмнинг қарори, ашула
ижодкорлари олдига жуда жiddий масалаларни қўя-
ди. Мақола авторлари эса жiddий гаплар айтган бў-
либ, бачканаликдан нари ўтмайди.

Мақолада баъзи классиклар бизга кўпгина ашула-
лар ёзib берган бир қанча ҳозирги шоирларга кесак
отадилар. Бу авторларга қолса Фирузни кўп хотин
олишда айблаб, совет қонуни билан суд қилиш, сан-
диққа қамаб, ҳидини ҳам чиқармаслик керак.

Фируз ким ўзи?

Фируз машҳур лирик шоир, мусиқашунос, компози-
тор, яхши таржимон, Умархон сингари ўз замонасининг
шоирларини ўрдасига йиққан, 1873 йилда босмахона
сотиб олиб, Хоразмда биринчи китоб бостирган одам.
Шу одамни юз йилдан кейин қора курсига ўтқазиб,
совет қонуни билан суд қилишдан нима мурод ҳосил
бўлади.

Авторлар ҳеч бир далил-исботсиз Камтарнинг
шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган
шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда
шундай сатрлар бор:

Ёш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,
Халқингни безар қабру мазорингни унутма.

Бу: «Ёшлигинг ўтиб кетади, қабринг Навоий, Улуғ-
бек қабри сингари халқингни безashi кераклигини
унутма», деган сўз.

Оддий камонча — оддий ёғоч қутидан ғижжакчи
аломат садолар чиқаради. Оддий сўз ва товушларнинг
маълум тартибда қўшилиши ашула ижодкорларининг
қўлида қудратли кучга айланиши, қалбимизга йўл топи-
ши, қувонч ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилиши
керак.

(А. Қ.)

Езма ва оғзаки нутқда урғуни тўғри қўллаш муҳим
аҳамиятга эга. Ноўрин қўйилган ургу маънога таъсир
этади, услубий хатоликларга олиб келади.

Бу кўпинча қуйидаги ҳолларда юз беради:

1. Русча-ўзлашма сўзларнинг маъносини билмас-
лик туфайли. Масалан: *физик* (физикаримиз — фи-
зик олимларимиз — шахс оти каби), *физик* (физик қо-
нун, қонуният, белги оти каби).

2. Рус тилидан кирган айрим сўзлар ўзбек тилида
мавжуд бўлган сўз билан омонимик қатор ҳосил қила-
ди. Бунда урғуни тўғри қўйиб талафуз қилиш лозим.
Масалан: *атлас* (атлас кўйлак), *атлас* — (карта, геогра-
фик термин) каби.

3. От ясовчи қўшимча билан феълнинг бўлишсизлик

қўшимчасини ажрата билмаслик туфайли юз беради.
Масалан: қатлама (от), қатлама (феъл) каби.

4. Русча-ўзлашма сўзларга урғу қўя билмаслик (рус тили дарсларида бунга аҳамият қилиш зарур бўлади) натижасида ғализ талаффуз қилиниши билан боғлиқ хатолар. Масалан: *Метафора* деб талаффуз қилиш ўрнига *метафора, метонимия — метони* (ó) мия каби.

5. Сўз ўзагига ёки сўз ўзагига қўшиладиган сўз ясовчи, шакл ясовчи қўшимчаларга тушадиган урғуни алмаштириб қўллаш туфайли юз берадиган хатолар. Масалан: *йиши — ишич, тойча — той-чá* каби.

II. **Мантиқий урғу** гапдаги фикрий жиҳатдан аҳамиятли бўлган сўзнинг кучли талаффуз қилинишидир. Бунда сўзловчи гап ичидаги баъзи сўзларнинг маъносини янада таъкидлаб, кучайтириб кўрсатиш учун бошқа сўзларга нисбатан кучлироқ оҳанг билан талаффуз этади. Нутқда мантиқий урғу тушган сўз овозни баландлатиш, пастилатиш, пауза қилиш каби воситалар билан ажратиб айтилгани учун тингловчининг диққатини тез тортади. Мантиқий урғу гапдаги исталган сўзга тушиши мумкин. Масалан: *Биз эртага музейга борамиз. Биз эртага музейга борамиз. Биз эртага музейга борамиз.*

Биз эртага музейга борамиз.

Санъат асари ижросида унданги мазмунни белгиловчи, асосий фикрни ифодаловчи сўзни топа олиш, кейин шу маънони очишга хизмат қилувчи бошқа сўзларни мантиқий урғу олган сўз атрофида бирлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

55- машқ. Қуйидаги гапнинг ҳар бир сўзига алоҳида-алоҳида мантиқий урғу бериб ўқинг.

Тиришқоқлик меҳнатни енгиллаштиради.

56- машқ. А. Қодирийнинг «Утган кунлар» романидаги Юсуфбек Ҳожи моёлогини ўқинг. Мантиқий урғу олган сўзларнинг талаффузига эътибор беринг.

— Мақсадлари жуда очиқ! Биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормуҳаммаднинг ўрнига минмоқчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Ҳон эрса Мусулмонқулга бўлган адватини кипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи! Менга қолса ўртада шундан бошқа ҳеч гап йўқ, ўғлим! Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Ит-

тифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида, бир-барини еб-ичган мансабпаст, дунёпаст, шуҳратпаст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан ўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан қелгусимизни ўрие қўлига қолдирган бўлурмиз. Ўз наслини коғир қўлига тутқин қилиб топширувчи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни коғирхона қилишга ҳозирланган биз итлар, яратувчининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темир кўрагон каби доҳийларнинг, мирза Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улугбек ва Али-Сино каби олимларнинг ўсиб-унгани ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи, албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи золимлар-құртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қаргишига нишонадир, ўғлим!..

42- §. Пауза

Нутқ жараёніда бирор мантиқий эҳтиёж ёки мақсад туфайли тўхташ, кичик танаффус қилиш пауза ҳисобланади. Пауза сўзларни бир-бирига алмаштириб юбормаслик ва нафас олиш учун табиий эҳтиёж бўлигина қолмай, баён қилинаётган фикрни ойдинлаштириш мақсадида онгли равишда фикр йўналишини белгиловчи нутқ воситаси ҳамдир.

Бадиий асарни ифодали ўқиши, уни жанр хусусияти, мазмунига мос тарзда ижро этишда паузанинг ўрни катта.

Паузанинг грамматик, мантиқий ва психологик турлари ўзаро фарқланади.

1. Грамматик пауза тиниш белгиларига боғлиқ бўлиб, улар қўлланган ўринларда қисқа пауза қилинади. Ҳар бир тиниш белги ўзига хос пауза билан ажralиб туради. Масалан, вергулда кичикроқ пауза, тиреда катта, кўп нуқтада нисбатан каттароқ пауза қилинади. Қиёсланг:

1. Гап сўзда эмас, уни айта билишда.
2. Билим — барча кулфатларга қалқон.
3. Ахир, мен бурчлиман,
Ватаним, элим олдида...

Хақ сўзни айтмаслик — қабиҳ жиноят!
(Нұсрат Карим.)

2. Мантиқий пауза сўз ёки сўз бирикмаларини мантиқ, мазмун талабига кўра бир-биридан ажратиб, фикрни аниқ ифодалашга хизмат қиласди. Фикр мақсадига қараб мантиқий пауза у ёки бу нутқ бўлгидан кейин қўйилиши мумкин. Чунки бундай пауза гап мазмунини бутунлай ўзгартира олиши мумкин. Мантиқий пауза матнда тўғри чизиқча (/) билан белгиланади. Мисоллар:

1. Шаҳримизда кўп / қаватли бинолар қурилди.
Шаҳримизда кўп қаватли / бинолар қурилди.

2. Турфа туйғуларни хуш кўрдим ғоят,
Дунёнинг ўзи ҳам / рангин ниҳоят!
Боқма ажабланниб сатрларимга
Бахтим ривоятдир, / ғамим ҳикоят.

(Абдулла Орипов.)

3. Психологик пауза ўқилаётган ёки ижро этилаётган асарда ифодаланиши лозим бўлган кучли ҳис-ҳаяжонни юзага чиқаришга хизмат қилувчи пауза туридир. Психологик пауза орқали табиий руҳий кечинмалар асосий фикр — маънени очиш билан узвий боғланиб, нутқни жонлантиради, сўз билан ифодалаш қийин бўлган ҳолатларни ўқувчи ёки тингловчига аниқ ва тўлиқ етказади. Матнда психологик паузанинг ўрни икки тўғри чизиқча (//) билан кўрсатилади. Масалан:

Ҳамробуви: Ахир, жон қуда, нега ундоқ дейсиз! Нега тушунмас эканман! Тушунаман, // тушуниб турибман. Лекин биттаю битта қизим... // Орзу-ҳавас кўраман деганимда ташлаб кетса... //.

(А. Қ. «Шоҳи сўзана»)

31- топшириқ. Паузанинг юқорида кўрсатилган турларига биттадан гап тузинг ва уларнинг вазифасини изоҳланг.

57- машқ. Қуйидаги матнни ифодали ўқинг. Мантиқий ва психологик ургуни матнга белгилар билан қўйиб чиқинг. Паузаларнинг қўйилиш сабабларини изоҳланг.

БАХТ ЛИБОСИГА СИФИШ

Тўй... Ҳамманинг вазифаси аниқ. Сиз — куёв. Ёнин-

гизда — келин. Атрофда ҳамма баҳт либосини кийишга тиришашыпти.

Кимдир ҳавас билан, кимдир ҳасад билан, кимдир қувонч билан, кимдир андуҳ билан сизга боқади. Яна аңчайин турфа «гулдастали» нигоҳлар... Түйга түйиш учун келганлар дастурхон текширади. Түйга мөхрни түйиш учун келганлар аллакимларнинг нигоҳини қидиради. Ҳаёлпарастлар семиз-ориқ жуссаларини ўзгаларнинг кийимиға тиқиб кўргандан хурсанд...

Беибо ёғду... Шаддод мусиқянинг чираниши бесас...
Менгина ундовлар ичидаги ёлғиз сўроқман...

(Еқутхон Акрамова.)

43- §. Интонация.

Оғзаки нутқнинг ўзига хос ифодали воситаларидан бири интонациядир. Интонация сўзловчининг ҳиссиёт ва руҳий кечинмалари натижасида пайдо бўлувчи, ўқиляётган ёки ижро этилаётган асарнинг ифодалилигини таъминловчи овоз оҳангдорлигидир. У нутқ бўлакларини бир бутун ҳолда кўрсатади, гапнинг грамматик-мазмуний тугаллигини, сўзлар ўртасидаги турли синтактик муносабатларни ифодалайди, нутқдаги айрим бўлакларнинг ажратилишини билдиради. Интонация орқали асар қаҳрамонларининг турли кайфиятлари, ички кечинмалари, фикр-интилишлари ифодаланади. Бадиий ўқишида ҳам, ижро санъатида ҳам бир хил оҳангга йўл қўймаслиқда интонациянинг аҳамияти катта. Шу жиҳатдан интонация ўзгарувчандир, чунки у асар мазмуни, қаҳрамон ёки муаллифнинг фикр-туйғуси ва ҳиссиётидан, қолаверса, тингловчининг муносабатидан табиий равишда келиб чиқади. Интонацион ранг-баранглик бадиий асарнинг эстетик таъсирчанлигини оширади, оғзаки нутқнинг табиийлиги ва самимийлигини таъминлади.

Интонация нутқнинг ифодалилигини таъминловчи кўпгина фонетик омилларга боғлиқ. Буларга урғу, пауза билан бир қаторда темп, ритм, тембр каби ифода воситалари ҳам киради.

1. Темп нутқ оқимининг маълум вақтдаги ҳаракат суръати бўлиб, нутқнинг артикуляцион тараанглиги ва эшитилиш аниқлиги даражасини изоҳловочи тезлашувиди.

Нутқнинг темпи сўзловчининг ички кечинмалари, воқеа-ҳаракат ривожига қараб ўзгариб туради. Бадиий

ўқишида ва асар ижросида темп фикрни жонлантиришга, унинг таъсир кучини кўтаришга, асарнинг ғоявий эстетик моҳиятини очишга хизмат қиласди. Масалан: Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романидан олингани қўйидаги парчада Мирзо Улуғбекнинг сўзлари ҳиссий ҳолатига боғлиқ ҳолда тезроқ ва баландроқ, Шаҳзоданини эса секинроқ ва пастроқ темпда ўқилади: Мирзо Улуғбек жисмини қақшатган аламли туғёни аранг босиб:

— Куч-қудратингга инониб,— деди.— Мовароуннаҳр сарҳадига қадам қўймай қиёмат қойим қиласенму?

Шаҳзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунгги алангадай ялтилаб кетди.

— Нечун қадам қўймаганмен? Мовароуннаҳр улуси оёғим остидадур!

— Эсингда бўлғай, бу тупроқни оёқ ости қилдим, деган не-не фотиҳлар, не-не жаҳонгирлар ўтгандур. Уларнинг хоки қайда — тирик бир банда билмайди ва лекин бу эл, бу тупроқ абадул-абад туражакдур!

2. **Ритм** нутқ оқимидағи ургули ва урғусиз ёки узун ва қисқа бўғинларнинг, тезлашиб ва секинлашишнинг бир текисда такрорланишидир. Айниқса, шеърий асарда ритмнинг муҳим ўрни бор, уни ўқиганда ёки кўйлаганда жанр ва мазмун хусусиятига қараб ўзига хос ритм сақланиши керак. Масалан:

Азалий ҳақ гапни яширмоқ нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун.
Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оlamни янчса ҳам, қолгай у бутун.

(Абдулла Орипов.)

3. **Тембр** нутқа эмоционал-экспрессив жило берувчи товуш бўёқдорлигидир. Ҳар бир кишининг ўзига хос овози ва гапириш оҳангига бор. Шунга кўра кишиларнинг товуш оҳангиги (бўёғи) турлича: қувноқ, босиқ, ғамгин, ноаниқ ва ҳоказо бўлади.

Агар тембр эстетик истакдан, ижрочилик талабидан келиб чиқса, унда нутқнинг ифодали воситасига айланади. Масалан, Шукур Бурҳонов яратган образларнинг тембри бир-бирига ўхшамайди. Ялангтўш, Эдип, Сулаймон ота каби у яратган образлар шунинг учун бетакрордир.

32-топшириқ. Темп, ритм ва тембрга биттадан мисол топинг ва уларнинг нутқ интонациясини шакллантиришини изоҳланг.

58- машқ. Қуидаги шеърнинг интонацион ҳусусиятларини аниқланг ва ифодали ўқинг.

ХАЛҚ

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучdir,
Халқ исендиr, халқ оловдир, халқ учдиr.
Халқ қўзгалса, куч йўқдирким, тўқтотсун,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсун.
Халқ исенин салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади тожи тахтлар йикилди.
Халқ истаса, озод бўлсун бу ўлка,
Кетсун унинг бошидоғи кўланка.
Бир қўзгалар, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилар, бир ҳовлиқар, бир ўйнар.
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.
Бутун кучни — халқ ичидан олайлик,
Кўчоқ очиб халқ ичига борайлик.

(Чўлпон)

44- §. Бадий нутқнинг фонетик ифодалилиги

Бадий асарларда шоир ва ёзувчилар оҳангдорлик қонуниятларини эстетик мақсадларга бўйсундирадилар, нутқнинг товуш қурилишини ифода мазмуни билан узвий боғлаб, товушлар бирикмасини фикрни ифодалашнинг товуш воситасига айлантирадилар. Айниқса, шеъриятда нутқнинг фонетик ифодалилигини оширувчи турли усуллардан фойдаланилади. Ассонанс ва аллитерация шундай усулларнинг асосийлариdir.

Юқорида ўрганилган пауза, интонация, темп, ритм, тембр, товуш чўзиқлиги каби ҳодисалар ҳам фонетик ифодалиликни шакллантиришда муҳим ўрин тутади.

1. **Ассонанс** бир хил унли товушларнинг такрорла-нишидир. Ассонанс натижасида мисралар алоҳида оҳангдорлик касб этади, ўқувчидаги алоҳида эстетик завқ уйғотади. Масалан, қуидаги тўртликда ў тову-шининг такрорланишига эътибор беринг:

Дунё гўзал кўринур сенга
Ўзи қанча эски бўлса ҳам.
Яшараркан бутун табиат
Ўз эгаси қўйганда қадам.

(Х. О.)

2. **Аллитерация** бир хил ундош товушларнинг нисба-тан бир маромда такрорланишидир. Бу ҳодиса ўзбек шеъриятида ҳам сезиларли ўрин эгаллаган. Топишмоқ, тез айтишларда ҳам ундошларнинг такрорланиши ўзи-га хос оҳангдорликни таъминлайди.

Масалан, қуйидаги мисраларда қ ундошининг тақрорланиши нутқининг ифодавийлигини вужудга келтирган:

Қора қошинг, қийик қошинг, қуюқ қайрилма
қошинг, қиз
Қилиб қатлимға қасд, қилич қайраб қотил
қарошиңг, қиз.
Қафасда қалб қушин қийнаб, қанот қоқмоққа
қўймайсан,
Қараб қўйгин қиёким, қалбни қиздирсинг
қўёшиңг, қиз.

(Э. Воҳидов.)

33- топширик. Үзингиз ёдлаган шеърлардан ассонанс ва аллитерацияга мисоллар келтиринг.

59- машқ. Қуйидаги шеърий парчалардаги фонетик ифодавийлик восьиталарини изоҳланг.

1. Сени қуёш кўтаргай бошга
Сен ҳам ошиқмисан ёки оҳужон.

(Абдулла Орипов.)

2. Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.

(F. F.)

3. Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман сал ранг кетса юзимдан,
Йўл ошсам-у, сал яшашдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан.

(Х. О.)

4. Мен то жондан севдимки, сени жон злим,
Бу жаҳон эли бўлмиш жонажон элим.

(Нусрат Карим.)

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

45- §. Тилшунослик фанининг барча бўлимлари бирбири билан чамбарчас боғлиқ. Фонетикада тилнинг товуш томони, морфологияда сўз тузилиши, синтаксисда сўз бирикмалари, гап, гап тузилиши ва турлари ўрганилса, лексикологияда сўз бойлиги, сўзниң маъно хусусиятлари, қўлланиш жараённида касб этадиган турли маъно нозикликлари ўрганилади. Масалан, *Кўклам келди* гапи синтактик жиҳатдан: гап, содда гап, йиғиқ содда гап; лексик жиҳатдан: бири фаслнинг номини, иккинчиси ҳаракатни англатган икки сўздан иборат; морфологик хусусиятига кўра *кўклам* сўзи уч қисмдан иборат: *кўк-ла-м*: кўк рангни билдирияпти, *кўкла* сўзида -ла сифатдан феъл ясаяпти, *кўклам* сўзида -м феълдан фасл номи — от ясаяпти. Ўз навбатида, бу сўз яна майда бўлакларга бўлинади, яъни икки унли ва тўрт ундош товушдан иборат.

Демак, тилнинг юқоридаги барча соҳалари бирбири билан чамбарчас боғлиқ. Шу туфайли улар бизнинг нутқимизга маъноли тус беради ва фикр ифода қилишимизга имкон яратади.

Лексикология тилнинг сўз бойлиги, сўзларнинг пайдо бўлиши (этимологияси), маъноси ва маъно тараққиёти (асосий ва кўчма маънолари), шакл ва маъно муносабатига кўра турлари, эскирган ва янги сўзлар каби масалаларни ўрганади. Шунинг учун сўзлар шу тилда гаплашувчи халқнинг тарихи, маданияти, турмуш тарзи билан чамбарчас боғлиқ.

СЎЗЛАРНИНГ АСОСИЙ ВА КЎЧМА МАЪНОЛАРИ

46- §. Сўз бальзан матнида бир маънени, алоҳида олинганда бошқа маънени англатиши мумкин. Масалан, *қулоқ* ёки *кўз* дейилганда, инсоннинг икки аъзоси аংлашилади. Бу сўзларнинг бошқа маънолари (*ариқнинг қулоғи, бўлоқнинг кўзи, деразанинг кўзи* ва ҳоказо) ана шу асосий маъно негизида юзага келган бўлиб, сўз маъносининг тараққиётини билдиради. Сўзлар-

нинг бир неча маъно англатиб келиши кўп маънолилик (полисемантизм) саналади.

Сўзнинг бундай кўп маъноли бўлиши тил тараққиётининг натижасидир. Тилда ҳар қандай сўз, аввало, бирор нарса ёки ҳодисанинг аташ туфайли пайдо бўлади, яъни бир маънонигина ифодалайди. Кейинчалик эса шу сўз маъно тараққиёти натижасида бошқа нарса, ҳодисаларни ҳам ифодалашда қўллана бошлиди ва шу туфайли кўп маъноли сўзга айланади. Баъзи сўзларнинг бадиий асарда қўлланишидан англашиладиган айрим маъноси кўп маънолиликдан фарқ қилади. Чунки бу айрим маъно фақат ўша асардагина мавжуд бўлиб, асар матнидан ташқарида, адабий тилда қўлланмаслиги мумкин. Шунга кўра, айрим маъно замираиди маълум эмоционалликни, таъсирчанликни юзага келтиради. Масалан:

Ақлу балоғатнинг шотиларидан
Юксала берингиз секундлар сайин.

(Faafur Fулом.)

Шоти сўзи аслида «юқорига, тепага чиқишига мўлжалланган ёғоч (ёки темир) асбоб» маъносида қўлланади. Бу мисраларда эса «давр, босқич» маъносида ишлатилган. Демак, кўп маънолилик сўзларнинг лексик маъноларидир.

Кўп маъноли сўзларда икки маъно тури: бош (туб) маъно ва ясама маъно мавжуд.

1. **Бош маъно** бошқа лексик маъноларнинг ўсиб чиқишига асос бўлган маънодир. Масалан, *кўз* сўзининг бош маъноси одам аъзоларидан бирини англатишидир.

Сўзнинг бош маъноси нутқий шароит, контекст талабига кўра тўғри маъно, асосий маъно, номинатив (номловчи) маъно деб ҳам юритилади.

2. **Ясама маъно** сўзининг бош маъносидан ўсиб чиқиан маънодир. Масалан, ёғочнинг *кўзи*, *деразанинг кўзи* каби.

Ясама маъно контекст, нутқий шароит талабига қараб кўчма маъно, мажозий маъно деб ҳам юритилади.

34- топшириқ. Бешта кўп маъноли сўз топиб, улар иштироқида гаплар тузинг ва маъно турларини изоҳланг.

60- машқ. F. Fуломнинг «Сизга» номли шеъридан олинган парчаларни ифодали ўқинг. Сўзларда учраган кўчма маънони унинг асосий маъноси билан қиёслаб изоҳланг.

Одамлик мазмуни тоғлардан буюк,
Айниқса, озодлик нақд хазинандыр.
Сен унинг қадрига етгучи фарзанд,
Асрлар күзгуси мағрур сийнангдыр.

Шудгорнинг четида, тут сояснда,
Күп шириң тотади меҳнат кулчаси.
Хар ноннинг катталиги худди офтоб
Меҳнатсиз умрдир миннат кечаси.

Даланг қирғоғыдан уқадай ўтар,
Пахталар юкланган чексиз карвон,
Сенинг манглай теринг, меҳнатинг сингган
Хар бир дақиқадир пўлат, зўравон.

Музика бешиги, Штраус ватани,
Оҳанглар бозори қадим Венада.
Динора яратди ўзбек юрагин
Рубобий ҳиссини пианинода.

61-машқ. Узингиз билган бирон шеърни ёддан айтинг. Ундаги айрим (индивидуал) маъно ифодалаган сўзларни топиб, маъносини тушунтиринг.

СУЗ МАЪНОСИННИГ ТАРАҚҚИЕТИ

Ҳар бир тил фақат янги сўзлар ҳисобига эмас, шунингдек, мавжуд сўзлар маъноларининг ўсиши ҳисобига ҳам бойиб боради. Бир предмет, белги, ҳаракат-ҳолат номининг бошқа бир предмет, белги, ҳаракат-ҳолатга ном бўлиб кўчиши ёки лексик маъно ҳажмининг ўзгариши сўз маъносининг тараққиётига олиб келади.

Сўзларнинг маъно тараққиёти 1) маъно кўчиши; 2) маънонинг кенгайиши; 3) маъно торайиши тарзида рўй беради.

47-§. Сўзларда маъно кўчиши метафора, функция-дошлиқ, метонимия, синекдоха каби ҳодисаларни ўз ичига олади.

1. **Метафора** (юонча «metaphoza»— кўчирма) нисбий ўхшашликка эга бўлган икки предметдан бирининг номи билан иккинчисини ҳам аташ ҳодисасидир. Масалан: ёқа: тўннинг ёқаси — дарёнинг ёқаси; этак: кўйлакнинг этаги — тоғнинг этаги.

2. **Метонимия** (юонча «metanymia»— қайта номлаш) нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги асосида бир предмет номи билан иккинчисини ифода этишдир. Бунда икки предмет ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик бўлмайди. Улар орасидаги доимий борланиш туфайли бирини айтганда иккинчиси ҳам англашилади. Масалан:

**Лермонтовни ташламадим ҳеч,
Сүнгра қўйиб олдим Ҳофизни.
Пушкин менга кўрсатди ҳар кеч
Инглаб турган бир черкас қизни.**

(Х. О.)

Мисолдаги *Лермонтов*, *Ҳофиз*, *Пушкин* сўзлари бу санъаткорларнинг асарларнин англатяпти.

3. **Синекдоха** (юнонча «sínekdoche») — бирга англомоқ, қўшиб фаҳмламоқ) қисмнинг номи билан бутунни ёки бутуннинг номи билан қисмни аташ ҳодисасидир. Масалан, бош ёки туёқ сўзларининг қорамол, қўйэчки маъносида, тирноқ сўзининг фарзанд маъносида қўлланиши синекдоха ҳодисасига киради.

4. **Маънонинг функциядошлиқ жиҳатидан кўчиши** маълум бир предметнинг вазифасини иккинчи бир предмет бажариши натижасида аввалгисининг номи кейингисини ифодалаш учун қўлланишидир. Масалан, ўқ сўзи камон (ёй) билан отиладиган қуролни ифодалаган. Милтиқ, замбарак ихтиро этилгач, улардан отиладиган қурол ҳам ўқ номини олди. Бу вазифаси жиҳатдан ўзаро ўхшашлик туфайли юз берди.

Шуни қайд этиш керакки, сўз маъносининг кўчишидаги кейинги икки усул — синекдоха ва маънонинг функциядошлиқ жиҳатидан кўчиши у қадар типик эмас. Биринчи икки усул анча кенг тарқалгандир.

62- машқ. Кўчма маънода қўлланган сўзларни топинг. Қайси йўл билан кўчганлигини айтинг.

1. Ҳақиқатан ҳам у булоқнинг кўзини эслатаркан. (Ч. Айт.) 2. ... Латофат ариқ лабидаги чойдишни олиб, ойисига қараб чопди. (О. Е.) 3. Иўлдошбой сой ёқасидан пастга томон қиялаб юради. (Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. Икки кўзи ҳар наф моллар билан тўла хуржунни елкага ташлаб, ... инқиллаб кирди. (О.) 5. Зал гуриллаб кулиб юборди. (А. К.) 6. Бутун вужуди билан берилди у ўқишга. Ҳар кун олиб папкасин, қатнар у «Навоий»га. (Мирм.) 7. Қўлингиздан қоладиган ёлғиз тирноқ бу. Ишқилиб мендан кейин етимлиги билинмасин! (И. Сулаймон.) 8. Эшигтан қулоқ нима дейди? (Х. Ф.) 9. Ойга учётган космонавт агар сўраса не китоб олишини, у дам Навоий-ю, Пушкин, Ғафуру Тагор ва олиб уч дердим Тихоновни ҳам. (Мирм.) 10. Чорвам бор десам, дегудай. Туёғимиз кўпайса кўпайдики, камайгани йўқ. (Ш.) 11. Қанақа ташвишни айтаяпсиз, оқсоқол? (Р. Файзий.) 12.— Алло, ҳозир

Тошкент билан гаплашасиз,— деди телефонистка.
(Р. Файзий.)

48- §. Маънонинг кенгайиши. Сўз жамият билан, шу тилда гаплашувчи халқнинг турмуш тарзи билан чамбарчас боғлиқ. Сўзларда маъно кенгайиши ва торайиши ҳодисасининг рўй беришида ҳам ана шу боғлиқлик кўзга ташланади. Масалан, *ватан* сўзи фақат уй-рўзғор ва туғилиб ўсан қишлоғимизни эмас, эндиликда мамлакатни англатади. Демак, жамият тараққиёти сўз маъноларининг ривожи ва кенгайиши учун имкон беради. Бунда бир маъно асосида янги (ясама) маъно ҳосил бўлмайди, фақат мавжуд лексик маънонинг ҳажми кенгаяди: нотиқ (касб маъносида)— нотиқ (нутқ сўзлаган киши, маърузачи маъносида); *ойлик* (бир ой — 30 кун маъносида)— ойлик (бир ойда олинадиган маош, пул маъносида) каби. *Ампер, Маузер, Ризамат* каби атоқли отларнинг турдош от (*ампер* — ток ўлчови бирлиги, *маузер* — пистолет тури, *ризамат* — узум нави)га ўтиши ҳам маъно кенгайиши ҳисобланади.

Маънонинг торайишида кенг доирадаги воқеликни атовчи сўз тор доирадаги воқеликни аташ учун хизмат қиласди. Масалан, турдош отнинг атоқли отга айланиши (*пўлат* — *Пўлат, ўлмас* — *Ўлмас*) каби. Бунда ҳам янги маъно юзага келмайди, балки сўзнинг илгари англатган маънолари ҳажми нисбатан тораяди: *ўртоқ, дечқон* каби сўзлар дастлаб кенг маънони, эндиликда тор маънони ифодалайдиган бўлиб қолган. Шунга ўхшашиб белги ифодалайдиган сўзлар ҳам отлашганда тор маъно ифодалайди. Масалан: *мард, номард, яхши, таниш, бегона* кабилар.

63- машқ. Узингиз мустақил радиоида бирорта бадиий асардан лексик маънонинг ҳар бир тараққиёт йўлига биттадан мисол топинг.

64- машқ. Уқинг. Ажратилган сўзларда маъно кенгайиши ёки торайиши ҳолатларини изоҳланг.

1. Помирга кетиш йўли менга беш қўлдек равшан эди. (Ч. Айт.)
2. Ҳаётда ўз ионингни ҳалол меҳнат билан топишни ўрган.
3. Рашид Москвага жўнаш учун отланди.
4. Унинг зеҳни жуда ўтқир, ўзи тиришқоқ эди, мактабда энг кучли ўқувчилардан ҳисобланади. (П. Т.)
5. Үктамнинг сал сузук кўзлари энди беихтиёр радиода ҳовлида айланиб қолди. (О.)
6. Лола, сенга ажойиб совға олдим.

7. Йигитлар сен учун жангга кирганды,
Ботирлар осмонда берганида жои,
Күзидан қон оқкан ёвни күрганда,
Сенинг енгишингга келтирдим имон.

(Х. О.)

СҮЗЛАРНИНГ УСЛУБИИ БҮЕФИ

49-§. Тилда сўзнинг бош ва кўчма маънолари лексик маъно сифатида нарса ва ҳодисаларни аташга хизмат қиласди. Сўзнинг лексик маъносини билиш ва уни тўғри қўллаш тил саводхонлигининг асосини ташкил қиласди. Аммо нутқ жараёнида сўзнинг фақат лексик маъносигина назарда тутилмайди: сўзловчи ўзи айтадиган, тилга олаётган нарса-ҳодисаларга ўз муносабатини ҳам билдиради. Демак, сўзлар нутқ жараёнида лексик маънодан ташқари, сўзловчининг аталаётган нарса-ҳодисаларга ижобий ёки салбий муносабатини ифодаловчи қўшимча маънога — услубий бўёққа ҳам эга бўлади. Услубий бўёқ лексик маънога таянган ҳолда уни янада бойитади, бадиий, образли сўзга айлантиради. Масалан, *гапирмоқ*, *сўзламоқ*, *жаврамоқ*, *вайсамоқ*, *бидирламоқ*, *минғилламоқ*, *тўнғилламоқ* каби сўзларда овоз чиқариб айтиш умумий маъноси бор. Агар бу сўзлар бошқаларга нисбатан киноя, мазах, кесатиш маъносида қўлланса, услубий бўёқдорлик касб этади.

Лексик қўллаш сўзнинг алоҳида шахс ёки муаллиф нутқида маълум даражада ўз лексик маъносига вид ҳолда янгича маънода қўлланишиди. Лексик қўллаш натижасида сўз нарса ёки воқеликни атамайди, балки олдин номланган нарса ёки воқеликнинг образли ифодасига айланади. Масалан: *Ҳамма кўриб-билиб турибди*, *мана шу соддагина одам бир йил ичиди айтилий* ўнта отни еб юбормаган. Бу отлар қачонлардир ўз «эга»сини топиб кетганини отбоқардан бошқа ҳамма билади.

(Е. Хўжамбердиев, «Ўзбеклар иши».)

35-топшириқ. Услубий бўёқнинг ифодаланиш усуулларига биттадан мисол топинг ва ифодаланиш усулини изоҳланг.

65-машқ. Матнни ўқинг. Услубий бўёқли сўзларни топиб қўшимча маъносини аниқланг.

— Бир илтимос,—деди Баширжон шоирга илтижо қила бошлади,— йўқ деманг энди, домлажон!

— Бу қандоқ бўлди, шоир?— деди Каримий.— Кат-

тароқ бир нарса бошлаб қўйган эдим-ку? Достон ёзяпман, ҳа...

— Бир илтимос, ака... э, домлажон, сангтарош уста қараб турибди, шу бугундан кечикма, деган...

Каримий, осонликча қутулмаслигига ақли етди шекилли, яна Баширжоннинг қўлтиғидан олди.

— Гап бундоқ, шоир...— У сўзини давом эттиromoқчи эди, Баширжон тўсатдан:

— Нега мени «шоир» дейсиз, домла?—деди қизариб. Каримий кулиб юборди. Узун, мошкичири сочини озғин бармоқлари билан орқага тараб:

— Биласизми, дўстим,—деди жиддийлашиб,—бу дунёда ҳаммаям ўзича шоир, мен ҳамма нарсада, ҳамма одамда ўзгача бир поэзия кўраман...

Баширжон унинг нега бирдан «поезд»ни тилга олганига тушунмаса-да, шоирнинг жиддий сўзлаётганидан мамнун бўлиб ўтиради.

(Н. Аминов, «Ёлғончи фаришталар».)

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР

50-§. Узбек тили лугат таркиби жиҳатидан жуда бой ва ранг-барангдир. Тилимизда мустақил лексик маънога эга бўлган алоҳида сўзлардан ташқари, маъно жиҳатидан шундай сўзга teng, аммо икки ва ундан ортиқ сўзнинг турғун бирикувидан ташкил топган фразеологик бирликлар ҳам мавжуд. Уларнинг маънолари таркибидаги сўзларнинг яхлит маъноси асосида юзага келади ва инсон хотирасида бир бутун ва тайёр ҳолда сақланиб, гандаги бошқа бирликлар билан худди алоҳида сўз каби муносабатда бўлади. Фразеологик бирликлар ибора деб ҳам юритилади. Тилимизда асрлар давомида қўлланиб келаётган, ҳалқимизнинг тафаккур қудратини, турмуш тажрибасини мужассамлаштирган, ҳаёт зиддиятлари жараённида шаклланган, сайқал топган қўйма иборалар ниҳоятда кўп. Масалан: боши осмонда, оғзи қулогида, кўз остига олмоқ, кўз қирини ташламоқ, қўли узун, қўли қисқа, бели бақувват кабилар.

Фразеологик бирлик ифодалайдиган маъно кўп жиҳатдан сўз англатадиган лексик маънодан фарқ қилаади. Фразеологик маъно сўзга нисбатан, аввало, маънони ўта кучли даражада ва муҳими, ўткир образли-

лик, таъсирчанлик белгиси билан ифодалайди. Шунга күра, улар сўзнинг бой образлиликка эга бўлган маънодоши саналади. Қиёсланиг: яширин — енг ичида, хурсанд — оғзи қулогида, олғир — юлдузни бенарвон урадиган, афсусланмоқ — бармогини тишлаб қолмоқ.

66-машқ. Еқасини ушламоқ, қилдан қийик чиқармоқ, кавушини тўгрилаб қўймоқ, бошини емоқ, оғзи қулогида, арпасини хом ўркоқ, тела сочи тикка бўлмоқ, ҳафсаласи тир бўлмоқ, бармогини тишламоқ, кўзи учмоқ ибораларининг маъносига изоҳ беринг. Улар иштирокида гаплар тузинг.

67-машқ. Гапларни ўқинг. Фразеологик бирликларни топиб, уларни маънодош сўзлар билан қиёслаб, фарқини айтинг.

1. Маҳалла-кўй узоқдан овозини эшитиб: «Жўра полвоннинг ошиғи олчи экан-да?»— деб қўйди. (С. Аи.)
2. Мирзакаримбой илоннинг ёғини ялаган одам. (О.)
3. «Зуваласи пишиқ яратилганлар-чи, ҳозир ҳам пишиқ»,— деган эди. (С. Аи.)
4. Ўзиям тегирмонга тушса, бутун чиқади. (О.)
5. Она кўзи тўрт бўлиб йўлга қарайди. (Х. О.)
6. Ҳамманинг оғзи очилди-қолди. (М. Исм.)
7. Сатторов оёғи куйган товуқдек типирчилаб қолди. (Ю. Шомансур.)
8. Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарайлик. (М. Исм.)
9. Туробжоннинг тела сочи тикка бўлди. (А. К.)
10. Ҳамма иш хамирдан қил суургандай бўлди. (С. Аҳм.)
11. Энди гидростанция қуриш учун астойдил бел боғлашимиз керак, ўртоқ Сайрамов. (О.)
12. Сехина — қўли эгри хотин. (Р. Турсунов.)

51-§. Иборалар услубий бўёқдорлиги билан ажralib турувчи тил бирликлариdir.

Кучли экспрессивлик, образлилик ибораларни нутқнинг фаол воситасига айлантиради, унинг оғзаки нутқда, бадиий адабиётда ҳамда публицистикада ўткир ва ихчам тасвирий восита бўлишини таъминлайди. Фразеологик бирликлар қаҳрамон образини таърифлашда, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда, воқеа-ходисаларнинг эмоционал-сиқиқ тасвирини яратишда тайёр таъсирчан восита саналади. Баъзан ёзувчилар, сўз усталари ибораларни ғоявий-бадиий мақсадга, контекстга мослаб қисман ўзгарирадилар ва шу орқали якка муаллифга хос фразеологик бирликлар яратилиди. Масалан, А. Қаҳҳор асарларидағи «мия механизмидан бир винти тушиб қолган», «бошини қашлаб туриб қорнига муштламоқ», «бурганинг йўталидан бўй-

рон қўйормоқ», «игна билан битадиган шига жуволдиз тиқмаслик» каби иборалар шундай яратилган.

36-топширик. Бирон бадий асардан таркибидаги сўзлар қисман ўзгарилилган 5 та фразеологик бирлик топинг ва уларни Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати»-даги тузилиш шакли билан солиштиринг.

68-машқ. Укта Усмоновнинг «Гирдоб» романидан олинган қуидаги парчалардан ибораларни топинг, услубий бўёғини, таркиби қандай ижодий ўзгарилиганици изоҳланг.

1. ... Муҳиддин Жабборович хўмрайиб, бирдан журналистлардан хафа бўлиб кетди. «Уларга учини чиқарса бас — қуруқ аравани тоза олиб қочишидаи. Ўзлари масалани тузукроқ тушуниб етмай туриб, ҳақиқатни арzon шов-шувга қурбон беришларига, илмий фактларни юзаки билган ҳолда яна уялмай умумий холосалар чиқариб, олимларга ақл ўргатишларига куясанми ё ўласанми?!. «Истеъдодли олим» эмиш! Шундай донгдор паҳтакорни ҳам йўлдан уришибди-я! Унинг обрўйи керакда, ахир! Гавҳар узук билан данак чақиши бу!.. Ваҳоланки, партия минбаридан бундай пала-партиш фойдаланиш... билмадим, нима дейиш мумкин буни?! Тишларининг оқини кўрсашиб, керилиб туришларни қаранг! Гўё тоғни қулатиб бергандай...»

2. ... «Ҳаммасига мана шу калондимоғ айбдор!— деган фикр ўтди Салтанатнинг хаёлидан, кўз қири билан эрининг дўрдайган бурнига қааркан.— Ҳатто муомалани билмайди-ку, тағин димоғларидан қор ёғади... Кўнглига қарайвериб-қарайвериб, туғишганларимдан ҳам бегона бўлдим. Бу авлиёга эса ҳали-ҳали бир гап — оз, икки гап — кўп...» Салтанат ҳимматбаҳо зираклиари электр нурида ялт-юлт чақнаб кўзни олаётган нозанин опа-сингилларга яна бир бор қаради-ю, чуқур хўрсинди; «ўзи шу — ови юрганнинг дови ҳам юраркан!»

СЎЗЛАРНИНГ ШАҚЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА КУРА ТУРЛАРИ

Шакл ва маъно муносабатларига кўра сўзлар учтурли бўлади: омоним, синоним ва антонимлар.

52-§. Омонимлар талаффузи ва ёзилиши бир хил, маънолари ҳар хил бўлган шаклдош сўзлардир. Масалан: 1) *соз* — пухта, маъқул; 2) *соз* — чолғу асбоби; 3) *соз* — иноқ, ўзаро яқин.

Шаклдош сўзларни кўп маъноли сўзлардан фарқ-

лаш лозим. Улар айтилиши ва ёзилиши бир хиллиги жиҳатидан ўхшаш бўлса-да, шаклдош сўзлар маъносида ички боғланиш бўлмайди, уларнинг ҳар бири алоҳида маънога эга бўлган сўзлардир. Юқорида келтирилган соз сўзининг ҳар бири алоҳида сўз ҳисобланади. Кўп маъноли сўз эса, ўз номидан англашилаётганидек, бир неча маъноси бўлган бир сўздир. Кўп маъноли сўзлар англатган маъноларда ички боғланиш бўлади.

69- машқ. Гапларни ўқинг. Омоним сўзларни топиб, маънолари ни тушунтиринг. Метафоралардан фарқни айтинг.

1. От яна пишқириб икки олдинги ёёғини осмонга ташлади. (*Туроб Тўла*.) 2. Каталакдек кичик ҳовли ўртасидаги ток остига қўйилган темир чорпояда кечаги уч йигит ўтирас эди. (*Ф. Насриддинов*.) 3. Хазонлар орасида бизнинг олма, дўлана ташийдиган кажавала-римизга ўхшаш кажавалар думалаб ётарди. (*Туроб Тўла*.) 4. Бир неча сувори тапира-тупур қилиб кўприк устидан от чоптириб ўтди. (*И. Содиқов*.) 5. Тушимда алаҳсиганман, шекилли. (*М. Маҳмудов*.) 6. Соч олдириш навбати Қори Ишкамбага етди. (*С. А.*) 7. Кўпик сочиб боради. (*«Равшан» достонидан*.) 8. Чанг-тўзон машина ойнасига урилиб, йўлни кўрсатмай қўяр эди. 9. Бастанкор чангда қандайдир куй чалар эди. 10. Оҳ, бизнинг ёшлигимиз уруш вақтида ғам-ҳасрат билан ўтган. (*Ҳ. Муҳаммад*.) 11. Ана энди кўз ёшингни дарё қиласер. (*Ҳ. Муҳаммад*.)

70- машқ. Қўйидаги сўзларни ўқинг. Аввал омоним, кейин кўп маъноли сўзларни кўчиринг, уларнинг фарқини шу сўзлар иштиро-кида гаплар тузиб тушунтиринг.

Боғ, чанг, ёзмоқ, ёз, бош, қулоқ, кўз, томир, от, той, ошиқ, кўк, ойлик, тирноқ, қирқ, сон, қўй, соч, ёз.

Шаклдош сўзлардан услубий мақсадларда кенг фойдаланилади, улар бадиий адабиёт ва сўз санъатида муҳим таъсирчан восита саналади. Шаклдош сўзларни қўллаш билан турли сўз ўйинлари, асқия, пайров, ҳазиллар келиб чиқади, шеъриятда туюқ жанри тузилади. Масалан:

Бу дунёдин фараҳ йўқтур мени маҳсунға жононсиз,
Жаҳондин ким десун биллоҳ керакмас манга жон онсиз.

(*Бобур*.)

Келур сел, кўкда гоҳо бўлса чақмоқ,

Зарар қылғай данакни тишда чақмоқ.
Емондир икки ўртоқ ўртасида
Уриштироқ учун бир-бирига чақмоқ.

(Хабибий)

Матн мазмунини очувчи шаклдош сўзларнинг маънисини тўғри фарқлай билиш муҳимдир. Маънони тўғри англай олмаслик оқибатида нутқда ноаниқликка, баъзан қўпол хатога йўл қўйиш ҳоллари учрайди. Бу ҳолат омонимларнинг бошқа кўриниши — паронимлар (товуш жиҳатдан фарқли, аммо айтилиши ўхшаш сўзлар) да, айниқса яққол кўринади:

Асил номинг нима?, Кўйлак асл шоҳидан тикилган гапларида асил ва асл сўзлари нотўғри қўлланган.

37-топшириқ. Узингиз билган пайров, қочириқ ёки туюқлардаги шаклдош сўзлар маъноларини тушунтиринг.

71-машқ. Қуйидаги бадиий парчалардаги таъсирчан воситаларни топинг ва уларнинг қайси жанрда ва қандай маънода қўлланганини айтинг.

1. И ўл дошхон: Ширин галирасиз-да, Айнiddин ака! Бу сафар ўзимиз билан «Очил дастурхон» ҳам олиб келганимиз. Қандолатчиликнинг энг ноёб мевала-ридан топилади. Ҳатто қуш сути ҳам бор.

Зайнобиддин ака: Ҳамма чучуклик муҳайё экан-ку, манави шогирдим Шираев бўлса, келишда бир дўконда савдо қилаётган ёш жувондан ирис борми деб сўраяпти.

Ғуломжон ака: Жувон ҳам бўш келмай, «Ака Қорақумдан келганимисиз, бироннинг ирисини сўраб нима қиласиз? Ана сизбоп кис-кис, тузиклар бор» деганимеш.

Шираев: Мен қувониб, «Оҳ» ўшалардан тортинг дедим-да, магизли ҳолвасидан ҳам олдим.

(«Т. оқшоми» газ.)

2. Дейдиларки, кунгабоқар
Умр бўйи кунга боқар.

(«Еш ленинчи» газ.)

3. Ул ёр агар ёшурса юз оҳ,
Ағёрга гар кўрунса юз оҳ.

(Бобур.)

4. Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил болам, ёмонликни от.

Насиҳатим ёд қилиб ол, фарзандим,
Елғиз юрса чанг чиқармас яхши от.

(Фольклордан)

Шаклан тенг келувчи фразеологик бирликлар ҳам нутқда мавжуд. Масалан, құл құтармоқ (урмоқчи бўлмоқ) — қўл қўтармоқ (тарафдорликни билдиришмоқ); жони чиқмоқ (ўлмоқ) — жони чиқмоқ (қаттиқ ғазабланмоқ); бошига қўтармоқ (қаттиқ шовқин солмоқ) — бошига қўтармоқ (қаттиқ ҳурмат қилмоқ) каби.

Шаклдош фразеологик бирликларнинг асл кўчма маъноси контекстда намоён бўлади. Иборанинг қандай маъно ифодалаётганини тўғри англаш учун унга контекстдан ажралмаган ҳолда ёндошиш лозим, акс ҳолда ибора маъноси хотўғри тушунилади.

72- машқ. Узаро шаклдош фразеологик бирликларнинг маъноларини фарқлаб изоҳланг.

1. Отвод бериш қаёқда, ҳеч ким мени оғзига ҳам олмади. (А. Қ.) 2. Асли мени хўжайн ўргатди. Илгари бир қатра оғзимга олмас эдим. (О.) 3. Сал ўтмай пастликда қордан рўмол ўраган ғарамлар кўринди. Маъюс келаётган қўйларга жон кирди. (С. Аи.) 4. Арава сифмайдиган ичкирилик кўчага бугун жон кирган. (О.) 5. «Мен айта қолай, опа!»— деган эди, ўқитувчи сўз бермади. (Ҳ. Назир.) 6. Мен ҳам сиздай ҳаққоний бўлишга сўз бераман. (П. Қ.) 7. Атроф-теваракдат кўчани бошига қўтариб юрган болаларнинг шовқини тинган. (Р. Файзи.) 8. Жамила хола ҳам Ҳамида келгундай бўлса, «қизим-қизим» деб бошига қўтаради. (С. Аи.)

53- §. Синонимлар бир умумлаштирувчи, бирлаштирувчи маънога эга, аммо маъно нозикликлари билан фарқланувчи ҳамда талаффузи, ёзилиши ҳар хил бўлган маънодош сўзлардир. Масалан: юз, бет, афт, башара, чеҳра, турқ, дийдор, тус, ранг. Бу сўзлардаги бир умумлаштирувчи маъно замирида юзага келган маъно нозикликлари уларнинг фарқини ва қўлланишида ўзига хосликни таъминлайди.

Синонимлар одатда бир сўз туркумига мансуб бўлади: дўст, ўртоқ (от); аъло, яхши (сифат); юксалмоқ, ўсмоқ, ривожланмоқ (феъл); кўп, мўл (равиш).

Бир бирлаштирувчи маъно атрофига ўшаётган синонимлар синонимик қатор, шу қаторда нисбатан бетараф маъно ифодаловчи сўз доминанта деб юритила-

ди. Масалан, кишининг қиёфасини англатувчи юқорида келтирилган сўзлар бир синонимик қатор бўлиб, унинг доминантаси юз сўзи. Синонимларни тўғри кўллай билиш гап мазмунининг равон, аниқ ифодалашишини, нутқнинг ноўрин такрорлардан холи бўлишини таъминлайди ва сўзловчининг савияси, нутқ маданиятини намоён этади. Синонимларнинг нозик маъно қирраларини ва ранг-баранг услубий бўёғини фарқлай билиш лозим. Масалан, *касал*, *бемор*, *хаста*, *бетоб* сўзларининг ўзаро маъно қирраларини фарқлаб ишлата билмаслик, нутқ эстетикасини бузади, қўпол хатоларга олиб келади.

73- машқ. Гапларни ўқинг, синоним сўзларнинг маъноси ва маъно нозикларини тушунтиринг.

1. *Ғазал* ҳам бўлурми бунча дилрабо, Бунчалар серишва, бунчалар серноз. (Э. В.) 2. Лекин генерал унга парво қилмай очиқ юз, табассум билан капитанни чақирди. (Ш.) 3. Эндиликда боя ўйламаган ўйларини, инсофу адолат, диёнат, ҳалоллик, ва яхшилик тўғрисидаги ўйларини рўёбга чиқариш лозим эди. (О. Е.) 4. Ҳамиша шундай бахтли, фароғатда яашимга юрагим бовар қилмайди. (Ш.) 5. Бечора қизим! Шўрлик қизим. (Х. Х.) 6. Бой, қолмади тоқатим! Бир йўла ўлдир, бўғиб ташла мен бахти қарони! Қутулайин шу ортиқча жондан! Халос бўлай шу ит азоби кунлардан! Ўлдир, ноинсоф, бераҳм бой! (Х. Х.) 7. Мен ҳали ҳасратимни, дардимни келиб-келиб сизларга айтдими?! (Х. Х.) 8. Кокили гул, кўйлаги нур баҳорнинг, Қучогида яйра, яшна, қанот қоқ. (Яшин.) 9. Унгандман қип-қизил баҳор қўйнида, Фам-алам, қайғуга улфат эмасман. (Яшин.) 10. Ҳамма хурсанд, ўзида йўқ шод, Етганига шундайин дамга. (Х. Х.)

74- машқ. *Истак*, *кўкрак*, *юз*, *виждон*, *дангаса қизиқ*, *одам*, *уятсиз*, *катта*, *аввал*, *жуда*, *севги*, от каби сўзларнинг синонимлар қаторини тузинг. Маъно жилоларидаги фарқларга изоҳ беринг.

Иборалар ҳам синоним бўлиб келади. Нутқнинг мантиқийлигини кучайтириш, мазмунни аниқ ва ихчам ифодалаш учун бундай синоним иборалар муҳим восита ҳисобланади. Шу жиҳатдан синоним иборалар сўз санъаткорларига манзарани аниқ гавдалантириш, ҳолатни муҳим нуқталари билан кўрсатиш, тасвири жонли, ширали ва табиий қилиб беришда жуда қўл келади. Масалан: *Оғизларингда қатиқ* ивритдиларинг-

ми: нега индамайсизлар? Бир гапириб, ўн куларди, ҳаммани оғзига қаратарди... Бугун мүм тишилаб қолди. (Ойдин.) Бу мисоллардаги оғизларинең қатиқ ишитдиларингми, мүм тишилаб қолди синоним иборалари бир умумий маънони — гапирмасликни, жим туришликни ифодали тасвириялди.

38- топшириқ. Абдулла Қодирийнинг «Мехробдан чаён» ва Ойбекнинг «Құтлуғ қон» романларидан 10 тадан синоним иборалар топинг. Уларнинг бирлаштирувчи маъносини ва маъно нозикликларини изоҳланг.

54- §. Антонимлар бир-бирига зид, қарама-қарши маъно билдирувчи сўзлардир. Масалан: *кatta — кичик, иссиқ — совуқ, рост — ёлғон, аччиқ — чучук, вафоли — вафосиз* каби.

Одатда иккита сўзниң зид лексик маъно муносабати антоним сўзларни ҳосил қиласди, бирини айтишибан унинг зид маъноси ҳам назарда тутилади. Тилда белги-хусусият англатувчи сўзларда зидлик, қарама-қаршилик муносабати кенгроқ тарқалган: *узоқ — яқин, оқ — қора, оч — түқ, дўст — душман* каби.

Антоним сўзларнинг нутқда жуфт ҳолда ишлатилиши кўпроқ учрайди, бунда сўзларнинг зид маънолари умумлашади: *яхши — ёмон, оқу қора, ёшу қари* каби.

Фразеологик бирликлар ҳам ўзаро антонимик муносабатда бўлиши мумкин: *ерга урмоқ — кўкка кўтармоқ, кўнгли қора — оқ кўнгил, ҳаш-паш дегунча — туяниң думи ерга текканда* каби.

Нутқда воқеа-ҳодисалардаги, характер-фаолиятдаги қарама-қарши муносабатларни кўрсатиш ва зидлаш усули орқали ифодавийликка, маънони кучайтиришга, белгиларни аниқ ажратишга эришилади. Шунга кўра, фикрни таъсирли, кучли, тасвирий ифодалаш, ажратиб-таъкидлаш мақсадида бадиий асарда, халқ оғзаки ижодида антонимлар кенг қўлланади. Халқ мақоллари ва ибораларида ҳам антонимларнинг хусусияти музассамлашган. Масалан: *Яхши топиб гапирав, ёмон қониб гапирав. Аччиқ билан чучукни тотган билар, узоқ билан яқинни юрган билар, иссиқ билан совуқни кўрган билар. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз — дўстини.* (Мақоллар.)

75- машқ. Гапларни ўқинг, антоним сўзларни топиб, маъносини изоҳланг ва уларни жуфтлаб қўчиринг.

1. Яқин-йироқдаги манзиллардан одамлар ёрдамга

келяпти. (*Ж. Абдуллахонов.*) 2. Олдинлари Отакўзи иссиқ-совуқни, паст-баландни билмайдиган бир киши эди. (*О. Е.*) 3. Қачон иқор бўлишга қарор қилсанг, хабар қил: кечасими-кундузими, барибир. (*Ш.*) 4. Турмуш аччиқ-чучугини тортавериб кўзи чиниқан мудир ёшгина терговчининг хатти-ҳаракатларидан ажабланар, гоҳ кулгиси қистар эди. (*Ш.*) 5. Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзах. (*Мақол.*) 6. Сабр қил, қизим, сабр. Сабр ожизнинг куч-куввати, кучлининг зийнати. (*Ш.*) 7. Давжон паст-баланд қирлар ошиб, тоқча чиқди. (*О. Ҳусанов.*) 8. Ёш келса — ишга, қари келса — ошга. (*Мақол.*) 9. Ер очишиди. Чигит экишди. Мана энди эртаю кеч юқори ҳосил оламиз деб тиришиб ётишибди. (*Ш.*) 10. Меҳнатдан дўст ортар, фийбатдан — душман. (*Мақол.*) 11. Каримова ўзига-ўзи гапирав, гоҳ олдинга юрар, гоҳ орқага юрар эди. (*А. Мұхиддин.*) 12. Бу хирмонни тиклашда катта-кичик, ёш-қари — ҳаммасининг ҳиссаси бор. (*Газ.*) 13. Унинг ҳаёти яхшидир-ёмондир, ачиқдир-чучукдир — хотиралардан иборат бўлади. (*Э. Аззамов.*) 14. Катта-кичик — ҳамма қийқириб юборди. (*М. Исл.*)

76-машқ. *АЗоб, хафа, мавхум, азиз, айёр, анқов, арzon, ачиқ, баланд, бегуноҳ, гўзал, бор* сўзларининг антонимларини топиб, гаплар тузинг.

77-машқ. *Уқинг.* Ажратиб кўрсатилган сўз ва фразеологик ибораларнинг антонимларини топинг.

1. Сўзни тўғри ёзишни ўрган.— У — тўғри одам.
2. Уста ўтқир асбоб билан симни қирқди.— Утқир зеҳнили бола. 3. Бўш ўринга ўтириング.— Унинг кўнгли бўш.— Бўш идиш борми? 4. Бизга тоза сув керак.— Кўнгли тоза кишининг дўсти кўп бўлади. 5. Эшик очиқ.— Меҳмонни очиқ чеҳра билан кутиб ол.— У очиқ, самимий йигит. 6. Уғлингиз катта йигит бўлибди.— Бу бола катта кетяпти, машина оламан дейди.— Ташаббус— катта гап. 7. Қопни тескарисига афдарди.— Бу йўл менга тескари.— Омбор мудири тўнини дарров тескари кийиб олди.

55-§. Нутқда сўзларни, ибораларни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш киши фикрининг равонлигидан, унинг маданиятлилигидан далолат беради. Кўпинча қўйидаги ҳолларда хатоларга йўл қўйилади:

1. Нутқда сўзнинг аниқ маъносини билмаслик на-тижасида синонимларни ноўрин қўллаш. Масалан:

ўрин, жой, макон синонимлари бир синонимик қаторни ташкил қиласи. Бироқ уларни ҳамма вақт ҳам бириниң иккинчисининг ўрнида қўллаб бўлмайди: *у ўз ўрнида одам, ўз жойига эга; у ўз маконига эга* каби. Яна: *одам, киши, инсон* синонимик қаторидаги сўзларни ҳам бирини иккинчисининг ўрнида ҳамма вақт қўллаб бўлмайди. Қиёсланг: *инсон келди, одам келди, киши келди.*

2. Антоним сўзларни қўллашда ҳам антоним сўзлар қаторидаги зидлик тушунчасини тўғри англамаслик туфайли хатоларга йўл қўйилади. Бунда зид ва қарама-қаршилиқдаги ҳар хиллик эътиборга олинмайди. Масалан: *хафа — хурсанд, совуқ — иссиқ* каби қатордаги сўзларнинг синонимик қатори бор. Антоним шу сўзлар қаторидаги ҳамма сўзга антоним бўлавермайди: *хунук, бадбашара, кўримсиз*. Бу синонимик қатор ичida *хунук* сўзи нейтрал. Юқоридаги *совуқ* сўзи *иссиқ* сўзига бевосита антоним. *Совуқ* сўзи нутқда хунук сўзига, *иссиқ* сўзи нутқда «истараси иссиқ», «чиройли» маъносидаги сўзга синоним. Лекин *совуқ* сўзи чиройли сўзига антоним бўла олмайди.

3. Омонимлар ва кўп маъноли сўзлар ўртасидаги фарқларни билмаслик туфайли. Масалан: *от* (исм), *от* (ҳайвоннинг бир тури), *от* (ҳаракат маъносида) — сўзлари омонимлардир. *Бош* (одамнинг боши), *бош* (ишнинг боши), *бош* (йўлнинг боши), *бош* (сатрнинг боши) кабилар кўп маъноли сўзлардир.

4. Пароним (талаффузи ўхшаш) сўзларни қўллашганда уларнинг маъноси билан талаффузини тушунмаслик туфайли. Масалан: *дипломат* — дипломант, афзал — абзал, *қолмоқ* — қалмоқ, *факт* — пакт, *амр* — амир кабилар.

5. Нутқда кўпинча бир хил сўзларни такрор қўллаш туфайли хатолар юз беради. Масалан: *Мен дарсга доимо тайёрланиб келаман. Мен ўртоқларимга ёрдам беришга ҳаракат қиламан. Бу билан мен ўзимни баҳтли деб ҳисоблайман* каби гапларнинг ҳар бирида *мен* сўзининг қайта-қайта қўлланиши — такрорланиши хато ҳисобланади. Яна: *Мард бир ўлар — номард минг ўлар* типидаги мақолаларни *Мард бир ўлар — номард минг* шаклида, *ўлар* сўзисиз қўллаш маъқул.

6. Нутқ жараёнда сўзларни жуда кўп қисқартириб ишлатиш билан боғлиқ хатолар. Масалан: *студентларимиз ўрнида ст.миз, баҳтимизнинг ўрнида, б.нинг, пио-*

жервожатий ўрнида пион.вож., мактаб-интернат ўрнида мак.-инт., Тошкент давлат маданияти институти ўрнида ТДМИ каби қўллашлар айниқса оғзаки нутқ учун қўпол хато саналади.

7. Бирикма тузишда сўзларни тўғри танлай олмаслик билан боғлиқ бўлган хатолар. Чунончи, ҳамма вақт ҳам бир сўз бирикмаси таркибига кирган сўзни бошқа, маъноси яқинроқ бўлган сўз билан алмаштириб бўлмайди. Чунки бу сўзлар ҳар хил нутққа хос бўлади: **Масалан: Институтда очилган кўргазма болалар дунёқарашини бойитди дейиш ўрнига кенгайтирди деган маъқул.** Ёки: **чой қилди ўрнида чой тайёрлади, фойда бермоқ ўрнида фойда келтирмоқ, ёрдам қилмоқ ўрнида ёрдам бермоқ.**

8. Фразеологик бирикмалар нутққа тайёр ҳолда киритилади. Уларни нутқда тўғри қўллай билиш лозим. Маълум мақсадга қаратилган иборани бошқа ибора ўрнида қўллаш мумкин бўлмаганидек, бирикма таркибига бошқа бир сўзни киритиш ҳам мумкин эмас. **Масалан, суяксиз ўрнида суяксиз тил, қўлдан бермоқ ўрнида бой бермоқ, ўрнига қўймоқ ўрнида бажо келтирмоқ** каби. Худди шунингдек, **подадан олдин чанг циқармоқ ўрнида ҳамма вақт ҳам тўйдан илгари ногора қоқмоқ** иборасини қўллаб бўлмайди.

ТАРИХИЙ ЖИҲАТДАН УЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИНГ ТАРКИБИ

56-§. Тарихий жиҳатдан ўзбек тили лексикасининг таркиби қуйидаги қатламларга бўлинади: а) умумтуркий сўзлар; б) ўзбекча сўзлар; в) форсча-тожикча сўзлар; г) арабча сўзлар; д) рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзлар.

Туркий тилларда қадим замонлардан бўён ишлатилиб келаётган сўзлар умумтуркий сўзлар ҳисобланади. **Масалан: ота, она, киши, бош, қўл, кўз, бир, икки, ер, қўш, бурун, этак, учқун, довюрак** каби ўзбек тили билан бир қаторда, турк, туркман, озарбайжон, қозоқ, уйғур, қирғиз, қорақалпоқ, татар, бошқирд, ёқут, чуваш, болқор ва бошқа туркий тилларда ҳам ишлатилади.

Хозирги ўзбек тили лексикасида умумтуркий сўзларга ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларга турли қўшимчалар қўшиш ёрдамида янги сўзлар яса-

лади. Ўзбек тилининг ички имконияти асосида пайдо бўлган сўзлар ўзбекча сўзлар деб юритилади. Масалан: *ундалма, ишчан, боғдорчилик, экскаваторчи, пуркагич, ёнилғи, ёқилғи, чўлқувар*.

Ўзбек ва тожик халқлари жуда қадимдан ёндош яшаб, яқин иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатда бўлиб келди. Бунинг таъсири тил тараққиётида ҳам ўз ифодасини топди, яъни тожик тилига ўзбек тилидан, ўзбек тилидан тожик тилига кўплаб сўзлар ўзлашди. Ҳозирги ўзбек тили лексикасига *дастурхон, дастрўмол, хокандоз, пояндоз, пойдевор, барг, дарахт, гул, фарзанд, дутор, сетор* каби форсча-тожикча сўзлар ўзлашиб кетган.

Ўзбек тилига араб сўзларининг кириб келиши эса арабларнинг Ўрта Осиёни забт этиши билан боғлиқ. Араблар Ўрта Осиёни эгаллагач, араб тили бу ерда бирмунча вақт давлат ва илм-фан тили сифатида амалда бўлди. Бу жараёнда анчагина арабча сўзлар ўзбек тилига ўзлашди: *мактаб, китоб, мактуб, адабиёт, аҳоли, оила, фан, санъат, ҳукумат, давлат, миллат, касб, косиб, қассоб, муассаса, мутолаа, хизмат, меҳнат, раис, идора* каби.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек тилига рус тилидан сўзлар кириб кела бошлади. Айниқса, асримизнинг 20—80-йилларида рус тилидан ва рус тили орқали бошқа Овропа тилларидан ўзбек тилига сўз ўзлаштирилиши кучайди. Эндиликда ўзбек тили лексикаси таркибида *стол, стул, ручка, паровоз, тепловоз, каби русча сўзлар: студент, министр, операция, республика, аудитория* каби латинча сўзлар ва илм-фанинг турли соҳасига оид латинча атамалар; *грамматика, комедия, театр, музей, орган* каби юончча сўзлар ва атамалар; *солдат, галстук, штаб, лагерь* каби немисча сўзлар; *костюм, пальто, кабинет, генерал* каби французча сўзлар; *опера, ария, ложа, тенор* каби итальянча сўзлар; *трамвай, вокзал, митинг, футбол, баскетбол, волейбол, бокс* каби инглизча сўзлар қўлланмоқда. Бу сўзлар кенг маънода русча-байнамилал сўзларни ташкил этади.

78- машқ. Ўзингиз мустақил равишда 5 та русча-байнамилал, 5 та форсча-тожикча сўзлар топиб, улар иштироқида гап тузинг.

79- машқ. Эркин Воҳидов ва А. Орипов шеърларидан бир нечтасини ўқиб, ўзбекча, арабча, форсча-тожикча сўзларининг қўлланиш частотасини аниқланг.

80- машқ. О. Еқубовнинг «Улугбек ҳазинаси» романидан олинган қуйидаги парчани ўқиб, сўзларни тарихий қатламлар бўйича турұхланг.

Али Қушчи ўйлайдики, Мирзо Улугбек салтанат та-лашмасдан тожу таҳти шаҳзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шаҳзодалар уни ўз ҳолига қўя-дилар, суюкли ишинг билан шуғуллан деб, расадхона ва мадрасаларнинг дарвозаларини очиб берадилар. Ҳайҳот! Агарчи фоний олам юмушларн Али Қушчи ўй-лагандай осон бўлганида Мирзо Улугбек бу бевафо ҳокимиятни қачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошидаги тоҷ, тагидаги таҳт илми фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу со-вуқ қошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шон-шуҳрат ва мансаб ишқида ҳеч бир разолатдан той-маган бу амирлар, саркору саройбонлар, хурофот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўги-риб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эрдими? Лекин не чора? Бу манҳус тоҷу таҳт, бу салтанат, инсонлар устидан ҳокимлик қўилмоқ иста-ғи шундай ширин эканки, унинг нияти поклигига ким инонади? Ким унинг самимийлигига, ўз ихтиёри билан салтанатдан қўл ювганига инониб, тинч қўяди? Агар унга инонсалар, инониб илму идрок билан бамайлихо-тири шуғулланишга қўйиб берсалар, у ҳозир ҳам бу ва-фосиз ҳокимият, бу тоҷу таҳтдан бажону дил воз ке-чар эрди...

ҚҰЛЛАНИШ ДОИРАСИГА ҚУРА ҮЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

57-8. Үзбек тилининг лугат бойлигидаги барча сўз-лар нутқда қўлланиш кўлами доирасига қўра турлича бўлади. Ҳозирги үзбек тилининг лексик таркибида асо-сий қисмни ташкил этувчи сўзлар ҳаммага тушунарли бўлгани учун шу тил вакиллари уларни бирдай қўл-лайдилар. Шу билан бирга тилда шундай сўзлар ҳам мавжудки, уларни маълум ҳудудда, жойда яшовчиларнинг ёки муайян касб-ҳунар эгаларигина ўз нутқларидан ишлатадилар. Масалан: *бор, йўқ, бир, ер, сув, ҳаво, олмоқ, бермоқ, кулмоқ* каби сўзларни ўзбек тилида сўзловчиларнинг барчаси ўз нутқида доимо қўлласа, *бираңж, сатил, залдору* сўзларини Бухоро ва Самар-қанд ҳудудида яшовчилар, *сузак, бодрак, гешир* сўзларини Хоразмда яшовчилар қўллайдилар; *фонд, картотека, алфавитли кўрсаткич, каталог* кабиларни ку-

тубхона ходимларигина фаол ишлатадилар. Шунга кўра, ҳозирги ўзбек тили лексикаси қўйидаги икки қатламга ажратилади:

1. Кўлланиш доираси чегараланмаган лексика.

2. Кўлланиш доираси чегараланган лексика.

58-§. Кўлланиш доираси чегараланмаган лексикани барча ўзбеклар учун умумий ва бир хилда тушунарли бўлган сўзлар ташкил қиласди. Умумхалқ ишлатадиган бундай сўзлар кундалик турмушда зарур бўлган нарса белги, ҳодиса, жараёнларни англатади. Тарихий жиҳатдан ўзбек тили лексик таркибидаги сўзлар, барча сўз туркумларига оид сўзлар умумистеъмолдаги лексикани ташкил этади. Бошқа тиллардан ўзлашиб, эндиликда барча халққа тушунарли бўлган фан-техника, маданият, сиёсатга оид атамалар ҳам, адабий тилга ўзлашган айрим шеваларга оид сўзлар ҳам қўлланиш доираси чегараланмаган лексика таркибига ўтиши мумкин. Шу тарзда бойиб, кенгайиб бораётган умумхалқ сўзлари адабий тил лексикаси ривожига самарали таъсир этади.

Оммавий тадбирларда, нотиқлик фаолиятида, барча маданий-маърифий ишларда умумистеъмолда бўлган, барча халққа тушунарли сўзлар ва иборалардан фойдаланиш нутқ таъсирчанлигини оширади, унинг оммаболлигини таъминлайди, нутқнинг тушунарсиз ва зерикарли бўлишига йўл қўймайди.

39-топшириқ. Кутубхонашунослик ва маданий-маърифий соҳага оид атамалар ичида кўпчилик истеъмолига ўтган, умумхалқ ишлатадиган сўзларга айланган лексикага доир мисоллар топинг ва улар иштирокида 10 та гап тузинг.

ҚЎЛЛАНИШ ДОИРАСИ ЧЕГАРАЛАНГАН ЛЕКСИКА

Тил луғат бойлигининг нутқда ишлатилиш доираси жиҳатдан чегараланиши турли хил бўлади. Кўлланиш доираси чегараланган лексика ишлатилиши ҳудудга кўра чекланган сўзларга, ишлатилиши касб-хунарга қараб чегараланган сўзларга, ишлатилишида эскилиқ ёки янгилик бўёғи борлигига кўра фарқланадиган сўзларга, бирор ижтимоий гурух нутқидагина ишлатадиган сўзларга ва экспрессив-услубий бўёқдорлигига кўра қўлланилиши чекланган сўзларга ажратилади.

59-§. Ишлатилиши ҳудудга кўра чекланган тил

бирликлари шевага хос сўзлар саналади. Булар муайян ҳудудда яшовчи кишилар қўллайдиган, ўша ерлик аҳолининг оғзаки нутқига хос бўлган сўзлардир. Бундай лексика сўз ва фразеологик ибора кўринишида учраши, фонетик ва грамматик хусусиятларига кўра ўзига хосликка эгалиги билан фарқланиши мумкин. Масалан, шевага оид сўзлар унлиларнинг чўзиқ ёки юмшоқ талаффузига кўра, товуш ўзгаришига нисбатан бир-биридан фарқланиши, грамматик шаклларнинг қўлланиш маъноси ва шаклига кўра ажралиб туриши табиий ҳолдир.

Бадий асарларда ҳаётнинг реалистик тасвирини чизиш, маҳаллий белги-хусусиятни бериш, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда шевага хос сўзлардан кенг фойдаланилади.

40- топшириқ. Ўз шевангизга хос б та сўз топинг ва уларни адабий тилдаги муқобиллари билан солиштиринг.

81- машқ. Матнларни ўқинг. Шевага хос сўзларни топиб, уларнинг ўрнига адабий тилдаги муқобилини қўйинг. Шевага хос сўзларнинг қайси жиҳатдан фарқланишини изоҳланг.

«Нилу!» дейишим билан ярқ этиб қаради-ю, арқоннинг бандидан судраганча мен томонга югурди.

— Сенга миннама обкелдим!— дедим бир қўлимда лимон ўралган газетани қучоқлаганча, иккинчи қўлимни чўнтағимга тиқиб.

— Нима, катта ада, нима?— деди Нилуфар ҳаллослаб.

— Аввал битта ўпай, кейин бераман.

— Ҳо!— Нилуфар ўзини орқага ташлади.— Олдин беринг-да!

— Майли, яримта ўпаман.

Нилуфарнинг терлаб, кир бўлиб кетган юзидан ўпиб, сақични узатдим.

— Мана! Ўртоғингаям бер...

— Урре! Катта адам жевачка обкелдила!— Нилуфар қўлимдан сақични юлқиб олди-ю, кутиб турган ўртоғи томонга югурди.

(Ў. X.)

— Модарни кўрдиларму?— сўради Вафо аттор кемшик тишлигини кўрсатиб.— Хўш, қалайлар, кампир тузукларму?

— Раҳмат!— Баширжон гапни қисқа қилиб, ўтиб кетмоқчи эди, лекин Вафо аттор:

— Бир дақиқа!— деде унинг енгидан тортди.

— Хўш!

— Инди, ука ўртоқ Зайнишув!— деди у митти кўзларини йилтиратиб.— Биз ўзимиз бетобдурмиз, ҳовлида ногирон куррачанинг ҳоли не кечди? Кеча ўғул келиб эрди, эшшак боласига ем ва беда керак дейдур...

Баширжоннинг жаҳли чиқиб кетди, атторнинг қўлини қаҳр билан силтаб ташлади.

— Бас-да энди!— деди у қип-қизариб.— Ҳозирга қадар ўттиз сўм олдийиз... Ўша куррайиз икки пулга қиммат!..

— Мани, беморни силтаманг, ука ўртоқ Зайнишув!— деди Вафо аттор йифламсираб.— Бобонгиз тенгиман, силтаманг мани!

(Невъмат Аминов.)

60- §. Ишлатилиш доираси маълум касб-ҳунарга кўра чегараланган сўзлар **касб-ҳунарга оид сўзлар** (профессионализмлар) ҳисобланади. Бу сўзлар қайси ҳудудда яшашидан қатъи назар, бир хил касб эгаларига тушунарли бўлади. Масалан: *клуб, тўгарак, ҳаваскор, саҳна, режиссёр, роль, успубиётчи, микрофон* каби сўзлар барча клуб ходимлари нутқида фаол қўлланади.

Касб-ҳунарга хос сўзларнинг асосий қисмини шу соҳага хос атама (термин)лар ташкил этади.

Атамалар (терминлар) фан, техника, маданият каби соҳалардаги аниқ чегараланган тушунчаларни ифодалайдиган бир маъноли сўз ва сўз бирикмаларидир.

Атамалар қўшимча маъно жилоларига эга эмас. Маълум диалект ва шевага алоқадор бўлмасдан, умумиллий тил учун хос ҳодисадир.

Атамаларнинг кўпчилик қисмини русча-байналмилал сўзлар ташкил қиласди: *абзац, абонент, абонемент, ария, баян, дефис, диалог, дисгармония, дирижёр, пауза, партия, оратория, дуэт, генерал-бас, генерал пауз* кабилар.

41- топшириқ. Узингиз эгаллаётган ихтисосликка оид 10 та атама топинг ва уларнинг маъносини изоҳлаб, кўп маъноли сўзлардан фарқини айтинг.

82- машқ. Қуйидаги матнни ўқинг, ундаги атамаларнинг маъносини изоҳланг.

ТРАГЕДИЯНИНГ ҚАМОЛОТИ

Илк пайтларда бадиҳагүйлик (импровизация) йўли билан — дифирамбни бошлаб бериш ва ҳозир ҳам кўп шаҳарларда яна қўлланилаётган фалл қўшиқларни бошлаб беришдан келиб чиқсан трагедия ва комедияга хос хусусиятларини аста-секин ривожлантириш йўли билан бироз ўди. Хуллас трагедия кўп ўзгаришларни кечиргач, ўзига хос табиий хусусиятларини қашф этган ҳолда тўхтаб қолди. Актёрлар иштироки масаласига келганда, Эсхил битта актёр ўрнига иккита киритди, хор қисмини озайтири ва диалогни биринчи ўринга қўйди, Софокл эса актёрларни уттага етказди ва декорациялар киритди. Камолот масаласига келганда ўнуни айтиш керакки, кичик афсоналар ва кулгили ифода усулидан бошланиб, сатирик томошалар йўлини босиб ўтган трагедия аллақачон ўзининг улуғворли босқичига эришди; унинг вазни ҳам (трохайк) тетраметрдан ямбга айланди (дастлаб тетраметрдан фойдаланилган вақтларда, поэзия асаллари сатирик руҳда ва кўпроқ рақсга мойил эди, диалог тез ривожлангандан сўнг эса, бу хусусият унга мувофиқ келувчи вазнни қашф этди, чунки ямб ҳамма вазнлар ичиде жонли сўзлашув тилига энг яқин бўлиб қолди. Биз бир-бири миз билан қилган суҳбатда жуда кўп вақт ямб билан сўзлашибимиз бунинг исботидир, гекзаметр эса баъзан нутқ уйғулиги бузилгандагина жуда сийрак учрайдиган ҳодисадир).

(Аристотель. «Поэтика»)

61- §. Эскирган сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тили учун одатий бўлмай, балки ўтмиш давр тушунча ва тасаввурларига оид номлардир. Бундай сўзлар замонавий лексикадан эскилиқ бўёғига эгалиги билан фарқланади: *амир*, *девонбеги*, *мишаб*, *ёноқ*, *зарб* (кўпайтирув), *йўқсил* (пролетариат) каби. Эскирган сўзлар икки гуруҳга: тарихий сўзлар (историзмлар) ва архиазмларга ажралади.

Сўзниңг ўзи ҳам, маъноси ҳам эскириб, тарихий номга айланниб қолган бўлса, тарихий сўз ҳисобланади: *султон*, *қул*, *жарчи*, *ясовул*, *чориқ*, *кулоҳ*, *шайх*, *арк* каби.

Сўзниңг ўзи эскириб, маъноси сақланган ва ҳозирги тилда бошқа сўзлар (ўша сўзниңг синонимлари)

билин ифодаланса архаизм саналади: *тарх* (эски номи) — *айирув* (ҳозирги номи), *сарф* (эскій номи) — *морфология* (ҳозирги номи), *мужаррад* (эски номи) — *мавхум* (ҳозирги номи).

Эскирган сўзлардан тарихий воқеа ва ҳодисаларни ҳаққоний тасвирлаш, бадий асарга тарихий руҳ бериш, тингловчини ўтмиш давр тасаввурлари билан таништириш эҳтиёжи туфайли фойдаланнлади.

42-топшириқ. *Арбоб, абушиқа, хаттор, қироатхона, мударрис, домла, сабоқ, расадхона, фуқаро, фалакиёт, суворий, ваъзхонлик, шамс, қамар, амири вожиб, фармони олий* каби эскирган сўзларнинг маъносини изоҳланг.

83- машқ. Қуйидаги матнларни ўқинг. Эскирган сўзларнинг маъносини изоҳланг. Историзм ва архаизмларни ажратиб кўчиринг.

I. Қироатхона — иборатдир тиловати қуръон қилютурғон жойдан; Мулло Маҳкам қори — иборатдир ҳофиз қуръон бўлғон зотданки, ўшал қироатхонада доимил вақот, тиловати қуръон қилсан. Бу даюсни қарангки, ўзининг оғзидан чиққан иборатга тушунмайдир. Ваҳоланки, айтган иборати каминанинг саволимга жавоби босавобдир.

Бас бадурустки фақирга зиёрат мұяссар бўлди. Абдулвоҳид қори домлонинг имонларини худо саломат қилсунки, бунчалик дин йўлида хизмат кўрсатиб, болшавойдан қуръонни сўроб ва яна қелтуриб ва яна қироатхона очуб ва бир қорийи мураттабни бунга мутасадди айлабдир. Бинобарин ул зоти шарифга барча мўъминлар изҳори миннатдорчилик қилсолор керак.

(A. Қод.)

II. Навоий Балх девонхонасига келиб, бундаги ёш ва қари, содда ва «хирфа» амалдорлар билан сўзлашди, вилоят ишлари билан танишди. Кечани шу ердаги хоналардан бирида, мутолиа ва ёзиш билан ёлғиз кечирди. Эртаси пешиндан сўнг, ўзи вижданли деб тахмин қилган бир неча мулозимларни йиғиб, ҳалқ орасида зулми, порахўрлиги ва ҳоказо ёмон сифатлари билан танилган баъзи амалдорлар тўғрисида сўзлашаркан, навкар югуриб кирди.

— Жаноб Мир, Дарвешалибек жанобларини келтирдилар! — қичқирди ҳовлиқиб навкар.

(Ойбек.)

62- §. Неологизмлар турмуш тараққиёти натижасида туғилған әхтиёж туфайли янги пайдо бўлган ва янгилик хусусиятини йўқотмаган сўзлардир: *фахрий, ҳафтагона, тамаддихона, илмгоҳ, телетасвирчи, раёсат, мусиқа, ашула дастаси, ижара пудрати* каби. Янги сўз тезда умумтил меъёрига айланиши ёки кўп вақт қўлланмасдан истеъмолдан чиқиб эскириши мумкин. Узбек тилига давлат тили мақоми берилиши муносабати билан эскириб, истеъмолдан чиқиб кетган *ширкат, чипта, тайёра, жумҳурият, муҳандис* каби атамалар қайтадан янги сўзлар қаторига қўшилмоқда. Неологизмлар илмий ва расмий адабиётларда асосан номлаш вазифасини бажарса, бадиий адабиётда маълум услубий мақсадда қўлланади. Ёзувчilar ижод қилган янги сўзлар катта таъсир ва тасвир кучига эга бўлади.

43- топшириқ. Маданият ва санъат соҳасидаги янги атамаларга 10 та мисол топинг ва маъносини изоҳланг.

84- машқ. Гапларни ўқинг, янгилик бўёғи бор бўлган сўзларни аниқлаб, маъносини тушунтиринг.

1. Қайта қуриш демократияга ва ошкораликка кенг йўл очди. 2. Ишибилармон кишилар телефони хизматидан бош тортишмайди. 3. «Машъал» ижара корхонасида саноат ускуналарини таъминловчи чилангарлар ишлайди. 4. Экология сўзи грек тилидан таржима қилинганда, барча тирик жонзот озиқланадиган уй тўғрисидаги фан тушунчасини беради. 5. Тошкент давлат муаллимлар олий билимгоҳининг докторанти Амриқо ҳақидаги таассуротларини ўртоқлашди. 6. Самарқанд вилояти Ургут ноҳиясининг «Бешқарсак» рақс дастасининг чиқишилари кооператорларни хушнуд этди. 7. Телетасвирчи шоу-дастур билан кик-боксинг бўйича ўтказилган Бутуниттифоқ турнирини тўлиқ тасвирга туширди.

85- машқ. М. Шайхзоданинг қуйида келтирилган мисраларидан индивидуал неологизмларнинг маъносини изоҳланг ва уларнинг қандай мақсадда қўлланганини айтинг.

1. Кечадан бугун яқин, бугундан эрта яқин,
Меҳнатдошлар устида балқииди қўёш ёрқин.
2. «Раҳмат» де, фазода йўлдошлар учун,
Ойга иноқ бўлган ойдошлар учун.
3. Ҳаракатда баракат, кўп қадим ҳикмат,
Советистон юртида бу — темир низом...
4. Билар эдик қайтиш муқаррар,
Инглар эдик ... аммо кўз ёшин —

Қалидламоқ мумкинми магар?..

Дард бор эди дилда оташин...

5. Ҳар юмушнинг фасли бор, ишнинг асли бор,
Кечикканга қишибойнинг ёмон ҳазили бор.
6. Қитъалар ўртасида қисқариб масофалар,
Рўзномага қўйилар фазошумул вазифалар.
7. Кўп жумбоқлар ечилар,
Сен бўларсан у замон
Башарият масканинг еттинчи қитъаси,
Жуғрофия бобларининг биттаси,
У ҷоқда ўқиймиз биз лирик дафтaring,
Кундалик эмас,
Тундалик дафтaring...

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ БҮЁҚДОРЛИК ЖИҲАТДАН ЎЗБЕҚ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

63-§. Ўзбек тили луғат бойлигидаги сўзлар сўзловчининг турли эмоционал-экспрессив (экспрессив — латинча маънодор, таъсири, ифодали, эмоция — кишининг ҳис-туйғуси, кечинмаси маъноларини англатади) муносабатини ифодалаш хусусиятига кўра икки турга ажратилади. Булар эмоционал-экспрессив бўёқсиз (нейтрал) сўзлар ва эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлардир.

Маълум тушунчанигина ифодалаб, сўзловчининг турли муносабатини билдирувчи қўшимча маъно жилоси бўлмаган сўзлар эмоционал-экспрессив **бўёқсиз** ёки **нейтрал** лексика ҳисобланади: *кун, ҳафта, йил, китоб, саҳна, мақом, сўз, жой, қўшиқ, қизил, оқ, ҳамма, олмоқ, кутмоқ, танишмоқ* каби.

Лексик маъно билан бирга, сўзловчининг маъноси англашилаётган нарса, белги, ҳаракат-ҳолатга турлича муносабатини ҳам ифодовчи сўзлар эмоционал-экспрессив бўёқдор лексика саналади: *қувонч, табассум, даҳшат, чеҳра, жамол, башара, бўшанг, ношуд, алп, дўймоқ, зумраша, газанда, хомкалла* каби. Бундай сўзлар ҳурмат, эркалаш, кўтаринкилик, менсимаслик, нафрат, жирканиш, киноя сингари маъно муносабатларини ифодалайди. Шунга кўра, икки гуруҳга: **ижобий эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзлар ва салбий эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзларга** ажралади.

Ижобий эмоционал-экспрессив муносабатни англатувчи сўзлар қаторига эркалаш, хушмуомалаликни билдирувчи *опажон, кенжатой, дўндиқ, дилбар, айланай, ўргилай, жилмаймоқ* каби сўзлар; тантанали ва

поэтик руҳдаги *абадул-абад*, зукко, даҳо, оламишумул, фусункор, ҳассос, ажисб каби сўзлар киради.

Салбий эмоционал-экспрессив муносабат эса нафрлатаниш ва менсимаслик маъносига эга бўлган анди, беномус, балохўр, сатанг, сурбет, сўтак, пашахўрда, нонкўр, шарманда каби сўзлар; қарғиш, ҳақорат англатувчи зумраша, даюс, ярамас, баччагар, абллаҳ, кўрнамак, оқнадар, имонсиз, ғаламис, уйинг куйгур каби сўзлар; шахс ва ҳаракат-ҳолатни салбий баҳоловчи иржаймоқ, вайсамоқ, санқимоқ, мижғов, довдир, ўлимтик, без, безраймоқ, чақчаймоқ каби сўзлар орқали ифодаланади.

86- машқ. Гапларни ўқинг, эмоционал-экспрессив бўёқсиз ва бўёқдор сўзларни топиб, фарқини айтинг.

1. Сўйла гулим. Яшимагил недирса дардинг,
Яралаимиш юрак, нечун қизардинг? (Фитрат.)
2. Уч қадамча нарида Умар aka жийронни жиловидан тутиб турарди. (У. X.) 3. Баширжонинг хумкалласи кўксига солинган, кичик, энсиз бағбақаси икки букланниб, осилиб турарди. (Н. А.) 4. Э, акиллайберасан-да, Сафар!— деди бўқоқ.— Биз нима деяпмиз-у, сен нима деяпсан! (А. Қод.) 5. Расадхон зимистон бўлса ҳам, Али Қушчининг ўткир кўзлари дарров кўрди: пойгакда бир кимса гавдаси билан эшикни тўсиб, қаққайиб турарди. (О. Е.) 6. Қўшиқнинг охири олқишлирга кўмилиб кетди. (Н. А.) 7. Устанинг чехрасидаги маҳзунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига наштардек санчилди. (О. Е.)

87- машқ. Матнни ўқинг. Эмоционал-экспрессив бўёқдор сўзларни топиб, ижобий ва салбий маъно жилоларини изоҳланг.

... Болам... Музafferим йигит бўп қопти. Мўйлови сабза урибди. Овози дўриллаб қолибди... Виждонсиз чўлоқ! Ақалли шў куни ясантириб қўйса ұладими! Анави шаллақи Робия жиллақурса туғилган кунида болага йиритиқ шим кийгизишга уялмайдими? Золимми, абллаҳми, отаси Насибага ҳар йили туғилган куни бошоёқ сарпо қиласи-ку! Үғлим бўлса почаси илма-тешик шим кийиб юрибди. Туғилган куни қаёқдан билади қишлоқи Робия! Боланинг кўнглини олиш хаёлига келадими тўпори чўлоқнинг! Яхшиям чўнтағига пул солиб қўйганим. Билиб қўйларинг! Боланинг кўнглини сенлар ололмасанг, хурсанд қиласиган онаси бор!

Қаерга келиб қолдим? Ажаб, ўзимизнинг кўча-ку!..
Қизиқ, инсон умри шунаقا тез ўтарканми? Қечаги-
на эмасмиди, шу кўчада қўшни қизалоқлар билан со-
палак ўйнаганимиз!

(У.Х.)

НУТҚ УСЛУБЛАРИ ВА УСЛУБИЙ ЖИҲАТДАН ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

64-§. Тил бирликлари ва материалларидан фикрни ифодалаш мақсадида фойдаланиш жараёни нутқ саналади. Қишилар ана шу жараёнда тилдаги лексик, фразеологик, фонетик ва грамматик воситаларни танлаш ва ишлатишларига кўра бир-бирларидан фарқ қиласдилар. Шунга кўра нутқнинг хилма-хил кўринишлари пайдо бўлади. Нутқ дастлаб икки турга: адабий нутқ ва сўзлашув нутқига бўлинади.

Адабий тил материаллариға асосланган ва адабий тил меъёрларига бўйсундирилган нутқ **адабий нутқ** ҳисобланади.

Тилнинг жонли сўзлашув материали (салбий услубий бўёғи бўлган сўзлар, шевага оид сўзлар, дағал ва қўйпол сўзлар, жаргонлар каби)га асосланган ва шу белгиларига кўра адабий тил меъёрига номувофиқ бўлган нутқ **сўзлашув нутқидир**. Тилдаги мавжуд луғавий бирликлар яна шу икки нутқ турига хосланибина қолмасдан, ҳар иккала турда ҳам қўлланиши, яъни умумнутқ қатламига хос бўлиши мумкин. Масалан: *китоб, катта, олтмиш, олмоқ, келмоқ, иши, тинчлик, яхши, эсда тутмоқ* кабилар умумнутқ лексикасига кирса, *шубҳасиз, зеро, ташкил этмоқ, табассум, курашchan, шахсан, қатъиян, режа, товар, масъулият, дудоқ, дақиқа* кабилар адабий нутқ лексикасига, *алдоқчи, тузук, жинданай, кетворган, токай, шунақанги, аттанг, оқувонмарг, гумроҳ* кабилар эса сўзлашув нутқига хос ҳисобланади.

Адабий нутқ икки шаклда: ёзма ва оғзаки нутқ шаклида ифодаланади. Нутқ турлари ўзларига хос хусусиятларидан қатъи назар, адабий тил меъёрлари асосида умумийликка эга бўладилар. Адабий меъёрлар ёзма нутқ учун ҳам, оғзаки нутқ учун ҳам зарурдир.

Нутқ кўринишлари тилнинг вазифаси — функцияси билан бевосита боғлиқ бўлади. Алоқа-аралашув жараённда нутқнинг ҳар бир кўриниши учун мос келадиган, шунга танлаб олинган воситалар бор. Шунга кўра,

нұтқнинг қуйидаги функционал услублари фарқланады: сұзлашув услуби, расмий услуб, илмий услуб, публицистик услуб ва бадий услуб.

Хар бир услуг тил тизимининг тарихан ташкил топған бир күрниши бўлиб, уларнинг ўз қўлланиш соҳаси ва хусусиятларини билиш нутқ саводхонлиги учун зарурдир.

65-§. Сұзлашув услуби тил бирликларини танлаш ва уларни қўллашнинг нисбатан эркин услубидир. Бу услуг ўз хусусиятларига кўра икки турга: адабий сұзлашув услуби ва оддий сұзлашув услубига ажратиласди.

Адабий сұзлашув услуби умумхалқ адабий тилининг кенг тарқалган ва барча соҳалар учун боп тури бўлиб, у адабий меъёрларга мос, ишланган ва тартиб солинган бўлади.

Адабий сұзлашув услуби кундалик мулоқот учун хизмат қиласди, ўқитиш ишлари, тарбия ва ташвиқот шу услугда олиб борилади, бадий адабиёт шу услугда яратилади.

Оддий сұзлашув услуби нутқ муомаласи жараёнида (эркинлик билан) адабий тил ҳамда шева элементлари иштироқ этиши, фикрий идрокни кенг қамровли баён этиши билан таърифланади. Бу услугда сўз тартиби қоидага номувофиқ бўлиши (*Кеча концерт бўлди, клубда*); кўчма, образли эмоционал воситалар кўпроқ (*Гайрат қил, шалвирама; Алини қаранг, оғзи қулогида* каби), диалогик шаклда бўлиб, тўлиқсиз гаплар ва имо-ишоранинг кўп ишлатилиши (*Келянти (домла), Кетдими?—Ҳа* каби), такрорлар (*Келиб-келиб шу гапни топдингми?*), талаффузда эркинлик (*налат* (лаънат), *янгитдан* (янгидан), *опти* (олибди) каби) яққол намоён бўлади. Оддий сұзлашув услуби бадий асарда персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда кенг қўлланади.

44-топшириқ. Ўз шевангизга хос сұзлашув ўслубининг белгиларини адабий тил меъёрлари билан қиёсланг ва фарқларини тушунтиринг.

88-машқ. Матини ўқинг. Сұзлашув услубига хос тил бирликлари ва грамматик воситаларнинг хусусиятларини изоҳланг.

Ташқаридан от кишинади. Дарвозадан Умар закунчи кириб келди. Бошида чақмоқ телпак, эгнида ихчам поча-пўстин, қўлида қамчи.

— Ҳорманглар-ов! — деди тетик оҳангда.—Настроена зўр-ку! Демак иш беш!

Раиснинг ҳурмати учун ўрнимиздан турдик. Парча, Башор опанинг бояги нияти эсидан чиқмаган экан шекилли, қайлиғидан уялган келинчакдек омбор бурчагига лапанглаб қочди. Башор опа ўрнидан турмаса ҳам бир қўзғалиб қўйди.

— Ие, сиз ҳам ҳашарга келдингизми? — деди Закунчи унга қараб,— МТС нима қиласди сизсиз?

— Мен-ку, ҳашарга доим келаман! — Башор опа унинг кўзига тик қараб таъкидлади.— Сизлар ҳам ҳашар қилмасанглар бўлмайди. Менга иккита ёрдамчи керак.

— Билмадим! — Умар закунчи юзини ўғирди.— Закун бўйича МТС мустақил ташкилот.

— Мустақил бўлгани билан трактор колхознинг ерини ҳайдайдими? — деди Башор опа кескинлик билан.

— Билмадим! — Закунчи тез-тез юриб нари кетди.

— Тезроқ қимирланглар! — деди дарвоза олдида тўхтаб.— Эртага фронтга бир вагон пиёз жўнатамиз.

Ташқарида от туёқларининг қорга бўғиқ урилиб дукиллаши эшитилди.

— Э, ўл, закун-пакунинг билан! — деди Башор опа энсаси қотиб.— Тракторни томорқамга обориб ишляпманми, олифта-қуруқ!

(У.Х.)

66-§. Расмий услуг жамиятдаги ижтимоий, ҳуқуқий муносабатлар, давлат ва давлатлараро расмий сиёсий-иқтисодий, маданий алоқалар учун хизмат қилувчи нутқ услугидир. Бу услуг ҳужжатчилик характери билан ажralиб туради. Шунга кўра ёзма нутқнинг хизматга доир бу тури давлат қонунлари, актлар, фармонлар, баёнотлар, шартномалар, идора ҳужжатлари, эълонлар ва бошқа расмий ёзишмалар услуги ҳисобланади. Расмий услуг тилининг асосий хусусияти аниқлик ва ихчамликдир, унда муайян нутқий штамплар, профессионал сўзлар, терминлар, тайёр синтактик қурilmалар кенг қўлланиб, нутқнинг аниқ ва равшан ифодаланишини таъминлайди. Тайёр нутқ формулалири (шу асосда; шунга кўра; маълум қиламизки; ...ни эттиборга олиб; ...га кўра; ... биз, қўйида имзо чекувчилар, ...га асоссан (мувофиқ); ... учун, ...дан келиб чи-

қиб; ... шарти билан; ... берилсин, ... тақдирлансанын каби) ҳужжат матнининг дарак-ҳикоя характеристида бўлишини, сўзларнинг бир манода ишлатилишини, бадий-тасвирий воситаларнинг бўлмаслигини, феълнинг мажхуллик ва бўйруқ-истак формаларининг, қўшма гап турларининг кенг қўлланилишини талаб қиласди. Тил материали ҳужжатнинг тури ва характеристига қараб танланади. Масалан, ариза, билдирги, тавсиянома, ишончнома кабиларнинг тили аниқ ва ишонарли жумлалардан иборат бўлиши; талаб, ахборот, таклиф билдирилиши, рақам ва саналар кўрсатилиши керак. Ёки тилхат, тушунтириш хати, далолатномаларда содда гаплар кўпроқ ишлатилади, сонлар аввал рақам билан, сўнг қавс ичидаги сўзлар билан берилади. Намуна:

ТИЛХАТ

Мен, Тошкент давлат маданият институтининг хўжалик ишлари бўлимнинг мудири Баҳодир Олимов Тошкент музика ассоблари корхонасининг тайёр буюмлар омбори мудири Эркин Қаримовдан институт буюртмаси асосида тайёрланган, умумий баҳоси 1800 (бир минг саккиз юз) сўм бўлган 100 (юз) дона рубобни қабул қилиб олдим.

1990.12.08.

(имзо)

Б. Н. Олимов

Эълонлар эса билдиришлардан фарқли равишда баъзан расмий тусга эга бўлмаслиги; ўқувчи қизиқишини кучайтириш учун ҳазил характеристида, чақириқ ёки реклама кўринишида ёзилиши мумкин. Намуна:

ДИҚҚАТ, ДИҚҚАТ, ДИҚҚАТ!

Ҳазил-мутойиба, кулги, шўх қўшиқ ва рақс мухлисларини янги йил кечасига таклиф этамиш. Учрашув жоий — мажлислар зали, вақти — 28 декабрь соат 17.00 да. Самимий табассумсиз залга кириш мумкин эмас.

«Мулоқот» клуби.

Концерт, кинофильм ва спектакллар намойиши ҳа-

қидаги эълонлар — афишалар эса безакдор бўлиб, фильм ёки спектакль номи билан бирга ундаги айрим саҳнавий кўринишлар ҳам акс эттирилади.

45- топшириқ. Ўқув юртингизда ўтказиладиган бирон анжуман (мажлис, адабий кечаси, учрашув, ҳисобот концерти, спектакль премьераси) тўғрисида эълон ёки афиша ёзинг.

89- машқ. Матинни ўқинг. Расмий услугуга хос нутқий штамплар, синтактик қурилишлар ва феъл шаклларининг хусусиятини изоҳланг.

АТОҚЛИ САНЪАТКОР

Тошкентдаги илм маскани — педагогика билим юртни тугатган Амин Турдиев 1929 йилда ҳозирги Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театри қошида ташкил этилган Ишчи-ёшлар сайдёр труппасида актёр бўлиб ишга таклиф этилди. У А. Ҳидоятов, М. Үйғур каби атоқли санъаткорлардан актёрлик сирларини ўрганди.

Амин Турдиев Самарқанд театрида, Наманган обласъ театрида, Андижон театрида, Тошкентдаги Охунбобоев номли ёш томошабинлар театрида бош режиссёр ва бадиий раҳбар вазифаларида ишлади. 1968 йилдан то умрининг охиригача Ҳамза номидаги драма театрида фаолият кўрсатди.

А. Турдиев театр саҳнасида юзга яқин тўла қонли образлар яратган бўлса, кейинчалик у Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» асарида Қодирқул, Н. Погодиннинг «Милтиқли киши» асаридаги Иван Шадрин, А. Корнейчукнинг «Макар Дубрава» асаридаги Макар, А. Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар»идаги Заргаров каби ўнлаб образларни яратди.

(Ҳ. Узоқов)

46- топшириқ. «Ўзбек тилида иш юритиш» («Қомус», 1990 йил) китобидаги намуналардан фойдаланиб ўзингиз қатнашган мажлис баёнини ёзинг.

67- §. Илмий услуг табиат ва ижтимоий ҳаётдаги барча нарса ҳамда ҳодисалар тўғрисида аниқ, асосланган, изчил маълумот беришда қўлланади. Унда нарса-ҳодиса моҳиятини таърифлаш, таҳлил қилиш, сабабини аниқлаб дадиллар билан исботлаш ва асосли натижаларни баён этиш муҳим ҳисобланади. Махсус терминлар, атамалар бу услубнинг лексикасини ташкил қиласи, унда адабий нормага қатъий риоя этилгани

ҳолда мажхул ва мураккаб қурилиши гаплар кенг ишлатилади.

Илмий услуг билимнинг турли соҳаларига қараб, шунингдек, кимга мўлжалланганлигига нисбатан ўзаро фарқланади. Масалан, фан соҳалари муайян шартли белгилар, формулалар, баён қилиш материали билан ажралиб туради.

Илмий услубдаги китоблар илм-фанга оид маълумотлар бериш билан мутахассисларгагина мўлжалла-ниши ёки бундай илмий маълумотлар кент оммага қаратилган бўлиши мумкин. Кенг жамоатчиликка тушунарли бўлган, тасвир баёнида эмоционаллик, образлилик мавжуд бўлган услуг илмий-оммабоп услуг саналади. Кўпчиликка мўлжалланган лекциялар, илмий маъruzалар, рисола ва дарсликлар шу услубнинг кўринишларидир.

Илмий-оммабоп услугда маҳсус атамалар кам ишлатилади (ишлатилганда эса изоҳи берилади), фикрлар қизиқарли тилда тушунтирилади, баёнда образлиликни таъминловчи бадиий нутқ усулларидан фойдаланилади.

Китоблар тўғрисидаги аннотациялар, уларга бериладиган тақризлар, турли саҳна тадбирларининг сценарийлари илмий-оммабоп услугда ёзилади.

Масалан, аннотацияда китобнинг кимга мўлжалланганлиги, мазмун мундарижаси, формалари ва бошқа хусусиятлари қисқача таърифланади. Каталог карточкасига ёзиладиган тавсифнинг ўзига хос тиниш белгилари мавжуд.

Намуна:

Абдуллаева Қ. ва бошқ.

Савод ўргатиш дарслари — Уроки обучения грамоте: Ўқитувчилар учун методик қўлл. (Қ. Абдуллаева, М. Юсупов, Х. Гуломова.— Т.: Ўқитувчи, 1986.—248 б.

(Муқовада): 45 т., 2500 нусха.

1. Юсупов М. П., Гуломова Х. Ш. Сарл.

Сценарий режаси турли тадбир, томошаларнинг, драматик ҳолатларнинг сўзлар, деталлар орқали қисқача илмий-оммабоп услугда баён этилишидир. Бунга

расмий-хужжат ва бадиий нутқ кўринишлари ҳам сингдирилиши мумкин. Муаллиф сценарий устида ишлаш жараёнида зарур ҳужжатли ва адабий-бадиий материалларни танлайди, таҳлил қилиб, ижодий фойдаланиди: маълумотнома, шеър, қўшиқ, бадиий ва публицистик материалларни ижодий монтаж қиласиди, спектакль ва кинофильмлардан парчалар олади ва бу материалларнинг ҳаммасини муайян мавзу, композиция ва фоя атрофида бирлаштиради.

Сценарий тузиш ва ёзиша ана шу хусусиятлар билан бирга ўтказиладиган тадбирнинг тури ва мақсадига, жанр хусусиятларига эътибор бериш лозим.

47- топшириқ. F. Faфurovning «Клуб сценарийси асослари» («Ўқитувчи», 1983) қўлланмасидаги сценарий намуналаридан фойдаланиб, мустақил равишда бирон мавзуда сценарий тузинг.

90- машқ. Қўйидаги парчани ўқинг ва қайси услугга хослигини айтинг. Бу услугнинг лексик-синтактик хусусиятларини изоҳланг.

Халқимиз орасида етти мўъжиза, етти хазина, етти иқлим, етти хил ранг, етти фалак, етти қават ер, етти дарё, етти гўзал, етти донишманд каби тушунчалар ҳам учрайдики, улар ҳам ана шу «сеҳрли» рақамилизнинг гаройиб саргузаштлари билан боғлиқдир. Бу тушунчаларнинг айримлари жуда қадим замонлардан бери инсониятни лол қолдириб келмоқда. Шулардан бири оламнинг етти мўъжизаси ҳақидаги афсонавий тасаввурлардир.

Етти мўъжиза... Нега энди улар фақат ёттитагина деган савол туғилиши табиий. Ахир, мўъжиза деса арзигулик санъат ва архитектура ёдгорликлари камми? Йўқ, албатта, улар талайгина. Лекин 7 рақамига алоҳида аҳамият берилгани туфайли мўъжизалар сонини еттита дейиш анъанаси пайдо бўлган ва одамлар ўзларига маъқул бўлган обидаларни танлаб олиб, етти мўъжиза дейишаверган. Антик давр тарихчилари асарларида етти мўъжиза тушунчаси ва унинг таркибига кирувчи ёдгорликлар турлича талқин қилинишининг боиси ҳам ана шунда. Ҳусусан, Катта Плиний етти мўъжиза рўйхатига ўзгариш киритиб, Вавилон ёки Бобил осма боғларини Фарос оролидаги маёқ билан алмаштиради. Бу ҳолатни бошқа олимларнинг асарларида ҳам кузатиш мумкин. Шунинг учун тарихий-бадиий асарларда жаҳоннинг етти мўъжизаси сифатида

тақдим этилган маданият ва архитектура обидалари рўйхати сира бир-бираига мое келмайди.

(*М. Жўраев, К. Холмуҳамедов.
«Етти иқлимдаги еттилар»*)

91- машқ. Қўйида берилган илмий услубдаги матн парчасининг ўзига хос ҳусусиятларини тушунтиринг. Уни илмий-оммабоп услубга айлантиринг.

Қайта қуриш даври жамиятимиз олдига бир неча муҳим вазифаларни қўйган. Шулардан бири ёш авлодни, болаларни ахлоқий тарбиялаш, маънавий бойликларга ошно қилишдир.

Маълумки, санъат шахснинг камол топишига таъсир этувчи муҳим факторлардан биридир. Санъатнинг асосий вазифаси фикр уйғотиш, туйғуларни тарбиялаш, инсониятни гуманизм ва тараққиёт идеалларига чорлашдан иборатдир. Хор санъати бу вазифаларни маълум даражада ҳал этишга қодир.

Хор санъати ашула айтиш билан ҷегараланмай, болаларга музикавий таълим бериш ва тарбиялашнинг оммавий тури эканлиги маълум.

Улар орасида шуларни таъкидлаб ўтамиз:

1. Хорда ашула айтиш музика ижроилигининг бирмұнча қулай тури. Бу қулайлик инсонга табиат томонидан инъом этилган ва доим ривожланишда бўлган овоз «чолғу» билан боғлиқ.

2. Қўшиқчилик қўникмасини тарбиялашнинг ўзи айни пайтда, инсон туйғусини ва ҳис-ҳаяжонни тарбиялашдир.

3. Хор музикаси сўз билан боғлиқ, бу ўз навбатида хор асарларини бирмұнча аниқ тушуниш учун асос яратади. Унинг мазмуни поэтик матн ва музикавий ифода воситасида очиб берилади. Музикавий ифода унинг ғоявий-эмоционал аҳамиятини оширишда муҳим омилга айланади.

Шундай қилиб, хорда ашула айтиш болаларга оммавий музика таълими бериш учун жиддий асос бўла олади.

(«Кичик ёшдаги болалар хори билан машғулот ўтказиш усуллари», Т., 1990)

48- топшириқ. Яқинлашиб келаётган бирон байрам сценарийсини тузинг.

68- §. Публицистик услуг сиёсий-ижтимоий доира-даги муносабатлар учун хизмат қиласы. Бу услугда ижтимоий ҳаётнинг турли масалалари вақтли матбуот ва нашрлар орқали оммавий акс эттирилади. Публицистик услуг ёзма ва оғзаки кўринишларга эга. Бу услугбнинг ёзма турига публицистик мақолалар, фельетонлар, мурожаатнома ва хатлар, чақириқлар кирса, оғзаки турига нотиқлик киради. Бу услуг, аввало, ташвиқот ва тарғибот услуги бўлганлиги учун ҳам унда сиёсий фаоллик, ҳозиржавоблик, ўтириш ва таъсирчан нотиқлик, мантиқий мулоҳаза ва далиллар билан тушунтириш ва исботлаш каби белгилар устунлик қиласы. Шунга кўра публицистик услугда ёзма нутққа хос хусусиятлар (ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва бошқа турли соҳаларга оид лексиканинг; параллелизм, анафора, эпифора каби интонацион синтактик воситаларнинг ишлатилиши) ҳам, бадиий услугга хос хусусиятлар (образли ифодалар, эмоционал бўёқдор лексикани қўллаш каби) ҳам ўзаро уйғунлашиб кетади. Бу услугда ҳаётий факт ва ҳодисалар одийгина қайд қилинмай, жўшқин ва ҳароратли мисраларда ифодаланади, улардан умумий холосалар чиқарилади ҳамда муҳими — ҳалққа мурожаат, ундаш, қизиқтириш орқали ўқувчига таъсир кўрсатилади. Масалан:

Халқимизда шундай урф-одатлар, удумлар борки, уларга амал қилишининг ўзи кишини тарбиялаб қўйганини билмай қоласиз. Биз, болаларимизни ҳар қандай тарбиявий даргоҳларга жалб этмайлик, лекин тарбиянинг боши ҳам, яхши тарбиячи ҳам кенг жамоатчилик, оила ва маҳалла аҳлидир. Боланинг атрофидағи муҳит ҳар қандай тарбиячидан улуғдир. Халқимизда «Бир болага етти қўшини ота-она», деган ажойиб нақл бор.

(«Т. оқш.», газ. 1991, 24 январь.)

Кўриниб турибдики, публицистик услуг ўзига хос синтактик қурилишга эга: ундаги -ки, лекин, ҳам бояловчили қўшма гаплар, кўчирма гаплар, синтактик такрорлар таъсирчанликни оширишга хизмат қилган.

Кишилар ўртасидаги мулоқотнинг ёзма шакли бўлган мактуб-хат ҳам, репортаж, очерк, ҳисобот, лавҳа ҳам публицистик услугбнинг оммалашган жанрларига киради.

49- топшириқ. Бирон рұзномадан сиёсий-ижтимоий мавзудаги ахборотни ўқинг, унинг тили ва услубий хусусиятларини изоҳланг.

92- машқ. Матнни ифодали ўқинг. Унинг публицистик услубини шакллантирувчи нутқ воситаларини аниқланг.

Дарвоңе биз, күпларимнән ҳәётлик чөгларида ота-онамизнинг қадрига етамнәми, ҳурматини ўрнига құя-мизми, ахир улар бизни деб соғлиқларидан кечишган, тунларни бедор ўтказыпшган. Құп мاشаққатлар чекиши-ган. Не-не түсиқларни енгишган ва охир оқибатда куч-қувватдан қолишиган. Асаблари ишдан чиққан. Күнгил-лари яримта бўлиб қолган. Табиийки, бундай ҳолатда улар ўғил-қизга муносабатда, муомалада, гап-сўзда эж-тимолки, хатога йўл қўйишлари мумкин, ана шундай пайтда биз уларни тўғри тушунамизми, кечира оламиз-ми, ошиқмай, асабийлашмай хушмуомаладик билан фикримизни тушунтира оламизми?

Мен дунёдан, ҳәётдан, келажакдан, пуф-пуфлаб, авайлаб — оқ ювиб, оқ тараб ўстираётган фарзандла-рининг орзу-ҳавасини кўришдан, уларнинг келажакда баҳтили бўлишидан умидвор бўлган одамлардан, йигит ва қизлардан бу ҳақда чуқур ўйлаб, мушоҳада қилиб кўришларини истар эдим.

(«Т. оқш.», газ. 1991, 2 август.)

50- топшириқ. Билимгоҳингизда ўтказилган йирик анжуман тўғ-рисида газетага хабар ёки мақола ёзинг.

93- машқ. А. Қодирийнинг «Утган кунлар» романидаги Кумуш-биби ва Отабекнинг бир-бирларига битган, биринчи мактубларини ўқинг. Хат-мактуб жанрининг ўзига хос хусусиятларини шу хатлар мисолида изоҳланг.

69- §. Бадий услугуб киши ҳәётининг ҳамма томон-ларини қамраб олиши, умуминсониятга хослиги, барча-га баробарлиги билан, ўқувчи ёки тингловчига эмоцио-нал-эстетик таъсир этишга йўналтирилганлиги билан бошқа услублардан ажралиб туради. Бадий услугубда муаллиф асарнинг эстетик таъсирини кучайтириш мақ-садида тилнинг лексик ва грамматик воситаларидан усталик билан ва ижодий фойдаланиши, турли ифода-вий воситаларни қўллаши ёки ўзи янгиларини ярати-ши мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам бу услугубда ёзув-чилар мавжуд сўзларни образли ишлатишдан ташқари индивидуал сўз ва иборалар ҳам ижод этадилар. Бадий нутқда тил образ, характер, манзара яратишга, юксак образлиликини намоён қилишга хизмат қиласди.

Бошқа барча услубларнинг материали ҳам бадиий нутқ мақсадига бўйсундирилиши мумкин. Бадиий образликсиз бадиий нутқни тасаввур этиб бўлмайди. Бу услубда ҳар бир ёзувчининг воқеликни бадиий идрок этиш кўлами, ижод усули, поэтик маҳорати бадиий нутқнинг жанр хусусиятига мувофиқ тарзда бирбиридан фарқланади. Шунга кўра, бадиий нутқ услуби нисбатан кенг имкониятларга эга ўта қамровли ва бой нутқ кўринишидир. Барча турдаги санъат ва адабиёт асарлари шу услубда яратилади.

94- машқ. Қуйидаги матнни ифодали ўқинг. Бадиий нутқни шакллантирувчи лексик-грамматик воситаларни топинг.

САНЪАТКОР

Концерт одатдагича «навбатдаги номеримизда... Келганларингга раҳмат, ўртоқлар» билан тамом бўлди. Номи чиққан ашулачи — санъаткордан бошқа ҳамма курсанд бўлиб тарқалди. Санъаткор тажанг эди: танаффус вақтида залга чиққан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан «чорзарб» қаёқда, тракторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!

Санъаткор уйига кетгани извошга ўтирганида яна тутақиб кетди: «ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларини тўғри айт» эмиш! Нимасини билмайман, нимаси тўғри эмас? Мени шу вақтгача мухбирлар, ёзувчилар ҳам танқид қилган эмас, формализм, натурализмлардан ўтдим — ҳеч ким отвод бергани йўқ. Отвод бериш қаёқда ҳеч ким мени оғзига ҳам олмади. Энди бир тракторист танқид қилар эмиш!..

Санъаткор извошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан-ўзи ғулдираб борар эди. Уйда хизматчи овқат қилиб қўйган экан, санъаткорнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади — икки пиёла чой ичди, холос...

(A. K.)

51- топшириқ. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасидан ижтимоий мавзудаги бирон мақола билан унда босилган бадиий ижод намунасини ўзаро солиштиринг ва услубий фарқларини тушунтиринг.

95- машқ. Кўчиринг. Гапларнинг қайси услугга хослигини ва қўлланиш мақсадини айтинг.

1. Тўхтавойим тухматга учради, ўргилай. Болагининг хусуматга йўлиқсанига қандоқ чидайман. (Ў. X.) 2. Аёл! Биргина шу сўзда ҳаёт ўз ифодасини топган. Аёл — она, аёл — заҳматкаш, аёл — меҳр-муҳаббат тимсоли, унинг қалби қуёш мисоли башариятга нур сочиб туради. 3. Библиографик тавсифлаш — ҳужжат, унинг таркибий қисми ёки ҳужжатлар туркуми тўғрисидаги библиографик маълумотлар тўпламидан иборат бўлиб, бу маълумотлар муайян қоидаларга мос бўлиши ҳамда ҳужжатнинг умумий тавсифи ва уни бирдай қилиш (идентификациялаш) учун зарур ва етарли бўлиши шарт. 4. Ҳийлагар ой, сеҳргар дилбар, Солиб қўйдинг ёдимга кимни? (Х. О.) 5.— Эргашов, ука, менинг бир саволим бор шу одамга... Айта берайми? Айта берсам шуки, бу ўртоқ 26-числода, қайси ой экани эсимда йўқ, қовунга пиёз қўшиб еганлар ўртоқ Нурматовни кулдириш учун... 26-числода. Айвондаги устунга ёзиб қўйганман... (А. К.) 6. Стенография махсус белгилар системасини, қисқартма сўз ҳамда сўз бирикмаларини қўллашга асосланган тез ёзиш усулидир. Стенография оғзаки нутқни синхрон равишда ёзиш ва ёзув техникасини ихчамлаштиришга имкон беради. («Фан ва турмуш» ж.) 7. Ҳа, биз ўрта ва кекса авлод фарзандларимизга яхши ўрнак кўрсатишими, ҳалқ анъаналарига бўлган ҳурматни мужассам этиб, уларга ўзимиз ҳам риоя қилишимиз даркор. Авлодларимизнинг яхши удумларини улар ўтиб кетмасдан олиб қолайлик. («Т. оқиши», газ. 1991, 25 январь.)

НУТҚНИНГ ТАСВИРИИ ВА ИФОДАВИЙ ВОСИТАЛАРИ

70-§. Нутқнинг барча услублари ўзига хос ифода усулига эга. Айниқса, бадий нутқ лексик жиҳатдан кенг қамровлилиги, бойлиги ва образлилиги билан ўзига хос ифода усули сифатида ажralиб туради. Бадий асар тилида лексик воситалар эстетик таъсир этиш вазифасини бажарадилар. Шунга кўра бу услубда ҳар бир сўз фикрни образли ифодалашга хизмат қиласди. Бадий нутқнинг образлилиги сўзларнинг, грамматик шаклларнинг ўз ва кўчма маъноларидан эстетик-гоявий мақсаддага мос равишда фойдаланиш ҳамда тасвирий-ифодавий воситаларни, услубий усулларни ўринли қўллаш орқали янада кучайтирилади. Шунга мувофиқ нутқда образлиликни таъминловчи ҳам лисоний, ҳам услубий омиллар амал қиласди. Нутқнинг ифодавийли-

гини таъминловчи лисоний омил сўз қўллаш билан боғлиқ бўлиб, бу ҳолат тилнинг сўз бойлигидан (омоним, синоним, антоним, пароним, эскирган сўзлар, диалектизмлар, неологизмлар, фразеологик бирликлар, ҳикматли сўзлар, мақоллар, цитаталардан) ўринли фойдаланиш натижасида вужудга келади. Услубий омил эса образли воситалардан, услугубий усуллардан мақсадга мос фойдаланиш орқали юзага келади.

Бадий нутқда кўп учрайдиган услубий воситалардан бири **троплардир**. Троплар маъно кўчиши орқали фикрни ифодаловчи воситалар бўлиб, нутқда ифодалик, экспрессивликни кучайтириш учун қўлланади.

Тропларнинг метафора, метонимия, синекдоха, сифатлаш, ўхшатиш, оксюморонирония, антифраза, сарказм, перифраза, муболаға, тафрит (литота), аллегория, символ, жонлантириш, апострофа каби турлари кенг кўламда ишлатилувчи **тасвирий-ифодавий воситалардан** саналади.

71-§. Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб сўз ҳамда ибораларнинг кўчма маънода ишлатилиши **метафорадир**. Бадий метафорада кўчма маъно ҳосил қилувчи сўз лингвистик метафорага ўхшаб фақат предметнинг номини олибгина қолмайди, балки предметнинг образли атамасига ҳам айланади. Масалан, *гумбаз* (осмон), *ниҳол* (кишининг ёшлиги), *оқ олтин* (пахта), *қора олтин* (нефть), *темир одам* (робот), *оҳу кўз* (чиройли), *қора күч* (душман, ёмонлик белгиси), *тузини емоқ* (нон-туз, овқатини емоқ) каби.

Бадий нутқда образлилик ва таъсиричанликни таъминлашда метафоранинг ҳиссаси катта. Мисоллар:

Бу Фарҳод тоғидан чўзилган симдир,
Ҳар битта томирда ўн минг киловатт. (*F. F.*)
Беш асрким, назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шер. (*A. O.*)

Метонимия, синекдоха («Сўз маъносининг кўчиши» параграфига қаранг) ҳодисалари ҳам нутқнинг ихчамлиги ва таъсиричанлигини оширишга хизмат қиласди.

96-машқ. Гапларни ифодали ўқинг. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ ҳодисаларнинг турини айтинг ва эстетик вазифасини тушунтиринг.

1. Оғир, ҳазин оҳанглар —
Юракларни эзарди.
Турмушда ҳар севинчда
Ўргимчаклар кезарди. (*X. O.*)

2. Мен шоирми,
Ўз давримнинг чайкасини билмай нега? (F. F.)
3. Ҳамдам бўлиб сен билан
«Ҳамса»дан сабоқ олдим,
Ироқ-йироқ юлдузлар
Сеҳрини дилга солдим. (A. O.)
4. Қўқда қўёш ва бир лочин қиз
Чаппор уриб этмоқда парвоз.
Пўлат қўшлар ўраб атрофин
Учмоқдадир булутидан баланд. (X. O.)
5. Уни қадамингга ташлама бойлаб,
Қўйвор набирангни, отажоним, Шарқ... (A. O.)
6. Тонготар чоғида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.
Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,
Пок-покиза юрак бир қатра симоб... (F. F.)

52- топшириқ. Бирон бадий асаддан метафора, метонимия, синекдоҳага мисоллар топинг, уларниң нутқдаги вазифасини изоҳланг.

72- §. Нарса ёки ҳодисанинг белгисини иккинчи нарса ёки предметнинг худди шу белгисига кўра қиёслаш натижасида ўхшатиш вужудга келади. Тасвирий воситанинг бу тури ифодавийлик, тасвирийликни кучайтириши, поэтик образлилиги билан ажралиб туради. Ўхшатиш нутқий ҳодиса сифатида турли лексик воситалар: ўхшаши, тенг, каби, сингари, гўё, худди, мисоли, бамисоли, айнан каби сўзлар, -дай (-дек), -симон, -она, -омуз, -ларча каби қўшимчалар, шунингдек бошқа қиёслаш формалари орқали ҳосил қилинади.

Масалан:

1. Бизга қалин дўст китоб,
У гўё нурли офтоб. (Иллес Муслим.)
2. Само артилган чиннидай тиник, юлдузлар чарақ-лаб турар эди. (O. E.)

Сифатлаш нутқда предмет, нарса-ҳодисанинг белгисини алоҳида ажратиб, бўрттириб кўрсатиш ва шу орқали нутқнинг эмоционал-эстетик таъсиричанлигини ошириш учун қўлланади.

Агар умумнутқа хос сифатлашлар нутқнинг аниқлигини кўрсатишга хизмат қилса, бадий нутқ сифатлашлари улардан эмоционал образлиликни таъминлаш кўлами билан ажралиб туради. Қиёсланг: *кўк денгиз — ложувард* *денгиз*, *қора тун — зим-зиё тун*, *оппоқ юз — ширмой юз*, *тоза чашма — зилол чашма*, *ёқимли ашула — майнин дилгир ашула* каби.

Юқори даражада сифатлаш натижасида бирикманинг экспрессивлиги оширилиб кўчма маънода ишлтилса сифатлашнинг бошқа тури — эпитет ҳосил бўлади. Бадий нутқда баъзан эпитетлар рамзий маънони ҳам ифодалайди: *оппоқ тонг* («Сен етим эмассан» шеърида ғалаба тонги маъносида), *қора куч* (душман маъносида), *қизил аскар* (халоскор маъносида), *оқ кабутар* (тинчлик рамзи маъносида).

Баъзан эса маънолари бир-бирига зид бўлган сўзларнинг бирикиши орқали аниқланмишга қарама-қарши белгини кўрсатувчи гайриодатий бирикма ҳосил бўлади. Поэтик нутқда, кучли оҳангда айтилиб бундай бирикма юқори экспрессивлик ва эмоционаллик касб этади. Бу тасвирий восита **оксиоморон** дейилади. Масалан, *ширин оғриқ, сассиз овоз, ачиқ қувонч, ақлли аҳмоқ, қари ўсмир* каби.

Мисоллар: 1.— *Оббо соқолли чақалоғ-ей,— деди Шамси Тўраевич Ушаровнинг елкасига қўл ташлаб.* (Н. Аминов, «Елевизак».)

2. Шундай юрагимда товушсиз фарёд,
Мен сенга инонмоқ истайман, эвоҳ...

(Р. Нарфи, «Мұхаббат» шеъри.)

97-машқ. Гапларни ўқинг. Тасвирий-ифодавий воситаларни аниқлаб, турини айтинг ва вазифасини тушунтиринг.

1. Достонларда битган гулистон —
Узбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.
Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин. (Ҳ. О.)

2. Бу уй ичидаги Отабекнинг саодатли кунларининг ширин хотиралари сақланар. (А. Қод.) 3. Мен бора қолай, кеч бўлди... деди тиниқ сузук кўзлари жавдираб. (Ҳ. Ф.) 4. Сиддиқжон, худди аллақачон уйғонгану, шунга маҳтал бўлиб ётгандай, дарров ўрнидан турди. (А. Қ.) 5. Тариқдай заминнинг устида беун, Яшаб ўтди шундоқ буюк бир юрак. (А. О.) 6.— Ким билсин. Тўғриси, ичи қора одам, ўзи сариқ бўлса ҳамки, ичиқора. (Н. А.) 7. Охири қўлларим куя-куя тирик гулханин қорга босиб ўчирдим. (Ў. Ҳ.) 8. Узоқларга боқар сузук кўзингиз, Нуқтадай тор қорачиқдан оқар нур... (Ғ. Ғ.)

9. Ҳушёр боқ, то фоний умр кечади,
Тегрангда турфа хил тошлар учади.

Бири қора ҳасад ё ғараз тоши,
Бири ёвуз туҳмат ё мараз тоши. (A. O.)

53-топшириқ. Үзингиз танлаган бадий асардан ўхшатиш ва сифатлашларга мисоллар топинг ва уларнинг нутқдаги вазифасини изоҳланг.

73-§. Нутқда сўз ва ибораларнинг кесатиқ, масхара, пичинг билан ўз маъносига зид ҳолда қўлланиши киноя (ирония) саналади. Бу тасвирий воситанинг антифраза, сарказм каби кўринишлари бадий нутқда кенг қўлланади. Антифразада муаллиф ёки персонаж нутқидаги ҳар қандай сўз ёки иборанинг маълум муҳитда интонация билан боғлиқ равишда киноя-пичинг манъосида қўлланиши назарда тутилади.

Масалан: *Баширжон зўрга тонг оттирди.* Эрталаб уни олиб кетишига келган Илҳомжонга ҳам: «*Бор, ўша Хўжақуловага айт, касал де, яйраб шилайверар экансиз де!*»— деди. (Н. Аминов, «Елвизак».) Бу гапда аламзада Баширжоннинг уни партия мажлисида муҳокама қилмоқчи бўлган Хўжақуловага пичинг ифодалangan.

Сарказм муаллифнинг тасвиrlанаётган воқеа-ҳодисага салбий муносабатини аччиқ қулги, таъна асосида ифодалашга хизмат қилади.

Масалан: Уткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романида раисликка тайинланаётган Хўжаевнинг дўқ-пўписасига мажлис аҳлининг аччиқ заҳархандаси, пичинги қўйидагича берилган:

«...Пастдагилар анча тинчib қолган, лекин чекка-чеккадан ҳамон норози хитоблар эшишиларди:

— Кеча келди югуриб, бугун олар суғуриб...

— Туппа-тузук мол эканмизу билмай юрганимизни қара...

Шахс ёки нарса номининг унга мазмун жиҳатдан боғлиқ бошқа сўз, тасвирий ибора билан алмаштирилиб ифодалиниши **перифраза** саналади. Масалан: А. Ориповнинг «Баҳор» шеъридаFaфур Ғулом номи қўйидаги бирикмалар билан аталган:

Ўн ойким сўнмишdir у таниш наъра,
Ҳамон фироғида фигон чекар Шош.
Баҳор келаётir, бош кўтар, қара,
О, сўурп куйчиси, донгдош замондош.

Бадий нутқда, айниқса, шеърий асарларда, масалларда сўзнинг кўчма маъносига асосланган муболага (бўрттириш, кучайтириш), тафрит (ҳаддан ташқари

кичрайтириш), мажоз (аллегория), жонлантириш, апострофа каби тасвирий-ифодавий воситалар ҳам кенг қўлланади. Апострофадан бошқа бу тасвирий воситаларга адабиётшуносликда кенг ўрин берилган. Апострофада жонсиз нарсалар жонлантириш усулида бўлганидек, инсонларга ўхшаб ҳаракат қилмайди, бунда фақат жонсиз нарсага жонли нарса каби мурожаат ифодаланади:

Сиёҳдон, азизим, қора кўзлигим,
Қора тунлар аро ёриган кўзгу.
Сендаги у сиёҳ — йўқ, сиёҳ эмас,
Қалбимни қийнаган қил-қизил қоним. (F. F.)

Нутқ жараёнида қатнашмаётган шахсга мурожаат ҳам апострофанинг бир кўриниши ҳисобланади:

Уқнётиб сиз ҳақдаги
китобларни
Уқнётиб сўроқларни,
хитобларни
Бошим ғовлар, бошим тошдай
қотар гоҳо,
Не жаҳолат, маломат бу
Темур бобо!

(A. Кўчимов)

98-машқ. Қуйидаги бадиий парчалардаги тасвирий воситаларни топинг ва уларнинг қандай мақсадда қўлланганини тушунтиринг.

1. Заргаров билан Зухра чиқиб кетади. Машина гудок бериб жўнайди. Насиба уйдан югуриб чиқади.

Насиба. Кетишдими?

Марасул. Ҳа.

Насиба. Юринг, Хуморхон опа, бирга борамиз.

Хуморхон. О, опаси ўргилсин, Аҳаджон акангизнинг гапини уйда эшитганим ҳам етар, энди клубга бориб ҳам эшитайми?

Марасул (болани бериб). Ушланг! Сиз ҳам бормай қўя қолинг!

Насиба. Ўзингиз айтдингиз-ку!

Марасул. (аччиғи келиб). Қачондан бери мен ниша десам шуни қиладиган бўлиб қолдингиз?

Насиба. Бир йилда бир марта борсам нима қипти?

(A. Қ. «Оғриқ тишлар»)

II. Баширжон «Дайди» фильмидаги машҳур қўшиқ-

дан шу икки қаторини завқ билан куйлади. Унинг хаёлчан, ўйчан кайфияти ўрнини бир муддатнинг ичидагуноқлик эгаллаган эди.

— Яна индийский фильмлардан «Ганга билан Жамна», «Байжу Бавра»... Хўш, «Тошдаги гул».

— «Гулдаги тош»,— деб юборди Қурбонов.

— Ҳа-ҳа!— деди Баширжон ўз сўзини тузатган бўлиб.—«Гулдаги тош»...

Қурбонов қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Нимага куласиз?

— Гулдаги эмас, «Тошдаги гул»,— деди у қорнини ушлаб куларкан:

Баширжон ҳам бўш келмади.

— «Гул» билан «тош» сўзлари борми ахир?— сўради у қип-қизариб.— Гулда тош бўлди нима-ю, тошда гул бўлди нима, бари бир-да!

(Н. А., «Елвизак».)

III. Эй Фарғона!

Мушкул кунлар боласини
тишида тишлаб,

Ювиб,

тараб,

севиб,

ўпиб,

қучиб,

опичлаб.

Эй, баҳтларни балогатга етказган она!

(Х. О.)

IV. Тиллашибдир бўри бирла тозилар,

Бирлашибдир ўгри бирла қозилар.

Не деб айтар ул баобрў анжуман,

Кўл кўттарсин ушбу ҳолга розилар.

Зўр баҳодирмиз, жасорат биздадир,

Пашша қонин тўккан, эй, мард ғозилар.

(Э. Воҳидов)

54- топшириқ. Бирон бадиий асаддан сўзнинг кўчма маъносига исосланган тасвирий воситаларга мисоллар толинг, унинг турини айинг ва бадиий нутқдаги ўрнини, вазифасини изоҳланг.

МОРФОЛОГИЯ ВА ИМЛО КИРИШ

74-§. Грамматика ўзаро боғланган икки қисмдан — морфология ва синтаксисдан иборат.

Морфологияда сўзларнинг тузилиши ва ўзгариши, ясалиши ва сўз туркumlари ўрганилади.

Синтаксисда гапда сўзларнинг ўзаро боғланиши, гап қурилиши ва турлари ўрганилади.

Морфология ўрганилаётган тилнинг имло қонунияти билан, синтаксис шу тилнинг пунктуацион (тиниш белгилари) қонунияти билан узвий боғлиқдир.

СУЗНИНГ МОРФОЛОГИК ТАРКИБИ

75-§. Сўзлар морфологик таркибига кўра туб ва ясама бўлади. Сўзларнинг туб ва ясама деб икки турга ажратилиши уларнинг маъноли қисмларига, грамматик таркибига боғлиқ.

Бу қисмлар вазифаси ва сўздаги ҳолатига қараб икки хил бўлади: 1. **Ўзак қисм** (асосий қисм); 2. **Қўшимча** (кўмакчи қисм) — аффикс.

Ўзак мустақил ҳолда ҳам маъно билдиради. Ўзак маъноли бўлакларга бўлинмайди. Қўшимча эса ўзакнинг маъносига турли маънолар қўшадиган кўмакчи қисм саналади. Масалан: *кул-ги, бош-лиқ-нинг, ток-зорлар-ни, из-чил-лик-дан, учра-ш-ган-лар-имиз* сўзларидаги: *кул, бош, ток, из, учра — ўзак; -ги, -лиқ, -нинг, -зор, -лар, -ни, -чил, -лик, -дан, -ш, -ган, -имиз* кабилар қўшимча (аффикс) лардир.

99-машқ. Матнни кўчиринг. Сўз ўзакларини ва қўшимчаларини аниқланг. Қўшимчаларнинг англатган маъносига аҳамият беринг.

Қаландаровни соя тортган асосий сабабларидан бири, унинг чаласаводлиги ва «ўқимаган бўлсан ҳам планни ўқиганлардан яхшироқ бажараман», деган қаноати; иккинчиси, маълум шарт-шароит натижасида танқид, меҳнат интизоми доирасидан ташқарига чиқиб-қолганлиги экан. Бунинг оқибатида Қаландаров шухратпараст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак, ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обрў кел-

тирадиган план-процент ва даромаддан бошқа ҳамма нарсага панжа орасидан қарайдиган бўлиб қолибди.

...Саида Қаландаровнинг соя тортган сабабларининг натижаларини қидириб, яна бирмунча кўнгилсиз ҳодисаларга дуч келди. Қаландаров чаласавод эканини билдирамаслик учун буюриш мумкин бўлган ёзув-чиズувни Умидага ҳавола қилса, ўзи қўли билан ёзиши зарур бўлган нарсаларни уйида Эшонга ёздириб остига қўл қўяр экан. Бу ҳол уни маълум даражада Эшондан тилини қисиқ қилиб қўйибди. Мактабда интизом бўш, ўқитувчиларнинг обрўйи йўқ, давомат жуда паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг фақат икки-уч процентигина ўнинчи классни битирар, бу ҳол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан. Болалар боғчаси фирт оми, боғчага даромад манбай ва Ҳуринисонинг хизмати деб қарайдиган Кифоятхон қўлида. (А. К.)

ҚУШИМЧАЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

76-§. Қўшимчалар маъно ва вазифаларига кўра сўз ясовчилар ва шакл ясовчиларга бўлинади.

1. Сўз ясовчи қўшимча янги маъноли сўз ясаш учун хизмат қиласди. Масалан, *пахта* сўзи техника ўсимлиги номини билдирувчи сўздир. Бу сўзга *-кор* ясовчи қўшимчасини қўшиш билан пахта етиширувчи шахсни ифодаловчи, бинобарин янги маъно билдирувчи сўз ясалади. Тер сўзи феъл бўлиб, ҳаракат маъносини билдиради. Унга *-им* қўшимчасини қўшиш билан иш-ҳаракатни бажариш жараёнини билдирувчи *терим* сўзи ясалади, *терим* сўзига *-чи* қўшимчасини қўшиш билан эса терувчи шахс номи (*теримчи* сўзи) ҳосил бўлади. Демак, бу хилдаги қўшимчалар ўзакка қўшилиб, янги маъноли сўз ясаш вазифасини бажаради, шу сабабли улар сўз ясовчи қўшимчалар дейилади.

Сўзларга ясовчи қўшимчалар қўшилганда, баъзан ўзак қисм фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин. Бунда ўзакнинг ясовчи қўшимчаларсиз қўлланиш ҳолатини — ўзакнинг асл ҳолатини унутмаслик керак. Масалан, *ёш*, *сон*, *тара*, *тирна* каби сўзларга *-а*, *-қ* ясовчилари қўшилганда, ўзакда қўйидагича ўзгаришлар содир бўлади: *ёш* — яша, *сон* — сана, *тара* — тароқ, *тирна* — тирноқ. Мисоллардан кўринадики, олдинги икки сўзда ўзакдаги *о* товуши а га, кейинги икки сўзда эса ўзакдаги а товуши о га айланган. *Тани*, *таши*, *ўқи*, *тўқи* каби сўзларга

в қўшилгандা, охирги и товуши у га айланади: *ўқи* — *ўқув*, *таши* — *ташув*, *тўқи* — *тўқув* каби.

2. Шакл ясовчи қўшимчалар сўзнинг маъносини ўзгартирмай, унга ҳар хил қўшимча маънолар қўшади. Масалан: *кул-иб*, *юр-ган*, *катта-роқ*, *қуши-ча*, *ўй-лар*, *беш-инчи*, *кўр-газ*.

Шакл ясовчиларга феълнинг равишдош, сифатдош шаклини ясовчи қўшимчалар; феъл нисбатларини ҳосил қилувчи -л, (-ил), -н (-ин), -тир (-дир), -ш (-иш) каби қўшимчалар; отлардаги кўплик, кичрайтиш ва эркалаш маъносини ифодаловчи -ча (-чак), -лоқ (-алоқ), -гина (-кина, -қина, -ғина) каби қўшимчалар; сонларнинг маъно турларини кўрсатувчи қўшимчалар, шунингдек, сўзларнинг синтактик муносабатини ифодаловчи эгалик, келишик ҳамда тусловчи қўшимчалар (*ватан-им*, *ватан-инг*, *ватан-имиз*, *машқ+дан*; *айт+ди*, *бора+ман*) киради.

100- машқ. Матни ўқинг, ажратилган сўзларнинг маъноли қисмларини изоҳланг. Сўзларда учраган қўшимчаларни тавсифланг.

ТАРИХ — МАДАНИЯТ ИЛДИЗИ

Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, **санъатшунослик** доктори, профессор, Ҳамза Номидаги жумҳурият Давлат мукофоти лауреати Галина Анатольевна Пугаченкова... Ўзбекистонда бу ном кўпларга таниш. Дини, қони, миллати бошқа, лекин дарди дунёси, тақдири еримиз ва халқимиз-ла чамбарчас боғланган қутлуғ сиймолар, кам дейсизми? Улар яратган илмий асарлар жаҳоншумул аҳамиятга эга. Бартольд, Вяткин, Морозов, Массон, Рампель... Галина Анатольевна ўзи ҳақида шундай дейди: Мен асли зиёли оиласида туғилиб ўсганман. Китоблар дунёси билан нафас олганман. Ўрта Осиё индустря институти (ҳозирги ТошПИ) нинг архитектура бўлимими 1937 йилда аъло тутатдим. 1941 йили номзодлик диссертациясини ёқладим. 1959 йилда эса санъатшунослик доктори унвонига сазовор бўлдим. Сиз балки нега энди архитектор бўла туриб, санъатшунослик соҳасида иш олиб борганимга ҳайрон бўлаётгандирсиз. Фаолиятимнинг илк давриданоқ тарихий обидалар, масjidу қасрлар, жойларда топилган тарихий қазилмаларнинг ҳайратланарли гўзаллиги доимо лол қолдиарди. Мен уларда аждодларимизнинг буюк қалб ҳароратини туйгандек бўлардим. «Навоий даври. Ўрта Осиё ёдгорликлари тарихи», «Ўзбекистоннинг буюк архитектура-

си», «Анау масжиди», «Араб ота мақбараси» каби бир қатор китобларим ана шу ҳайратим, кўзатиш ва изланишларим маҳсали бўлган. Нимаики ёзмай ўзбек халқига буюк ҳурматни дилимга тугиб қўлимга қалам олдим. Унинг дунёга кўз-кўз қилгулик тарихий санъатини, қадим санъаткорларини, меҳнаткашу меҳроқибатли одамларини қаерда бўлмай унутганим йўқ.

Г. А. Пугаченкова ўзбек маданиятини қатор мамлакатларда тарғиб қилди. Англия ва Франция дорилфуннларида маърузалар ўқигани учун 1976 йилда унга «Страсбург дорилфуннининг доктори» унвонини беришиди.

Галина Анатольевна жумҳуриятимиздаги тарихий обидаларнинг аҳволини яхшилаш ва уларни келажак авлодларга тўла-тўқис сақлаш учун курашда сира тоймади. Зоро, Шарқ, Урта Осиё ва шу жумладан, Ўзбекистон ўзининг қадим ўтмишидан сўйлагувчи бинолари, нақошлик ва заргарлик намуналари, ҳунармандчилиги ва чеварлик санъати билан асосли равишда дунё маданиятининг бир бўлгадидир.

«Ўзбекистондаги архитектура ёдгорликларининг бутуни аҳволи кишида жуда катта ташвиш ўйғотади»,— дейди Галина Анатольевна. Мана биргина Шахрисабздаги Амир Темур 1404 йилда қурдирган Жаҳонгир мақбарасини олиб кўрайлик. Биз бир груп архитекторлар билан 30- йилларда у ерда бўлганимизда Темурлангдек хоннинг кўнглида гўзалликка қанчалар ошуфталиқ бўлганлигидан ҳайратланган эдик. Ер остида оқ мармардан қурилиб нақшлар солинган хоналарнинг (бу ердаги сағаналарнинг бирига Жаҳонгир, иккинчисига Мироншоҳ қўйилган бўлиб, учинчисига Темур ўлганимдан кейин ўзимни қўясизлар, деб васият қилган) ҳар бирининг пештоқига Қуръондан суралар битилган эди. Лекин яқинда бориб кўриб, унинг қанчалар ҳароб аҳволга келиб қолганлигидан нечоғли қийналганимни билсангиз эди. Бу ҳақда мен ёзмагац мутасадди ташкилот қолмади. Энг асосийси, бу мақбара тўрт томонидан водопровод қурувчиларнинг ташаббуси билан қурилган қувурлардан оқаётган сувдан зарар кўрмоқда. Чунки, бинонинг тепасига зах сувлар йиғилиб, шифт ва деворлар нураб тушаяпти... Наҳотки, кечаги халқимиз босиб ўтган йўл буюк бир тарихга бугунги кун одамларининг муносабатлари шу бўлса. Ахир маданиятнинг илдизи тарихда-ку. Ўзлигини англаб яшамоғи учун инсон бутун умр ўтми-

шига, тарихига мурожаат қиласи-ку. Наҳот энди биз ўзлигимиздан, аждодларимиз асрлар оша бизга қолдирган улуф ўтмишдан шу тариқа юз ўғирсак. Ахир бу ваҳшийлик-ку!. Шаҳрисабзагига ўхшаш аянчли аҳволни Бухоро, Самарқанд, Урганч, Хива ва Тошкентдаги кўпладб архитектура ёдгорликлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу аҳволга тез суръатларда барҳам бериш, таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларини янада мукаммаллаштириш керак. Модомики, биз бугун маданий ва тарихий бойликларимизга нисбатан ўз муносабатимизни тубдан ўзгартирмас эканмиз, эртага кеч бўлади. Бунинг учун эса бизни ҳеч ким, ҳеч қачон кечирмайди.

(«Саодат» ж. дан.)

СҮЗЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИГА КЎРА ТУРЛАРИ

77- §. Сўзлар тузилиш жиҳатидан уч турга бўлинади: содда сўз, қўшма сўз ва жуфт сўз.

Биргина ўзакдан ташкил топган сўзлар содда сўзлар саналади: *ота, опа, нон, сув, яхши, чиройли, ўқимоқ* каби.

Содда сўзларнинг ўзи туб ва ясама бўлади.

Таркибида ясовчи қўшимчалар бўлмаган сўзлар туб сўзлар ҳисобланади: *мактаб, бола, китоб, иссиқ, тез* каби.

Ясама сўзлар, одатда, ўзакка сўз ясовчи қўшимчаларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади: *гул-чи, сев-ги, терим-чи*.

Икки ва ундан ортиқ ўзакнинг қўшилувидан ҳам янги сўз — қўшма ва қисқартма (от) сўзлар ҳосил бўлади: *қўлқон, бешиктерватар, ўқиб бермоқ, йигирма олти, темир йўл, ижроқўм, телеминора* каби.

Икки ҳар хил маъноли ўзакнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тенг боғланишидан ҳам янги сўз — жуфт сўз ҳосил бўлади: *кatta-кичик, она-бола, ота-бола, у-бу, учтўрт, ўнқир-чўнқир, дала-дашт, борди-келди* каби.

101- машқ. Матнни ўқинг. Сўзларнинг тузилишига кўра турини аниқланг.

I. Қуёш чақнаб турган қиши ҳавоси. Мезбонлар меҳмонларни кузатиб ташқарига чиқишиди, ўзининг кенг хонасида Абай ёлғиз қолди. У суюклар билан нақшбанд қилинган баланд каравот ёнида, одатдаги ўрнида ўтирадарди. Каттакон, оппоқ пар ёстиғи — унинг уйидаги дои-

мий ҳамдами — ўнг тирсагида. Гоҳ юмалоқ хонтахтага сүяниб, гоҳ кенг кафтлари билан тиззасига тираниб, шу ҳолатда узоқ-узоқ қолади, чуқур хаёлларга чўмади, кўзларида фикр қандиллари йилтираб ёнади. Субҳидам қуёшнинг ўткир нурларига ва қаҳратон қишининг қалин қорларига бурканган Оқ-Шўқи қирлари деразадан оқаришиб кўринади. Нақадар осойишта, нақадар сарышта дамлар анқийди улардан!..

II. Бу қиши шоир учун энг самарали қишилардан бири бўлди. Қозоқлар қозихоналарда негадир сур-сурга камроқ учрадилар.

Абайдан ҳимоя тилаб, уни дашт-саҳроларда кезишта мажбур қилмадилар. Шоир овулда қолиб севикли ишига берилди. У кўркам қирлардан кун бўйи кўз узмас, кўнглининг қаериладир уйғонган ёқими ҳаяжон билан ўтган баҳти дамларга сира тўймас эди. (*Мухтор Аве-зов.*)

78-§. Баъзи сўзларга сўз ясовчи ва шакл ясовчи қўшимчалар қўшилганда, ўзакда қўйидаги каби то-вуш ўзгаришлари юз беради:

1. и билан тугаган отларга фамилия ясовчи -ев, -ева қўшилганда, ўзакдаги -й товуши тушиб қолади: *Ўринбой* — *Ўринбоева*, *Дадабой* — *Дадабеева*:

2. От ясовчи -к, -қ қўшимчаси, а, я билан тугаган сўзга қўшилганда, ўзакдаги а товуши о га, я товуши ё га айланади: *тара* — *тароқ*, *тая* — *таёқ*.

3. От ясовчи -ум қўшимчаси й билан тугаган сўзга қўшилганда ўзакдаги й қўшимчадаги у товуши билан биргалиқда ю га айланади: *қуй* — *қуюм*, *уй* — *уюм*.

4. -(у) в от ёки ҳаракат номи ясовчи қўшимча ўзакдаги а товушини о га, и товушини у га айлантиради: *сайла* — *сайлув*, *ўқи* — *ўқув*:

5. қ ёки қ билан тугаган бирдан ортиқ бўгинли ўзакка -им (-имиз), и каби эгалик қўшимчалари қўшилганда, ўзакдаги қ товуши ғ га, қ товуши ғ га айланади: *ўртоқ* — *ўртоғим* (*ўртоғи*), *билақ* — *билағим* (*била-ги*), бундан *нок*, *фарқ*, *ўқ*, *иштироқ*, *иттифоқ*, *ташивиқ* каби сўзлар мустаснодир.

6. Ўзаги и ёки у билан тугаган сўзларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, ўзакдаги и ёки у товуши қолади: *ўрин* — *ўрним*, *оғиз* — *оғзим*, *бурун* — *бурнинг* каби.

7. Сифат ясовчи -қ ўзакдаги а товушини о га айлантиради: *айгла* — *айглоқ*, *ялтира* — *ялтироқ* каби:

8. Сифатдош ясовчи -ган (-кан, -қан) қўшимчаси

ўзакдаги г товушини к га, ғ товушини қ га айлангира-ди: *түг—түккан*, *соғ—соққан*. Равишдош ясовчи -гач қўшимчаси қўшилганда ҳам шу ҳолат юз беради: *түг—түккач*.

102- машқ. Ўзак қисмига қўшимча қўшилганда товуш ўзгариши юз берган сўзларга мисол келтириинг. Ҳар бир товуш ўзгаришини изоҳланг.

Н а м у н а: *бурун-им — бурним*; *фироқ-и — фироғи*, *нок-га — нокка* каби.

103- машқ. Қуйидаги сўзларга -им, -и, -си эгалик қўшимчаларининг мосини қўйиб тусланг ва сўздаги товуш ўзгаришларини изоҳланг.

Баҳо, қўшиқ, идрок, мавзу, ғоя, кўрк, ғижжак; са-ҳифа, хулқ, иштирок, татбиқ, илиқ, мисра, топишмоқ, ток, доира, таёқ.

104- машқ. Берилган сўзларга -в, -қ қўшимчаларини мосини қўшиб, янги сўзлар ҳосил қилинг, сўз ўзагидаги ўзгаришларни тушунтириинг.

Сайра, сана, сийла, сайла, сўра, ўқи, тўқи, қатна, қайра, бағишла, тара, қурша, бўя, сужа, йиғла, чимчила, танла.

СУЗ ТУРҚУМЛАРИ

79- §. Сўз туркуми сўзларнинг бир умумий маъно-га, ўзига хос сўз ясовчи, шакл ясовчи ва гапда бирхил синтактик вазифани бажаришга мослашган ало-ҳида бир туридир.

Предмет ва иарса, белти ва ҳаракат, миқдор каби маъноларни англатадиган, маълум бир таркибга ва ясалиш шаклига эга бўлган, гапда мустақил синтактик вазифа бажара оладиган сўзлар мустақил сўзлар саналади. Улар ўзбек тилида олтита: от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш.

Мустақил маъно билдирамай, гапда бошқа мустақил сўзлар билан бирга қўлланиб, уларга қўшимча маъно қўшадиган, уларнинг ўзаро боғланишига хизмат қиласидиган сўзлар ёрдамчи сўзлар саналади. Ёрдамчи сўзлар ўзбек тилида учта: кўмакчи, боғловчи, юклама.

Шундай сўзлар борки, улар на мустақил, на ёрдамчи сўзларга хос хусусиятларга эга. Бундай сўзларга модал сўзлар, ундов сўзлар, тақлидий сўзлар киради.

105- машқ. Матнни ўқинг. Мустақил ва ёрдамчи сўзларга алоҳида-алоҳида изоҳ беринг. Маъно ва грамматик фарқларини тушунтиринг.

Мен қулогимни динг қилиб, тошдай қотиб турардим. Аслида исмим Қамол, бу ерда Академик деб лақаб қўйишган эди. Ҳа, ўйлаганимдай бўлиб чиқди. Нариги томондан тракторнинг тирр этган овози эши-тилмасди. Жағимга туширмоқчи бўлган ўша одам — Абубакир экан. Ўяна дағдаға солиб роса сўқадиган бўлди-да, ҳа, мушт кўтаришдан ҳам қайтмайди. Сув ташиб етказиб беришга улгура олмаяпман, тракторлар иккита, мен бўлсан якка ўзим. Шунга қарамай, манови якка от-аравада уларга сув ҳам, ёнилғи ҳам, мой ҳам, яна бошқа бало-баттарларни етказиб беришм керак Тракторлар бўлса бу атрофда яккаю ягона ҳисобланган булоқдан тобора узоқлашиб борарди. Улар ёнилғи цистерналари сақланадиган бирдан-бир шийпонимиздан ҳам борган сайин олислashiб кетишаётганди. Шийпонни ҳам яқинроққа кўчиришга уриниб кўрдик, аммо қаёқда дейсиз, у ҳам сув билан боғлиқ-да. Абубакирга ўхшаганлар бўлса буни тушунишни ҳам истамайди: «Жағингга соламан!» деб бақиргани-бақирган. Мен бу ерга оғзидан сўлаги оқиб юрган ландавур студентни деб бекорга вақт ўтказишига тоқатим йўқ,— дейди (Ч. Айт.)

106- машқ. Ўқинг. Ҳар бир сўзнинг сўз туркумiga кўра турини айтинг. Қўшимчаларини ажратиб, вазифаларини тушунтиринг.

ШУКУР БУРҲОНОВ ҲАҚИДА

Улкан санъаткор Шукур Бурҳонов яратган Брут образи фақат мени эмас, балки залдаги барча томошабинларни беҳад қувонтириди. Унинг кучи томошабин қалбига етказа оладиган ҳаяжонли нутқида, қаҳрамон айтмоқчи бўлган ички түғённи тикилиб ёки хаёл суриб беришида, ички эҳтиросдадир. Унинг талқинида шекспирона сўзлар баралла етиб келади.

*Г. М. Батукаев, Россия халқ
артисти, режиссёр.*

Ўзбек санъаткорлари мени мафтун қилиб қўйди. Шоир ва драматург Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тарихий трагедиясини ҳаяжон билан томоша қилдим. Шукур Бурҳонов бу спектаклда ҳам му-

раккаб ролни — ҳукмдор ва' мунажжим олим образини монолит ярата олган. Унинг ҳар бир ҳаракати, боқиши, фикр юритиши, талаффузи, оғир соатларда ўзини тута билишида сунъийлик йўқ. Томошабин артистни эмас, чинакам XV аср намояндасини кўради.

*M. C. Григорьев, профессор,
санъатшунос.*

от

80-§. Отнинг маъно ва грамматик хусусиятлари.

Шахс, предмет нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номини билдирадиган мустақил сўзлар туркуми отdir. Улар ким?, нима?, кимлар?, нималар? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади: *хонанда, қизиқчи, кутубхона, баян, кларнет, клуб, пианино, тановар, дугоҳ.*

Отлар кўплик, эгалик ва' келишик қўшимчалари билан ўзгариш ҳамда ўзига хос ясалиш шаклларига эга. Масалан: *билимгоҳимизнинг талабалари: -имиз* (эгалик), *-нинг* (келишик), *-лар* (кўплик), *-и* (эгалик).

107- машқ. Матнларни ўқинг. Отларни топиб, қандай сўроққа жавоб бўлишини айтинг.

I. Анорхой — ўтмишнинг тилсиз гувоҳи, даҳшатли жанглар майдони, кўчманчи саҳрои қабилаларнинг макони. Бизнинг замонамиизда эса Анорхой даштлари бой ва сахий чорвадорлик ўлкасига айлантирилиши керак!...» ва ҳоказо, ва ҳоказо, шунга ўхшаш сўзлар. (Ч. Айт.)

II. Залда босинқи ғовур кўтарилди. Олдинги қаторда ўтирган тўдадан келган бир кампир ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб тишсиз, балиқнинг оғзига ўхшаган оғзини бир-икки ростлаганидан кейин баланд товуш билан деди:

— Саидахон, қизим, менда ҳам битта сағол бор: раиснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади? (А. К.)

III. Буларни яхши танийман, буларни мен билан бирга қамоқча олишган. Лекин Марекка зиёлилар ўртасида ишлашда ёрдам бериб юрган санъат тарихчиси Кропачек нима қилиб бу ерга желиб қолди? (Ю. Фуцик.)

81-§. От ясовчи қўшимчалар. От ясовчи қўшимчалар турли сўзларга қўшилиб от ясади. Бундай қў-

шимчалар қайси сўз туркумидан от ясашига кўра, асосан, икки катта гурухга бўлинади:

1. Отдан от ясовчи қўшимчалар:

- чи: *муқовачи, қўшиқчи, ижрочи;*
- дош: *тилакдош, курсдош, маслакдош;*
- каш: *меҳнаткаш, сураткаш;*
- бон: *богбон, қўйичибон, дарвозабон* (вон- каби талафуз қилинса ҳам, -бон ёзилади);
- боз: *дорбоз, ишқибоз, кантарбоз* (-воз каби талафуз қилинса ҳам, -боз ёзилади);
- паз: *ошпаз, сомсапаз, кабобпаз;*
- дор: *боғдор, чорвадор, байроқдор, айбдор;*
- шунос: *тилишунос, адабиётшунос, санъатшунос;*
- хон: *китобхон, ғазалхон, навоийхон;*
- соз: *кемасоз, соатсоз, машинасоз;*
- дўз: *этикдўз, маҳсидўз, дўппидўз;*
- нома: *ёднома, ийлнома, таклифнома;*
- хона: *қабулхона, чойхона, нурхона;*
- чилик, -гарчилик, -зор, -лоқ, -истон каби қўшимчалар ҳам, асосан ,отдан от ясайди: *қўшиқчилик, одамгарчилик, гулзор, тошлоқ, Гулистон, Ўзбекистон.*

II. Феълдан от ясовчи қўшимчалар:

- ма: *қатлама, сузма, қовурма, қайнатма;*
- к (-ик, -ук), -қ (иқ, -уқ): *элак, курак, кўрик, чақириқ, учук;*
- оқ: *тузоқ, қоюқ, қучоқ;*
- ки, -ги, -қи, -ғи (-ғу): *туртки, тепки, ёқилғи, түйғу, ачитқи, сезги, кулги;*
- кич, -қич, -ғич, ғич: *кўрсаткич, совутгич, қисқич, қашлағич;*
- м, -им, -ум: *цидам, унум, ютум, кирим, чиқим;*
- инди: *ювиинди, чўқинди, чиқинди, қиринди;*
- ч, -инч: *ишонч, қўрқинч, таянч, ўтингч;*
- лик қўшимчаси *тозалик, софлик* (сифатдан); *тезлик, созлик* (равишдан); *ўзлик* (олмошдан); *учлик, бешлик* (сондан) от ясайди.

108- машқ. Гапларни кўчиринг. Отларни топиб, от ясовчи қўшимчаларнинг қайси сўз туркумларидан от ясаётганлигини айтинг.

1. Овчилар буғу отиб, шохини танасидан жудо қилдилар. (Ч. Айт.) 2. Ертўла унча катта эмас, нари борса ўқувчи болаларнинг дарсхонасича келади, холос. (Ҳ. Т.) 3. Обид ака пахтазорнинг этак томонига ишора қилди. (Ў. Ум.) 4. Қайтиб келгач, қоровулхонада ёғоч уй қурди,

ўрмончиллик билан машғул бўлди. (Ч. Айт.) 5. Ортиқча ютуқ Каримовни шуҳратпарааст қилиб қўйганди. (А. Ҳ.) 6. Чеҳрасида ҳам хавотир, ҳам севинч бор эди. (А. Ү.) 7. Элмурод Мұҳаррам билан китобхонлар анжуманида иштирок этишганди. (Ш.)

109- машқ. -м, -ки, -к, -лик, -ч, -ма, -оқ от ясовчи қўшимчалари ёрдамида сифат ва феълдан от ясанг ва улар иштирокида гап тузинг.

82- §. Фамилия ясовчи қўшимчалар киши отларига қўйидаги тарзда қўшилади ва ёзилади:

1. Ундош билан тугаган киши отларига -ов, -ова шаклида: *Самадов, Қосимов, Собирова, Қурбонова*.

Эслатма. ш ундош товуши билан тугаган киши отларига -ев, -ева шаклида қўшилади: *Эргаш — Эргашев, Иўлдош — Иўлдошева*.

2. Унли билан тугаган киши отларига -ев, -ева шаклида: *Абдуллаев, Тўраева, Боқиев, Тиллаева*.

3. й билан тугаган киши отларига -ев, -ева шаклида қўшилади, бунда от охиридаги й ундоши тушиб қолади: *Дадабой — Дадабоева, Турғунбой — Турғунбоева — Турғунбоев, Үринбой — Үринбоева*.

110- машқ. Қўйидаги исмларга фамилия ясовчи қўшимчалар қўшинг. Қўшимча қўшилганда ўзакда юз берган ўзгаришларни изоҳланг.

Үринбой, Иўлчи, Зокир, Үрин, Сафар, Ихтиёр, Қўлдош, Зариф, Нўъмон, Карим, Муса, Қўзибой, Исроил, Солиҳ, Соли, Иўлдош.

83- §. Қўшма отлар ва уларнинг ёзилиши. Икки ва ундан ортиқ ҳар хил маъноли ўзакнинг бирикувидан ташқил топган отлар қўшма отлар саналади. Қўшма отнинг таркибий қисмлари аслида ўзаро қўйидагича синтактик муносабатда бўлади:

1. Аниқловчи + аниқланмиш: қўлнинг қопи — қўлқоп, томнинг орқаси — томорқа, шолининг пояси — шолипоя.

2. Тўлдирувчи + кесим: молни боқар — молбоқар, музни ёрар — музёрар, китобни севар — китобсевар.

3. Ҳол + кесим: босиб олди — босволди (қовуннинг тури), беш отар — бешотар.

Қўшма отларнинг қўйидаги турлари қўшиб ёзилади:

1) бир тушунчани билдирадиган ва бир бош урғу билан айтиладиган қўшма отлар: *гултоҳихўроз, шолипоя, қовоғари, белбоғ*;

2) иккинчи қисми -ар билан ясалған сифатдош бўлган қўшма отлар: *молбоқар, отбоқар, бешиктерватар*;

3) кейинги қисми турдош от бўлган географик номлар: *Оқдарё, Ўртасарой, Кўкбулоқ, Янгибозор, Олтиариқ*;

4) таркибида аро, умум, бутун сўзлари бўлган турдош қўшма отлар; *халқаро, умумхалқ, Бутуниттифоқ*.

Қўшма отларнинг қўйидаги турлари ажратиб ёзилади:

1) иккинчи қисми атоқли от бўлган қўшма отлар: *Бутун Россия, Умум Оврупо*;

2) биринчи қисми сифат, иккинчи қисми атоқли от бўлган қўшма отлар: *Ўрта Чирчиқ, Кичик Осиё, Шарқий Сибирь, Кўҳна Урганич*.

3) шажара ва жинсни билдирувчи киши номлари: *Муҳаммад Ризо, Огаҳий, Муҳаммад Содиқ, Муҳаммад-Юсуф, Мунаввара Мурод қизи*.

Эслатма. Таржимаи ҳол, ойна жаҳон, шаҳри азим, нуқтаи назар каби изофали бирикмалар: қишлоқ хўжалик, темир йўл, сўз боши, иш ҳақи, сиёсий иқтисод каби сўз бирикмаси шаклидаги отлар ҳам ажратиб ёзилади.

111-машқ. Гапларни кўчиринг. Отларни аниқлаб содда отларга алоҳида, қўшма отларга алоҳида изоҳ беринг. Қўшма отларнинг ёзилишини тушунириинг.

1. Отакўзи тол шохидан хипчин синдириб, этигини чарс-чарс урди. (*О. Е.*) 2. Азиз лип этиб меҳмонхонага урди ўзини. (*К. И.*) 3. Чопонберган ғорнинг олдидан ўтиб, қирга кўтарила бошладик. (*О. Ҳ.*) 4. Эшикдан кўзойнак таққан Хайри хола кўринди. (*Ў. Ҳ.*) 5. Ўрмонжонга, Бўтабойга, Канизакка кўпдан-кўп салом айтди ва «Қўшчинор»га шу ҳафта ичи, яъни ваъдасидан бурунроқ боришини айтди. (*А. Қ.*) 6. У идора ишларини ўзидай ишёқмас, бекорчи Шамсиевга топшириб қўйган. (*Ас. М.*) Она-бала туни билан ҳасратлашиб охир маслаҳатни бир ерга қўядилар. Эрталаб Қутбинисо ўғлига оқ йўл тилаб, дуо ўқийди. (*П. Т.*) 8. Фўзапояси йиғиб олинган далаларда тракторлар ҳайқириб шудгор қилишга тушди. (*Қ. Ҳ.*)

84- §. Қисқартма отлар. Қисқартма отлар нутқда ихчамлика эришиш зарурати билан ҳосил қилинадиган ҳодисадир. Улар турғун сўз бирикмаларининг маълум грамматик қонуният асосида қисқарттирилишидан юзага келади. Қисқартма сўзлар, асосан, от туркумига хос ҳодиса бўлиб, бошқа сўз туркумларида учрамайди. Қис-

қартма отлар оғзаки ва ёзма нутқда хилма-хил турда бўлади. Бир хил қисқартма отлар сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари, жамиятлар, ҳарбий ташкилотлар, хўжалик ва маданий-оқартув ташкилотлари номларини билдиради. Бошқалари эса давлат органлари, маъмурий-ҳудудий жойлар, илмий-текшириш институтлари, олий ўқув юртлари ва бошқа шу каби муассасалар номи сифатида таркиб топади. Масалан: *ТошДУ, XXЮК, агитбригада*.

Қисқартма отлар қўйидагича тузилади ва ёзилади:

1. Турғун бирикма таркибидаги сўзларнинг биринчи ҳарфлари олинади ва ҳар бири бош ҳарф билан ёзилади: *Бухоро давлат университети — БДУ, Бирлашган Миллатлар Ташкилот — БМТ*.

2. Турғун бирикма таркибидаги сўзларнинг биринчи бўғинлари олинади: *ижроқўм, филфак*.

3. Турғун бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг биринчи бўғини, кейинги сўзларнинг бош ҳарфлари олинади: *ТошДУ, ТошТИ*.

4. Турғун бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг олдинги бўғини, кейинги сўзнинг яхлит ўзи олинади: *Ўзикитоб, ижроқўм, ўзгазлойиҳа*.

Қисқартма отларни шартли қисқартмалардан фарқлай билиш зарур. Масалан, *A. Навоий, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода* каби.

Киши исмларини қисқартириб айтиш ва нутқда қўллаш қисқартма от ясалиши ҳисобланмайди. Бу усул билан эркалаш, ўзига яқин олиш ёки кучли эҳтирос қаби қўшимча маънолар ифодаланади. Масалан, *Дилор, Гули, Муқад, Баҳо* каби.

112- машқ. Қўйидаги қисқартма отларнинг тўлиқ шаклини ёзинг.

Н а м у н а: *МҚ — Марказий Қўмита*.

ЎзТАГ, АҚШ, музфак, физмат, БМТ, филфак, ГЭС, телекўрсатув, БУМ, ДАН.

113- машқ. Ўзингиз мустақил равишда қисқартма отлар топиб, тўлиқ шаклини ёзинг, улар иштироқида гап тузинг.

Н а м у н а: *БАР — Бирлашган Араб Республикаси* каби.

85- §. **Жуфт отлар.** Икки ҳар хил маъноли сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тенг боғланишидан ташкил топган от жуфт от ҳисобланади. Жуфт отлар орасига дефис (-) қўйилади: *она-бола, ака-ука, бола-чақа, кўрик-танлов, ҳисобот-сайлов, чора-тадбир*.

Э с л а т м а. Жуфт отларнинг қисмлари -у (-ю) юкламаси билан қўлланганда, дефис қўйилмайди *кону чой, боғу бўстон* каби.

Жуфт отларнинг қисмлари тубандагича бўлади.

1. Таркибий қисмлари мустақил қўлланадиган сўзлар: *кон-чой, кирим-чиқим, ишчи-хизматчи, ўғил-қиз, меҳр-муҳаббат, тоға-жиян*.

2. Биринчи қисми мустақил, иккинчи қисми мустақил қўлланмайдиган сўзлар: *чой-пой, дон-дун, бола-чақа, темир-терсак, кон-пон*.

3. Ҳар иккала қисми мустақил қўллана олмайдиган сўзлар: *ғала-ғовур, ивир-шивир, алғов-далғов*.

Э с л а т м а. 1. Амал, унвон билдирадиган *вице-, экс-, унтер-белгилари* билан келган русча-ўзлашма сўзлар (отлар) ҳам дефис билан ёзилади: *вице-адмирал, вице-президент, экс-чемпион, унтер-офицер*.

4. *Киловатт-соат, грамм-молекула, чанглагич-пурка-гич, мактаб-интернат* каби отлар ҳам дефис билан ёзилади.

114-машқ. Жуфт, қўшма ва қисқартма отларни топиб, қисмларининг маъносини, ёзилишини изоҳланг, дефис билан ёзилмайдиган жуфт отларнинг сабабини тушунтиринг.

1. Бир ҳафтадан сўнг мамлакатдан нефть қувури ўтказиш масаласи юзасидан бўлган фикрлашув мажлисида Саидакбар ҳожи шундай ҳимоя қилдики, ҳатто Американинг расмий вакили ёқа ушлаб қолди. (*Ш.*)

2. Узи ҳам кўз-қулоқ бўлиб турди. (*Ш.*) 3. Ота-бона Гулсум опанинг уйида учрашдилар. (*О. Е.*) 4. Бизни табриклиб қўйинг, опажон, раҳбар бўлдик. (*О. Е.*) 5. Ёлғиз Кўчкор, кўйлаги ёқавайрон, яланг бош, олдинда зипиллаб кетяпти. (*О. Е.*) 6. «Болалар дунёси» деган магазинга бордик. Қават-қават кийим-кечаклар, шақилдоқ ўйинчоқлар олдик. (*Сайёр*). 7. Арава-арава кийим-кечак келтирилиб, ҳамма болаларга бир сидра ички ва устки кийимбош берилди. (*П. Т.*) 8. Қуёш кўринар-кўринмас тош-тупроқ чўр бўлиб олади. (*И. Р.*)

9. Писта-бодомни кузатишга чиққан ошна-оғайнилар олиб чиққан эдилар. (*С. Абдулла*) 10. У вақтда радио йўқ, телевизор йўқ, ишчи-ёшлар томошага интиқ пайт.

86-§. **Турдош отлар.** Турдош отлар бир хилдаги нарса ва нарса-буюмларнинг умумлаштирувчи номидир. Турдош отлар атоқли отларга қараганда кўпчиликни ташкил этади. Турдош отлар кичик ҳарф билан ёзилади: *китоб, папка, кутубхонá, танбур, рубоб, такт, драма, баҳт, сурнай, музей, баҳши, кулги, анжуман*.

87- §. Атоқли отлар. Атоқли отлар айрим шахс ёки предметга атаб қўйилган номларни ифодалайди. Атоқли отлар бош ҳарф билан ёзилиб, одатда, кўпликда қўлланмайди. Масалан: *Аброр, Фарғона, Самарқанд, Амударё, Орол, «Саодат» ойномаси*.

115- машқ. Гапларни кўчиринг. Атоқли ва турдош отларни топиб, таркибига кўра таҳлил қилинг. Уларнинг ёзилишидаги фарқларини тушунтиринг.

1. ТошТИдан Комилжонларникига келгунча қанча йўл босишмади. (*С. Н.*)
2. Гап шундаки, ... Жаббор акам ҳам ... бу орада таътилга келиб қолади. (*О. Е.*)
3. Воҳид Миробидов билан Назокатбиби ман, уч-тўрт кундурки, «Бўстон» санаторийисида дам олишмоқда. (*О. Е.*)
4. Маҳсим ака норози бўлиб бош чайқади. (*М. Исм.*)
5. Шундан кейин Қиртепа ўртасига ҳовуз қазилиб, шийпон қурилди. (*С. Н.*)

88- §. Қўйидаги атоқли отлар бош ҳарф билан ёзилади:

1. Кишиларнинг исми ва фамилиялари: *Мурод, Рустам, Уқтам, Уткир, Маҳмудов, Аҳмедов.*
2. Ёзувчи ва шоирларнинг таҳаллуслари: *Ойбек, Ўйғун, Муқимий, Фурқат.*
3. Рус тилидан ўзбек тилига кириб, қўшалоқ сўздан ташкил топган фамилияларнинг иккала қисми чизиқча билан ажратилиб, бош ҳарф билан ёзилади: *Салтиков—Шчедрин, Николаева—Терешкова.*

Эслатма: Атоқли отлардан ясалган илмий тушунча ва сиёсий оқимни ифода этган сўзлар, турдош отга айланган ёки аниқловчи вазифасида келган атоқли отлар кичик ҳарф билан ёзилади: *ампер, маузер, фарҳодлар, ширинлар, наполеон* (қандолат) каби.

Аммо, *Менделеев даврий системаси, Улугбек расадхонаси* каби турғун бирикмалар таркибидаги атоқли отлар бош ҳарф билан ёзилади.

4. Уй ҳайвонларига атаб қўйилган номлар: *Олапар, Тўрткўз, Мош.*

5. Икки-уч қисмдан ташкил топган корейсча, вьетнамча исм ва фамилияларнинг ҳар бир қисми: *Ким Ир Сен, Хо Ши Мин, Фон Вонг Донг.*

6. Планета, юлдуз ва сайёralарнинг номлари: *Ер, Зуҳра, Етти қароқчи, Мирриҳ.*

Эслатма: *ер, қуёши, ой* сўзлари астрономик тушунчани ифода этгандагина бош ҳарф билан, оддий қўлланишда эса кичик ҳарф билан ёзилади.

7. Географик номлар (шаҳар, қишлоқ, тоғ, дарё, кўл,

чўл, қитъа номлари): *Тошкент, Марғилон, Чотқол, Помир, Оҳангарон, Чирчиқ, Осиё.*

8. Жумҳуриятлар номларининг ҳар бир қисми: *Ўзбекистон Жумҳурияти, Қозоғистон Жумҳурияти, Қорақалпоғистон Жумҳурияти.*

9. Олий Давлат ва юқори ташкилотларнинг номлари таркибидаги ҳар бир сўз: *Ўзбекистон Вазирлар кенгаси, Олий Кенгаш Раёсати, Вазирлар Маҳкамаси.*

10. Илмий муассасалар, олий ўқув юртлари, вазирликлар ва корхоналар номи бўлган бирикмали отларнинг биринчи қисми ва шу ташкилотнинг хусусиятини ифода этувчи биринчи сўз: *Пахтачилик илмий текшириши институти, Ўрта Осиё Йиқачилик илмий текшириши институти, Тошкент давлат педагогика институти, Молия вазирлиги, Давлат банки, «Олимлар уйи».*

11. Юқори мансаб, олий фахрий унвон номлари бўлган бирикмали отларнинг ҳар бир сўзи: *Ўзбекистон Президенти, Вазирлар Маҳкамаси Раиси, Бош Қўмондон.*

12. Турли конференция, ҳужжат ва резолюциялар, тарихий саналар, воқеалар, урушларнинг номлари (бу номлар агар бирикмали бўлса, уларнинг биринчи сўзи): *Улуғ Ватан уруши, Мустақиллик куни, Ҳалқаро хотин-қизлар куни, Тошкент анжумани.*

13. Фабрика, завод, жамоа хўжалиги, спорт жамиятлари, кино, театр, китоб, газета, журнал номлари қўштироққа олинниб, бош ҳарф билан ёзилади (бу номлар бирикмали бўлса, уларнинг биринчи сўзи бош ҳарф билан ёзилади): *«Шарқ юлдузи» хўжалиги, «Қутлуғ қон» романи, «Маърифат» газетаси, «Ёш куч» спорт жамияти, «Гулистон» журнали.*

14. Байрам ва ҳар хил мұҳим воқеалар (ойлар)нинг номини билдирувчи сўзларнинг иккала қисми бош ҳарф билан ёзилади. Биринчи қисми тартиб сон билан ифодаланган бўлса, кейинги сўз бош ҳарф билан ёзилади: *Биринчи Май — 1 Май, Саккизинчи Март — 8 Март.*

15. *Она-Ватан* типидаги отларнинг биринчи қисми кичик, иккинчи қисми бош ҳарф билан ёзилади.

16. *СамПИ, ТошДУ* каби қисқартма отлар бош ҳарф билан ёзилади.

17. *ЎзР, БМТ, ТДПИ* каби қисқартма отларнинг ҳар бир қисми бош ҳарф билан ёзилади.

116- машқ. «Халқ сўзи» газетасининг бирор сонидан олинган парчани ўқиб, бош ҳарф билан ёзилган сўзларни аниқланг. Бош ҳарф билан ёзилиш сабабларини тушунтиринг.

89- §. Отларда сон. Отлар бирлик ва кўплик сонда қўлланади. Отлар бирликда қўлланганда, якка, ажратилмайдиган предметни бевосита, яъни ҳеч қандай грамматик шаклсиз (-лар қўшимчасисиз) ифодалайди: *дараҳт, гул, китоб, бола, одам, бургут*. Кўпликда қўлланган отлар эса махсус грамматик кўрсаткич (-лар қўшимчасини) олади: *китоб* (бирлик) — *китоблар* (кўплик), *уй* (бирлик) — *уйлар* (кўплик), *безак* (бирлик) — *безаклар* (кўплик), *доира* (бирлик) — *доиралар* (кўплик).

-лар қўшимчаси кўплик маъносидан ташқари, нутқий эҳтиёжга қараб кучайтириш (*Сизларга қараб завқлажум* тошиб кетади), ҳурмат (*Ойимлар* келдилар, *дадамлар* келдилар), кесатиқ ёки пичинг (*Ўзлари хон, кўланкалари* майдон) маъноларни ифодалайди.

90- §. Бирликда қўлланадиган отлар. Ўзбек тилида ҳаракат-ҳолат, белги номини билдирадиган, доналаб саналмайдиган нарса ва предмет, воқеа-ҳодиса номлари, мавҳум отлар, жуфт предметларни билдирувчи отлар, атоқли отлар фақат бирликда қўлланади: *яхшилик, буғдой, ун, қулоқ, қўл, кўз, Рустам*.

Баъзи отлар фақат бирликда қўлланса ҳам, кўплик маъносини ифодалайди: *халқ, қўшин, гала, тўда, эл*.

Бирлик сонидаги бундай отлар кўплик қўшимчаси -ларни қабул қилганда, кучайтириш, муболага маъноларини ифодалайди: *Кўп баҳорлар, қанот ёзib тилакларга етдилар*. (Ҳ. О.)

117- машқ. Гапларни ўқинг. Аввал бирлик шаклдаги отларни, кейин кўплик шаклдаги отларни, сўнг фақат бирликда қўлланиб, кўплик маъносини ифодалайдиган отларни кўчиринг. -лар қўшимчасининг қандай маънони ифодалаетганини тушуниринг.

1. Кўзларимга ишонмайман. 2. Яхшилик қил, сувга ташла: сув билар, сув билмаса, балиқ билар, балиқ билмаса, *Холиқ билар*. (Мақол.) 3. Ойимлар шаҳарга, бувимларникига кетдилар. 4. Зулхумор ойимлар қаерда бўлсалар, сўзга ўргатилган майна ҳам шу ерда. (Ўзбек *халқ достонидан*.) 5. Онаизор болаларига шундай меҳрибон бўлар экан. (М. Қориев.) 6. У ўрта бўйли, йигрма уч ёшларда, чаққон, серҳаракат йигит. (О.) 7. Бири паҳтадан мўл ҳосил олмоқчи, Теран ўйлар билан кузатар чигит. (Ҳ. Раҳмат.) 8. Йўлнинг бундан бу ёфи танишувларига сабаб бўлган «Ўтган кунлар»ни бирга ўқиш билан ўтди. (Ш.)

118- машқ. Кўплик қўшимчаси -лар шаклидаги сўз билан ўзингиз мустақил равишда бир нечта гап тузинг. -лар қўшимчасининг ўз маъносидан ташқари яна қандай маъно ифодалашини айтинг.

119- машқ. Кўплик маъносини ифодаловчи отлардан бир нечаси иштирокида гап тузинг. Маъносини изоҳланг.

91- §. Отларда эгалик қўшимчалари ва уларнииг ёзиши. Отларга қўшилиб, предмет ёки предметлик тушунчасининг уч шахсдан бирiga тааллуқлигини, қарашлилигини ёки мансублигини кўрсатувчи қўшимчалар эгалик қўшимчалардир.

Эгалик қўшимчалари предметнинг бирор шахса тааллуқлилиги жиҳатидан учга, бирлик ва кўплик сонда қўлланишига кўра иккига, унли ёки ундош билан тугаган негизга қўшилиш хусусиятига кўра иккига бўлинади.

Буни қўйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Шахс	Бирлик		Кўплик	
	унлидан сўнг	ундошдан сўнг	ундошдан сўнг	унлидан сўнг
I шахс (сўзловчи)	ота-м	қалб-им	ота-миз	қалб-имиз
II шахс (тингловчи)	ота-нг	қалб-инг	ота-нгиз	қалб-ингиз
III шахс (ўзга)	ота-си	қалб-и	ота-лари	қалб-лари

120- машқ. Тушириб қолдирилган ўринларга эгалик қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Эгалик қўшимчаларининг қўлланишини изоҳланг.

1. Ўшанда юра...га ҳеч нарса сиғмасди. (*Ў. Ум.*) 2. ... «Пахта бизнинг фахр...» деган гап шунчаки бир шиор эмас. (*О. Е.*) 3. Қурсидан тушиб, ток қайчи...ни белбоғига қистирди. (*Ш.*) 4. Бу музика бир умр эс...дан чиқмайди. 5. Собир дуторни созлаб ашулавнинг бир банд...ни айтиши билан, Солижон унга жўр бўлди. (*Р. Ф.*) 6. Сарви хола даладан тўғри болалар боғ...га келди. (*Р. Ф.*) 7. Халқ...ни севаман, бу севги менга жондан азиз десам, хато қилмасдим. (*У.*) 8. У амиркон ковуш...ни ечди-ю, пошна... билан ёнғоқни чақиб, битта...ни ўз...еса, иккита...ни менинг оғз...га солди. (*А. Қ.*) 9. Мусулмон меҳнаткашлар... ҳам озодлик йўл...ни танладилар.

(Х. F.) 10. Музиканинг янги парда... бошланиши билан, кутилмаганда—Гулчехра бош..ни кўтарди. (Ў. Ум.)

121-машқ. Қуйидаги сўзларни эгалик қўшимчаси билан турланг. Узакдаги товуш ўзгаришига изоҳ беринг. Айрим сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

Топшириқ, клуб, нок, чок, парк, варақ, тароқ, ҳақ, завқ, ризқ, кўнгил, сингил, ўғил, оғиз, йўқ.

92- §. Отларда келишик. Отлар келишик қўшимчалари билан турланади. Ўзбек тилида олтида келишик бўлиб, улар бирлик ва кўпликтаги отларга қўшила олади. Келишик қўшимчаларининг айримлари отнинг отга ёки отнинг феълга тобелигини ифодалайди.

Шунинг учун ҳам улар бир сўзнинг бошқа сўзга тобелигини кўрсатувчи синтактик восита ҳисобланади. (Бош келишик бундан мустасно.) Масалан: *Чин сўзни ёлғонга чулғама ва чин айта олур тилни ёлғонга булғама.* (*Навоий*.) Бу гапда: 1) сўзни сўзидағи -ни қўшимчаси унинг чулғама сўзига тобелигини; 2) ёлғонга сўзидағи -га қўшимчаси унинг чулғама сўзига тобелигини; 3) тилни сўзидағи -ни унинг булғама сўзига тобелигини; 4) ёлғонга сўзидағи -га қўшимчаси унинг булғама сўзига тобелигини ифодалайди.

Қаратқич келишиги от билан отнинг, тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиши келишиклари, одатда, от билан феълнинг синтактик алоқасини кўрсатади. Келишик қўшимчаларини олган сўз тобе бўлади. Масалан: *гулнинг барги, Ватанин севмоқ, клубга бормоқ, клубда ишламоқ, клубдан қайтмоқ*.

Қаратқич, тушум келишиклари баъзи ўринларда белгили, баъзи ўринларда белгисиз қўлланади. Хусусийлик, аниқлик маъноси ифодаланганда бу келишиклар белгили қўлланади (*китобнинг варағи, Аҳоронинг дўсти каби*), умумийлик, ноаниқлик маъноси эса келишикнинг белгисиз шакли орқали берилади (*клуб боғи, шаҳар кўчаси каби*).

93- §. Келишик қўшимчаларининг ёзилиши. Келишик қўшимчалари эгалик қўшимчасини олган отларга қўшилиб келиши мумкин. Бунда сўз негизида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Агар отлар эгалик, келишик ва кўплик қўшимчаларини олганда, уларнинг жойлашиш тартиби қўйидагича бўлади:

Қаратқич келишиги қўшимчаси ҳамма вақт -нинг шаклида ёзилади: *китобнинг варағи, Республикализнинг*

Келишик	I шакл	II шакл
Б. к.	бала-лар-им	бала-лар-имиз
К. к.	бала-лар-им-нинг	бала-лар-имиз-нинг
Т. к.	бала-лар-им-ни	бала-лар-имиз-ни
Ж. к.	бала-лар-им-га	бала-лар-имиз-га
Ү. -п. к.	бала-лар-им-да	бала-лар-имиз-да
Ч. к.	бала-лар-им-дан	бала-лар-имиз-дан

пойтахти. Бу келишик маъноси жонли нутқда **-ни**, поэтик нутқда **-и**, **-им** шакллари орқали ҳам ифодаланади: **Укамни олдига кирдим. Ўзбекистон Ватаним маним** (А. О.) каби.

Тушум келишиги қўшимчаси ҳозирги ўзбек тилида ҳар вақт **-ни** шаклида ёзилади: *Муродни кўрдим, хатни ёздим* каби. Оғзаки нутқда **-и**, **-и** кўринишларига эга: **унинг шеърия ўқиган, Қўқонди кўрмоқ** каби.

Жўналиш келишиги қўшимчаси к ёки г билан тугаган сўзларга **-ка**, қ ёки f билан тугаган сўзларга **-қа** тарзида қўшилади; **билак** — **билакка**, **кўрмик** — **кўракка**, **барг** — **баргка**, **тоғ** — **тоққа**. Аммо г билан тугаган русча-байнамилал сўзларга, атоқли отларга, географик номларга қўшилганда, г ўз ҳолича ёзилади: **педагогга**, **Оренбургга**, **филологга**, **Люксембургга**. Бошқа ўринларда эса доимо **-га** шаклида қўшилади ва шундай ёзилади: **мактабга**, **ишига**, **ўқишига**, **уйга**, **Тошкентга**, **Самарқандга**.

Урин-пайт келишиги (**-да**), чиқиши келишиги (**-дан**) қўшимчалари сўзларга қўшилганда, **-та**, **-тан** каби талаффуз қилинса ҳам, ҳар доим **-да**, **-дан** шаклида ёзилади: **даштда**, **даштдан**, **қишлоқда**, **қишлоқдан**, **Тошкентда**, **Тошкентдан**.

122-машқ. Нуқталар ўрнига келишик қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Келишикдаги сўзнинг қайси сўз билан алоқага киришганини изоҳланг.

1. Элмурод... ҳамма... олдин... юборилган разведка... ҳадеганда қайтмаётгани ташвишлантириди. (Ш.) 2. Бугун эрталаб... бери важ қидиради-ю, тополмайди. (Ш.) 3. Укаси... кўз узмай секин гапи... бошлади. (Ў. Ўм.) 4. Абдулла ҳаяжони... босолмай, жойи... қимирамади. (Ў. Ўм.) 5. Асрорқул... товуши ўзгарди. (А. Қ.) 6. Сафар ака... астойдил аччиқлангани... сезган имом орага тушди. (А. Қод.) 7. Йўлчи арава... нимаси шикастланганини... пайқамай, ҳайрон бўлиб турар экан, арава... тагидан

дехқон... аянчли товуши эшитилди. (О.) 8. Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўли... силтаб, ясовул... қайтарди. (М. Исл.) 9. Сен Пушкин... севган малаги. (А. О.) 10. Ўрмонжон Қурбон ота... бу иш... бемаслаҳат, bemavrid бошланганига хафа бўлди. (А. Қ.)

123-машқ. *Ватани, ҳалқинг, даврнинг, баҳорнинг, онанинг сўзлари иштирокида гаплар тузинг.* Шу отлар боғланиб келган сўзларни чизма билан кўрсатинг. Бу бирикмаларнинг фарқини изоҳланг.

124-машқ. Нуқталар ўрнига жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Шу келишик қўшимчаларини кўринишларига, талаффузига ва ёзилишига кўра изоҳланг.

1. У яширин овоз бергани... Ҳайдарни қўллаб-қувватлаш..., лекин гапирмаслик..., оғзи... толқон солиб, тек ўтириш... жазм қилди. (О. Е.) 2. Ашула ииҳояси... етди. Лекин бир зум... сўнг яна айни товуш парвоз қилди. Аммо ўзга мақомда. (О.) 3. Кўзлар зим-зиё қоронфиксик... беихтиёр бошпана қидиради. (О.) 4. Правление мажлиси... бригаданинг барча аъзолари таклиф қилинди. (Р. Ф.) 5. Паровоз ўнг... бурилганда, шамол унинг ўтхонаси... чиқаётган тутунни дераза...урди. (Р. Ф.) 6. Инсон мамнун бўлар ҳар бир осуда табассум ва шодлик баҳш этган кун... (У.) 7. Йўловчи, қудуқ... сув олиб ичганингда, шу гул таги... бир пиёла сув қуй... (С. Аҳм.) 8. Мунгли кўзлари меҳр... тўла бу нозик кампир Шукуров... марҳум бувисини эслатади. (О. Е.)

125- машқ. Нуқталар ўрнига -га, -ка, -қа, -ға, -да, -дан қўшимчаларидан мосини қўйиб кўчиринг. Талаффузини изоҳланг.

сувлиқ..., тўриқ..., ўриқ..., хирург..., металлург..., келажак..., челяк..., драматург..., таёқ..., оёқ..., ўтлоқ..., ёғ..., тоғ..., Тошкент....

94- §. Кичрайтириш ва эркалаш қўшимчалари. -ча, -чак, -чоқ, -лок, -алоқ, -гина (-кина, -қина, -ғина), -жон, -хон, -ой, -пошиша, -бibi, -бой (-вой) каби қўшимчалар отга қўшимча маъно қўшувчи қўшимчалардир: *той-ча, бола-гина, келин-чак.* Бу каби отлардаги кичрайтириш, эркалаш, кучайтириш каби маънолар контекстга қараб белгиланади.

127- машқ. Ўзингиз мустақил равишда кичрайтириш, эркалаш маъноларини ифодаловчи қўшимчалар ёрдамида гап тузинг ва ҳар бирига алоҳида тавсиф беринг.

128- машқ. Бир неча ясама отлар иштирокида гап тузинг. Ясама отларни намунадагидек морфологик таҳлил қилинг.

Н а м у н а: Узбекистон — атоқли от, бирликда, бош келишикда, содда от, ўзбек отига -истон от ясовчи қўшимчасини қўшиш билан ясама от ҳосил қилинган.

129-машқ. Матнни ифодали ўқинг ва от мавзусини умумлаштириш мақсадида қўйидаги вазифаларни бажаринг:

- а) атоқли ва қисқартма отларни ажратинг;
- б) қўшма ва жуфт отларни топиб, ёзилишини тушунириинг;
- в) келишик қўшимчаларининг қўлланиши ва ёзилишини изоҳланг;
- г) эмоционал-экспрессив бўёғи бўлган отларни, публицистик услугга хос сўзларни ажратинг.

САНЪАТ ҚАЛИТИНИ ЭГАЛЛАГАН УСТА

Узбек халқ амалий санъати ривожига самараали ҳисса қўшган, дунёга донғи кетган академик Уста Ширин Муродовнинг талантли шогирди, ганч ўймакорлиги бўйича ўзига хос мактаб яратган, кўплаб шогирдлар тайёрлаган халқ усталаридан бири — Маҳмуд Усмоновдир.

Маҳмуд Усмонов Тошкентдаги Кўкча даҳасининг Обиназар маҳалласида 1910 йил 3 январда дунёга келган. Отаси Усмон Икромов — ўз даврининг кўзга кўринган усталаридан бири эди. Ота Маҳмудни ёшлик чоғиданоқ турар-жойларни безаш ишларига бирга олиб борар, ўғлига ганчкорлик сирларини ўргатарди. Унга аввал оддий ўсимликсимон ва геометрик нақшларни чизишни, сўнгра ганч элашдан тортиб пардоzlашгача таълим берди.

Ёш Маҳмуд отасидан ганчни элаш, ҳовонда қориб туриш, кейин эса нақшлар заминини тайёрлашни ва сўнг пардоz, беришни ўзлаштирди. Уста Усмон Икромов уйнинг бичимини тўғри олар, бунинг сирларини ўғлига ҳам ўргатарди. Ота-бала меҳмонхона, айвон ва оддий хона-донларни ганч ўймакорлиги билан безар, айниқса, Маҳмуд тахмон ва косомонларга зеб беришга қизиқарди. Уша вақтда у ўн беш ёшларда эди. Аста-секин Маҳмуд Усмонов мустақил ишлайдиган уста бўлиб етишди.

1945—1947 йилларда А. Навоий номидаги опера ва балет театри қад кўтарди. Унинг қурилишига академик, машҳур меъмор А. В. Щусев бошчилик қилди. Театрнинг безак ишлари учун Узбекистоннинг турли вилоятларидан халқ амалий санъати усталари таклиф этилди.

Улар орасида Маҳмуд Усмонов ҳам бор эди. Театр биносини маҳорат билан безаганлари учун усталар Давлат мукофотига сазовор бўлдилар. Шундан сўнг Маҳмуд Усмонов рассомлар уюшмасига қабул қилиниб, унинг ижоди янада равнақ топди. У ўз асарлари билан турли кўргазмаларда қатнашиди.

Уша давр меъморчилигида янгича услуб таркиб топа бошлади. Ганч ўймакорлиги санъати керак эмас, ҳозирги уйларимиз замонавий бўлиши керак, яъни биноларни тез ва арzon қуриш ҳамда ортиқча ҳашамдорликдан қочайлик, деган фикрлар тарқалди. Бу — баъзи кишиларнинг кўр-кўrona шиори эди. Мазкур шиор халқ амалий санъатининг ганч, ёғоч ва тош ўймакорлиги, наққошлик каби турларининг ривожланишига маълум даражада тўсиқ бўлди. Халқ усталарининг айримлари бошқа ишларга ўтиб кетишиди, лекин ўз ҳунарига содиқ бўлган Маҳмуд Усмонов санъатини давом эттириди. Ёшлар орасида ганч ўймакорлиги ютуқларини кенг тарғиб этди.

Уста шогирдлар тайёрлаш билан бир қаторда, кўпгина биноларни ҳам безади. 1953 йили унинг илтимоси бўйича П. Беньков номидаги жумҳурият бадиий ўқув юрти қошида халқ амалий санъатининг бир неча бўлимлари, жумладан, ганч ўймакорлик бўлими очилди. Бу ўқув юртига Уста Ширин Муродов, Уста Тошпўлат Арслонқулов ва бошқалар таклиф қилинди. Маҳмуд Усмонов бу ерда ёшларга дарс берди, жуда кўп шогирдлар тайёрлади.

Маҳмуд Усмонов 1957 йили ўзининг қирқقا яқин шогирди билан Бухородаги машҳур Ситораи Моҳи Хоса саройидаги ганч ўймакорлигини қайта тиклади. Устанинг ганч ўймакорлиги тажрибаларига асоссланиб, 1961 йилда Алишер Навоий номидаги театр безаклари қайта тикланди.

1966 йили Тошкент шаҳрида ер қимирлаши натижасида кўпгина уйлар вайрон бўлди, меъморий ёдгорликларга шикаст етди. Шулардан бири Ватан урушида немис-фашистлари устидан қозонилган ғалабага бағишлиб қурилган Курант эди (У 1947 йили уста Ширин Муродов бошчилигида бунёд этилганди). М. Усмонов уни таъмирлаш баробарида ганч ўймакорлигида ажойиб янгиллик яратди: ёғоч ўймакорлигида ишлатиладиган сақиҷ заминини қўллаб, ўйма композициясини янада майнлаштиришга муваффақ бўлди.

Шарққа машҳур буюк наққош Моний айтганидек,

кимки сувратдаги ҳар бир чизиқда жон бағишилай олар әкан, у санъат калитини әгаллаган бўлади.

(«Гулистан» ж. дан.)

СИФАТ

95- §. Предметнинг ранги, ҳажми, шакли, маза-таъмини, хусусиятини, ўрин-вақтга муносабатини билдирувчи мустақил сўз туркуми сифат дейилади: *гўзал, илмли, кичик, қизиқ, ширин, оғир, енгил, кузги, ёзги*. Сифатлар қандай?, қанақа? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади. Сифатлар предмет белгисини даражалаб, баъзан кичрайтириб ёки камайтириб кўрсатиш каби ўзига хос морфологик хусусиятларга эга: *пухта — пухтароқ, энг пухта* (даража); *сан-сариқ, сарғиши* (белгини кучайтириш, камайтириш). Гапда сифатлар одатда отга боғланниб келади.

129- машқ. Үқинг. Сифатларни ўзи боғланган сўз билан бирга юйчиринг. Сўроғини ва маъносини айтинг.

1. Томдан атроф жуда яхши кўринар эди. (*П. К.*) 2. Деярли ҳар бир киши ўрмонларда оқ буғуларни овлашга тушиб кетди. (*Ч. Айт.*) 3. Пастда, икки ўрик панасидаги сўрида ўш қиз ва оқ соч аёл хаёлга чўмид ўтиришибди. Кекса она, дилбар қиз. (*М. Парматов.*) 4. Ражаб aka, сиз ўз вахтангизда тарбиявий иш олиб бормай қўйибсиз. (*П. К.*) 6. Ахир энг жасур, энг тажрибали денгизчилар ҳам Шимолий Қутбгача етаман деб, ... ҳалок бўлганлар. (*Ж. Верн.*) 7. Бу хатларга самимий, инсоний туйғу битилган эди. (*С. Аҳм.*) 8. Лекин бу иш аввалги ишларидан ҳар жиҳатдан мушкулроқ эди. (*Х. Ф.*) 9. У ўтакетган даражада совуқон, чақон, шижоатли ва фаросатли одам эди. (*Ж. Верн.*) 10. Ошиқлар сўйган қизларини сулувликда гўзал оқ буғуга қиёс қилишади. (*Ч. Айт.*)

96- §. Сифат ясовчи қўшимчалар. Сифат ясовчи қўшимчалар деярли барча сўз туркumlаридан сифат ясади. Уларнинг баъзилари от ва олмошдан, баъзилари эса феълдан сифат ясади.

Сифат ясовчи қўшимчаларнинг асосий турлари қуйидагилар:

-сиз: *мевасиз, кучсиз, сабабсиз, тузсиз, виждонсиз, ақлсиз;*

-ли: *илмли, сирли, кучли, қайғули, сабабли;*

-чил: *эпчил, дардчил, изчил;*

БАЪЗИ СИФАТ ЯСОВЧИ ҚУШИМЧАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Сифат ясовчи қўшимчалар	Езилиши	Мисоллар		
		1	2	3
-ги, -ки, -қи	Унли ва жарангли ундош товуш билан тугаган сўзларга -ги, жарангсиз товуш билан тугаган сўзларга -ки, -қи қўшилади.	ёзги, кузги, ташқи, кечки, тонгги, сўнгги, тунги, хонаки		
-ий, -вий	Унли товуш билан тугаган сўзларга -вий, ундош билан тугаган сўзларга -ий қўшилади.	илмий, расмий, оммавий, партиявий, замонавий, оила-вий		
-ба- (бо-), бе-, -но-	Бу қўшимчалар сўзларга олд томондан қўшилиб, фақат отдан сифат ясайди (но- бундан мустасно).	бақувват, ноинсоф, боадаб, бесабр, бетамиз, номард		
-қир, -кир, -ғир, -гир	Жарангсиз товушлар билан тугаган сўзларга -қир, -кир, жарангли товуш билан тугаган сўзларга -ғир, -тир қўшилади.	кеекир, ўткир, чопқир, олғир, топқир, сезигир		
-қ, -к, иқ, -уқ, -ук	Унли товуш билан тугаган феълларга -қ, -к, ундош билан тугаган феълларга -иқ, -ик, -уқ, -ук қўшилади. Бунда феъл охиридаги а о га айланади; таркибида у товуши бўлган сўзларга -уқ, -ук, бошқа ҳолларда -ик, -иқ қўшилади.	ялтира — ялтироқ, қалтира — қалтироқ, тарқа — тарқоқ, йиғла — йиғлоқ, очиқ, бўғиқ, йиртиқ, тешик, ёпик, узуғ юмуқ		
-аки	Доимо отлардан сифат ясайди. Бунда баъзан ўзакдаги и тушиб қолади.	оғиз — оғзаки, қалбаки, даҳанаки		

-чан: уятчан, ишчан, күнгилчан, синовнан;
 -аки: қалбаки, юзаки, даҳанаки, оғзаки;
 -ий, -вий: деворий (газета), нисбий, оилавий, оммавий;
 -симон: тухумсимон, шарсимон, одамсимон;
 -лик: дўтпилик, тошкентлик, кийимлик;
 -ги (-қи, -ки): кузги, қишики, ички, ташки;
 -бе-: бебаҳо, бетоқат, беминнат, бегуноҳ;
 но-: ноўрин, номард, нотурғун;
 ба-: басавлат, бақувват, бадавлат, баҳаво;
 сер-: сердаромад, серсут, серсув, серўт, сермаҳсул;
 -к, -қ, -ик, -ук, -уқ, -ак: кемтик, порлоқ, чанқоқ, йиртиқ, қуруқ, юлук, қуюқ, юмуқ;
 -қоқ, -роқ: тиришқоқ, ёпишқоқ, тойроқ;
 чоқ, -чак, -чиқ: куюнчак, тортингчоқ, эринчоқ, мақтанчоқ;
 -ғин, -ғун, -кин, қин: сўлғин, кескин, сотқин, турғун;
 -ғон: билагон, чопагон, қопагон, ётағон;
 -мон: билармон, топармон, устабузармон;
 -қир, -қур, -ғир, -ғур, -кир, -гир: чопқир, сезғир, ўтқир, бўлмағур, олғир, учқур.

130- машқ. Гапларни кўчиринг. Сифат ясовчи қўшимчаларнинг тагига чизинг, сифатларниң қайси сўз туркўмидан ясалганини изоҳланг.

1. Мардон Йўлчиевич сертакаллуф йигитнинг бу қишлоқлик йигит эмаслигини сезиб турарди. (*Ж. Абд.*) 2. Қиз нима қилишини билмай, турган жойида қотиб қолди, беихтиёр олдинга талпинди (*С. Н.*) 3. Акаси чиндан чарчаган эди. Буни мен сўниқ товушидан сезиб турардим. (*Сайёр*). 4. Мен жиззали ва пиёзли нонларни жуда ёқтираман, аммо бундай лаззатли нонларни бувим аҳён-аҳёнда ёпади. (*О.*) 5. Яхши қиз, ёқадаги қундуз, яхши ўғил — кўкдаги юлдуз. (*Мақол.*) 6. Илмли минг яшар, илмсиз бир яшар. (*Мақол.*) 7. Шаҳар четидаги сўлим жойларнинг бирида менинг яқин дўстим яшайди. (*И. Р.*) 8. Ҳозирги вақтда жумҳуриятимизда бақувват хўжаликлар, сердаромад колхозлар сони йил сайин кўпаймоқда. 9. Жисмоний тарбия кишини соғлом, эпчили, бақувват қиласди. 10. Исмат бобо, кўзойнаги офтобда йилтиллаб, нотекис жой келгандা, коляскада силкиниб борар эди. (*П. К.*) 11. Иссиккўлнинг кўм-кўк саҳнида оппоқ кема пайдо бўлди. (*Ч. Айт.*)

131- машқ. Узингиз сифат ясовчи қўшимчалар ёрдамида отдан сифат ясаб, улар иштирокида гап тузинг.

97-§. Содда, құшма, жуфт сифатлар ва уларнинг ёзилиши. Сифатлар тузилишига күра содда, құшма ва жуфт бўлади.

Содда сифатлар бир ўзакдан ташкил топиб, улар туб ва ясама бўлади.

Сифат ясовчи қўшимчалари бўлмаган сифатлар туб сифат саналади: оқ, қизил, қора, кўк, хира, пушти, хипча.

Сифат ясовчи қўшимчалар билан ясалган сифатлар ясама сифат саналади: серсавлат, бақувват, маъноли, тиришқоқ, зарурӣ, баҳаво, бебаҳо.

Икки ёки ундан ортиқ ўзакдан ташкил топиб, бир белгини ифодалайдиган сифатлар қўшма сифатларни ҳосил қиласди. Кўлбола, ўзбилармон, очқўз, соҳибжамол, тинчликсевар, эртапишар, кечпишар каби қўшма сифатлар бир бутун ҳолда айтилади ва қўшиб ёзилади.

Қисмлари алоҳида-алоҳида олингандага лексик ва грамматик маъно ифодалайдиган қўшма сифатлар ҳам бор. Бундай қўшма сифатларнинг ҳар бир қисми алоҳида урғу билан талаффуз қилинади ва алоҳида ёзилади: бодом қовоқ, яланг оёқ, жигар ранг, тўқ кўк, чўққи соқол, соғ дил, тим қора, оч-пушти каби.

Эслатма. 1. Биринчи қисми сон, иккинчи қисми сифат бўлган қўшма сифатлар ҳам ажратиб ёзилади: беш хонали, бир жинсли, ўн беш қаватли. **2.** Тил олди, тил ўрга каби сифатлар ҳам ажратиб ёзилади.

Предметнинг бир умумий белгисини билдириб, икки содда ўзакли сифатнинг тенг боғланишидан (ёки тақрорланишидан) ташкил топган сифат жуфт сифат саналади: катта-катта, узун-қисқа, яхши-ёмон, оқ-қизил. Бундай сифатлар ўртасида -у, -ю, юкламалари қўлланганда чизиқча қўйилмайди: пасту баланд, каттою кичик.

Эслатма: жимжит, оппоқ сифатлари қўшиб ёзилади.

132- машқ. Гапларни кўчиринг. Содда, қўшма ва жуфт сифатларни аниқлаб, қандай қисмлардан ташкил топганини, талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

1. Панжара орасида еру деворларга ёзид ташланган яшил, кўк чўғдек ёниб турган қизил Хуросон гиламлари кўзга ташланарди. (А. О.) 2. Мен сенинг самимийлигингга, нияти пок, яхши йигит эканингга шубҳа қилмайман, болам. (О. Е.) 3. Яssi тоғ тепасига олиб чиқадиган йўл тинкани қуритадиган даражада бўлиб, яйдоқ кул ранг адирларда қишида доим совуқ шамол ер ялаб изғиб

юрар, ёзда эса тандирдек қизиб кетар эди. (Ч. Айт.) 4. Шамол эски қорнинг нимхуш ҳидини учирни келтиради, ер ҳам музлаб ётар, жонсиз эди. (Ч. Айт.) 5. Унинг юзи ориқ, рангиз, бурни қирра, чуқур ботган катта кўзларининг оқи аллақандай мовий эди. (Ас. М.) 6. Ҳар куни эртапишар ўрикнинг учиға чиқиб, ғўралигига еб тамомлардим. (Ойдин.) 7. Бола камгап, қиладиган ишини бирорвга айтмасди. (С. Аҳм.) 8. Узокдан оқ-қора нарсалар кўрина бошлади. (В. Гафуров.) 9. Гуласал кўзлари қийик, бодом қовоқ, истараси иссиқ, жимжитгини қиз. (О.) 10. Дилдор очиқ кўнгил, ширин сўз, жонкуяр ва меҳрибон бўлгани учун тез орада кўпчиликнинг ҳурматини қозонди. (Х. Ф.)

98- §. Сифат даражалари. Бир неча предметдаги бир хил белгини миқдор жиҳатдан фарқлаш ҳодисаси сифат даражаси ҳисобланади.

Икки предметдаги бир хил белгининг ўзаро қиёсланмаган шакли оддий даража саналади. Масалан: *қизғин, катта, ёмон, совуқ, иссиқ*.

Бир хил белгининг қиёс қилинишидан икки хил даражада ясалади:

1) қиёсий даражада; 2) орттирма даражада.

Предметдаги маълум бир белгининг бошқа предметдаги худди шундай белгидан ортиқ ёки камлигини кўрсатувчи даражада қиёсий даражадир. Қиёсий даражада оддий даражага -роқ қўшимчаси қўшиш билан ясалади. Масалан: *Бизнинг ўйимиз сизнинг ўйингиздан кичикроқ. Унинг бўйи менинг бўйимдан узунроқ*.

Предметдаги белгининг бошқа предметдаги шундай белгидан миқдор жиҳатдан анча кўп эканлигини кўрсатувчи даражада орттирма даражадир. Орттирма даражада белги ифодаловчи сўздан олдин энг, жуда, гоят, низоятда каби сўзлардан бирини келтириш билан ифодаланади. Масалан: «*Езувчининг энг яхши асарлари кўргазмага қўйилди*».

133- машқ. Сифатларни аниқлаб, қиёсий ва орттирма даражадаги сифатларнинг ясалашини, уларнинг ўзаро маъносига кўра ва ясама сифатлардан фарқини тушунтиринг.

1. У нотаниш кишиларни яхшироқ кўриш учун дераздан қаради. (К. И.) 2. Қиз эшикни каттароқ очиб, унинг киришини кутмай, тўрдаги баланд зинали даҳлиз томон йўл олди. (Ў. Ум.) 3. Қуёшдан нурафшон юртимизнинг энг антиқа водийсига боряпмиз. (М. Муҳаммадов.) 4. Оталар ўз болаларини дунёдаги болаларнинг

зўри, энг хушбичими деб билишади. (*C.. Аҳм.*) 5. Кўча-ларда «Тошкентни энг чиройли шаҳарга айлантирамиз», деган шиорлар пайдо бўлди. (*Ў. Ҳ.*) 6. «Болалар дунёси» деган магазинга бордик... Энг пастки қаватга тушиб, «Коляска» танладик. (*Сайёр.*) 7. Ҳанифа ўпкаси тиқилиб ҳансирар, унинг яримта-яримта гапидан ҳеч нарсани англаб бўлмас эди. (*C. Ан.*) 8. Модомики шундай экан, у бизнинг энг яқин дўстимиздир. (*Туроб Тўлла.*) 9. Одам ёмон кунини кўпроқ эслайди, чунки ёмон кун кам бўлади бизда... (*Сайёр.*) 10. Қишлоқ марказида яқинда бўёқдан чиққан сернақш клуб олдида одам ғуж. (*M. Муҳаммедов.*)

99- §. Озайтирма ва кучайтирма сифатлар, уларнинг ёзилиши. Сифатларнинг озайтирма ва кучайтирма шакллари белгининг кучлилигини, ортиқлигини, камлигини, ноаниқлиги каби маъноларни ифодалайди.

Жуда, ғоят, ниҳоятда каби сўзларни сифатдан олдин келтириш билан унинг кучайтирма шакли ҳосил қилинади: *ғоят нағис, жуда билимли, ниҳоятда ёқимли: қип-қизил, кўм-кўк, сап-сариқ, кап-катта* каби сўзлар ҳам сифатнинг кучайтирма шакли ҳисобланади ва улар чизикча (—) билан ёзилади.

-роқ қўшимчаси қиёсий даражадан ташқари, баъзан белгининг камлиги шаклини ҳам ясади: *қоши қора — қоши қорароқ, кўзи кўй — кўзи кўкроқ.*

-иш, -мтири, (-имтир) қўшимчалари ҳам белгининг камроқ эканлигини билдиради: *сарғиши қофоз, кўкимтири осмон.*

Чала-чулла, ола-кула (ола-була), майдо-чуйда, ғирашира, ували-жували, калта-култа, чатоқ-чутоқ, ғадир-бу-дур кабилар белгининг ноаниқлигини ифодалайди; бундай сифатлар одатда жуфт ҳолда қўлланади ва ёзувода улар орасига чизиқча қўйилади.

134- машқ. Гапларни ўқинг. Сифатларнинг озайтирма ва кучайтирма шаклларини топиб, уларнинг яслиши ва маъноларини изоҳланг, сифат даражаларидан фарқини тушунтиринг. Сифатларнинг ёзилишига аҳамият беринг.

1. Кулганда сал юмалоқ оппоқ юзи жуда очилиб кетарди. (*O. Е.*) 2. Ҳозиргина баҳмалдай қорайиб турган соғ кўкимтири рангга кирган қишлоқ уйфона бошлаган эди. (*O. Е.*) 3. Очик деразадан тип-тиниқ осмоннинг бир чеккаси кўриниб турарди. (*Ў. Ҳ.*) 4. Кўкиш ялтироқ галстук тақиб олибди. (*Ў. Ҳ.*) 5. Қулоғига тегай-тегай деб учиб ўтган қалдирғоч, орқасидан сарғимтири уфққа қараб

қолди. (С. Аҳм.) 6. Ҳөвли ўртасидаги булоқнинг тип-тиниқ суви қүёш нурида мавжланиб ётар экан. (Т. Гойибов.) 7. Давлатбеков унча семиз ҳам, озғин ҳам эмас, оқиш юзли, хушмўйлов новча одам эди. (П. Қ.) 8. Кейин қаттиқроқ пайраҳа ёна бошлади. Бора-бора печка гувиллаб кетди. (У. Ҳ.) 9. ...Ним қоронғи уйда қандни қисирлатиб тез-тез чайнайман. (О.) 10. Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни кўкиш нур пардаси билан чулғаб олган эди. 11. Хонага кирдик. Қўримсизгина, мурғаккина хотин экан Қатянинг онаси. (Сайёр.) 12. Анову, шундоққина қишлоқ устига соя ташлаб турган баланд төғ ёнбағридаги ялангликка қип-қизил мато ёзиб қўйилгандай. (С. Н.)

СИФАТЛАРНИНГ ҚҮЛЛАННИШ ХУСУСИЯТИ

100-§. Сифатлар предметнинг турли хусусиятларини очиб бериши ва баҳолашига кўра бадиий тасвирида кенг қўлланади. Предмет белгисини англатиши жиҳатидан гапда кўпинча аниқловчи бўлиб келади. Аниқловчи вазифасидаги сифат маъно кўламига кўра икки хил бўлади:

а) Мантиқий талаб билан қўлланувчи сифат отдан англашилган маънойи аниқлаштириш, торайтириш, ажратишга хизмат қилади ва нейтрал услугга хос бўлади: *Тошкент — қатта шаҳар; олма* (умуман олма) — қизил олма (олманинг бир тури).

б) Тасвир талаби билан қўлланувчи сифат маъно ҳажмига таъсир этмайди, фақат тасвирлаш, баҳолаш, таъкидлаш каби қўшимча маъноларни ифодалашга хизмат қилади ва бадиий услугга хос бўлади: *Дала оппоқ қорга бурканди* (қорнинг рангига кўра тури йўқ; қор ҳам, оппоқ қор ҳам маъно ҳажмига кўра бирхил). Бу вазифадаги сифатлар поэтик восита сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бадиий тилда сифатлаш ва эпитетларни ҳосил қилишда фаол қўлланади: *тиниқ осмон, ёруғ кун, қора кун, қора хат, қизил аскар* каби;

Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин,
Бир нафас ором ол, ухла, жигарим. (F. F.)

Озайтирма ва кучайтирма сифатлар (оқиши, каттагина, жуда нафис), бош қисми такрорланган сифатлар (кўм-кўк, қоп-қора, кап-катта), кўчма маъноли сифатлар (тулки одам, анор юз, тош юрак) асосан турдиц услубий мақсадларда қўлланади.

Нутқ жараённада сифатларнинг от ўрнида қўллани-

ши — отга кўчиши, отлашуви ҳам кенг тарқалган. Бу, айниқса, мақолларда кўп учрайди: *Яхши топиб гапирар, ёмон қониб. Еши мөҳнат, қарини овқат асрайди.*

135- машқ. Узингиз сифатлар иштирок этган ўнта мақол топиб ёзинг. Сифатларнинг маъно ва тузилишига кўра таҳлил қилинг.

136- машқ. Гапларни ўқиб, сифатларнинг маъно хусусиятлари ни аниқланг, кўпроқ қайси вазифада қўлланганини изоҳланг. Сифатларнинг ёзилишига аҳамият беринг.

1. Серзавқ нарсаларни эсалагандан яхши нарса борми? (Ш.) 2. Элмурод ботинкасини ечиб, оёғи остига қарди — қип-қизил, зирқиллайди. (Ш.) 3. Маҳкам ака йигитга аниқ бир гап айтмай, жойига бориб ўтириди. (Р. Ф.) 4. Ботирнинг юраги қафасдан чиқиб кетгудай тез-тез дукилларди. (Р. Ф.) 5. Йоқорида ўнг юзида данакдай холи бор ўрта яшар бир киши қаҳрабо сопли пичоқ билан қази тўғраяпти. (С. Аҳм.) 6. Аммо ота залварли таёғини қорга ниқтаб босиб бардам қадам ташларди. (С. Ан.) 7. Эй, қаҳрамон, довюрак, жасур улуғ халқ, Қудратингдан йўқ бўлди хўрлик, асорат. (Ғайратий.) 8. Қийими қўпол, лекин янги ва пухта эди. 9. Қийик энди биринчи марта товуш чиқарди. Паст, нафис ва умидсиз овоз билан қисқагина маъради. (П. К.) 10. Қип-қизил чинни тарвуз булоқ сувидек муздек ва ширин эди. (У. Ум.)

137- машқ. Сифатларни аниқлаб, қўлланиш вазифаси ва услубий хусусиятларни изоҳланг.

ЭЗГУЛИК ҚУИЧИЛАРИ

Баъзан шундай ҳолатлар, дақиқалар бўладики, уларни сўз билан таърифлашга инсон заковати ожизлик қилиб қолади. Ана шундай пайтларда инсонга тасвирий санъат ёрдамга келади. Мусаввирнинг сеҳрли мўйқалаами ранг-баранг бўёқлар ёрдамида ҳайратомуз мўъжизалар яратади. Муҳими шундаки, бу мўъжизалар ҳеч қандай изоҳга, таржимонга муҳтоҷ бўлмайди. Тасвирий санъат асари қайси даврда, ким томонидан, қай услубда яратилмасин, барибир, у барча миллат ва элат вакиллари учун бирдек тушунарлидир. Бу санъат турининг ҳақиқий мўъжизакор қудрати, сирли таъсир кучи ҳам мана шунда.

Ҳар бир сурат, ҳар бир ҳайкалнинг ўз яратилиш тарихи, қизиқарли тақдирни бор. Тасвир ҳам барча санъат асарлари каби давр элчисидир. У яралган давридан бизга унсиз ҳикоя қилиб беради. Шу маънода бугунги ўзбек

рассомлари чизаётган ҳар бир асар келажак учун ўл-камиз тарихидан, меҳнаткаш, самимий кишиларимиз ҳаётидан ҳаққоний ҳикоя қисса ажаб эмас.

Одатда, шундай бир вақт келадики, инсон қайси соҳада меҳнат қилишидан қатъи назар, босиб ўтган йўлига назар ташлаб, ўз ишларини сарҳисоб қилади. Шу жумладан, ижодкорлар — тасвирий санъат усталари ҳам вақти-вақти билан ижодий фаолиятларидан ўзларига ва халқимизга сарҳисоб бериб турадилар. Мана бугун щундай вақт келди. Аввало, йилнинг бошида ҳар бир мўй-қалам соҳиби, санъат муҳлисларини қандай ишлари билан хушнуд этдилар-у, қайси муҳим воқеалар эътиборларидан четда қолганлигини назардан ўтказмоқдалар. Келинг, биз ҳам ана шу ўтилган йўлда мусаввирлар билан биргаликда бир лаҳзагина ҳамроҳ бўлайлик.

Бир оз камтарлик бўлса-да, айтиш керакки, салмоқли меваффақиятлар қўлга киритилди. Узоқча бормай, Баҳодир Жалоловнинг 1984 йил Давлат мукофотига сазовор бўлган «Ҳосил ўрими» ва «Рақснинг туғилиши» композицияларини олайлик. Айниқса, «Баҳор» концерт залига ишланган «Рақснинг туғилиши» асари ажиб нафосати, юксак бадиияти билан ажralиб туради. Халқимизнинг севимли санъаткори, ўзбек рақс санъатига бетакрор мактаб яратишга меваффақ бўлган раққоса Мукаррама Турғунбоева санъатининг туғилиши, шаклланиши, камол топишини ўзида мужассам этган бу полотнони ўзбек рақсига қўйилган ҳайкал дейиш мумкин.

Рассомларимиз аёл назокатини, латофати, меҳнатини шарафловчи кўплаб асарлар яратдилар. Чингиз Аҳмадовнинг озод Шарқ аёлига бағишлиланган «Ёрглик сари», Гули Абдураҳмоновнинг «Қорақалпоқ қизи», «Жангчи қизлар ҳақида афсона» каби асарлари шулар жумласидандир. Шунингдек, Нина Ковинанинг «Колхоз бригадири Ўлмас Анорбоева портрети», «Янгийўллик колхозчи аёллар», Носир Кўчқоровнинг «Курувчи Вера портрети», Илья Рубиннинг «Портрет», Роберт Авакяннинг «Қамон тортувчи қиз», Валентин Клеванцевнинг «Ойгул портрети», Жўлдосбек Қуттимуротовнинг «Келинчак», «Гулойим», Дамир Рўзибоевнинг «Пахта терувчи қиз» ва бошқа кўплаб асарлари ўзбек аёлининг бугунги қиёфасини ўзида ҳаққоний акс эттирганлиги билан муҳлислар диққатини тортади.

(«Саодат» ж. дан.)

СОН

101-§. Бир хилдаги предметларнинг сон-саноғини, тартибини билдириб, неча?, нечани?, нечата?, қанча? каби сўроқлардан бирига жавоб бўладиган мустақил сўзлар сон туркумини ташкил этади: ўнта китоб, беш баҳо, биринчи курс, олтинчи бригада каби. Сон, одатга, отга боғланганда унинг миқдорини, боғланмаганда, эса уч, тўқиз каби мавҳум тушунчани ифодалайди. Сонларнинг саноқ ва тартиб сон каби турларга бўлинниши уни бошқа сўз туркумларидан ажратиб турувчи морфологик белгисидир.

Сон бошқа сўз туркумлари, хусусан, от, сифат, феълларга қараганда ўзбек тили луғат составида нисбатан озчиликни ташкил этади. Кўп ишлатиладиган туб сонлар 22 та: бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмииш, етмииш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард.

Сон ҳарф билан (бир, ўн, юз) ҳам, рақам билан (1, 10, 100, V, X, XXIV) ҳам ифодаланади.

Ўзбек тилида араб (5, 30, 47, 90) ва рим рақамлари (V, XI, XII, XX) ишлатилади.

138- машқ. 5, 10, 7 араб рақамлари ва II, V, XX рим рақамлари иштирокида гап тузинг. Уларнинг қайси сўз туркуми билан боғланганигини айтинг.

102- §. Сонларнинг тузилишига кўра турлари. Сонлар тузилишига кўра содда, қўшма ва жуфт бўлади.

Содда сон бир негиздан тузилиб, туб (беш, ўн, юз) ва ясама (бешта, бешинчи, ўнлаб) бўлади.

Кўшма сон икки ва ундан ортиқ сон ўзагидан тузилади: ўн бир, ўн бир ярим, бир юз йигирма, бир минг тўқиз юз олтмииш тўқиз каби.

Жуфт сон иккита ҳар хил сон ўзагининг кетма-кет келишидан ёки бир хил сон ўзагининг тақрорланишидан тузилади: бешта-ўнта, уч-тўрт, беш-ўн, тўрт-тўртта.

139- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни топиб, тузилишига кўра таҳлил қилинг.

1. Биз ҳам чамамда ўн беш киши эдик. (Ш.) 2. Кўксуғур ва бир жуфт жайроннинг ўқдай учиб ўтгани кўзга ташланди. (Ж. Абд.) 3. Қампир қуришган бармоқлари билан тиззаларини бир-икки қаттиқ-қаттиқ уқалаб олгач, ... ўрнидан кўзгалди. (О). 4. Миршаблар орасида учта ёш бола ёриб ўтиб, мингбошининг кимхоб тўнига,

- оёғига осилди. (*M. Исм.*) 5. Бу воқеа минг түқкіз юз үн еттінчи йилнинг апрель ойда бўлган эди. (*K. Икромов.*) 6. Қирқ иккінчи йилнинг августи эди ўшанда. (*У. У.*) 7. Қуёш энди икки терак бўйи кўтарилиган эди. (*У. У.*) 8. Одатда шу куни биз уч киши: дадам, ойим ва мен бўлардик. (*K. Икромов.*) 9. Нотаниш одамлар бирбирига ўхшайди. (*Э. А.*)

103-§. Соннинг турлари. Сонлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра икки катта гуруҳга бўлинади: саноқ сонлар ва тартиб сонлар.

Саноқ сонлар беш турли бўлади: *миқдор сон, дона соң, чама соң, жамловчи соң, тақсим соң.*

Бир, ўн, йигирма, ўттиз, саккиз каби қўшимчаларсиз қўлланган сонлар миқдор соң ҳисобланади.

Дона сонлар миқдор сонга -та қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади; *еттита, юзта, мингта* каби.

Ўнтача, юзтача, минглаб, мингларча, бир-икки, беш-ўн каби сонлар чама сонлардир. Чама сонлар -тacha, -ларча, -лаб қўшимчаси орқали ёки икки соннинг жуфтлашишидан ҳосил қилинади.

Олтov, икков, бешов, учов, иккала, бешовлон каби сонлар жамловчи сонлар бўлиб, улар миқдор сонга -ов, -ала, овлон қўшимчаларини қўшиш билан ҳосил бўлади.

Тақсим сонлар -тадан, -дан қўшимчалар ёрдамида ёки икки соннинг жуфтлашиши ва тақрорланишидан ясалади. Бунда жуфтлашиб ёки тақрорланиб келаётган сонларнинг иккинчи қисми -дан қўшимчасини олади: *ўнгадан, ўчтадан, ўнта-ўнгадан, тўртта-тўрттадан.*

104-§. Тартиб сои. Бир хил предметларнинг, нарса-ҳодисаларнинг тартибини билдиради ва -инчи (-инчи) қўшимчаси орқали ҳосил қилинади: *учинчи курс, тўртинчи босқич, биринчи қатор, бирғинчи чопик.*

140-машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни топиб, уларнинг тузилишига ва маъносига кўра турини айтинг.

1. Куннинг иккинчи ярмида оқ халат кийиб Ширмонхон кириб келди (*Мирм.*) 2. Тўртовлон жарликка қараб кетдилар. (*Ш.*) 3. Сариқ чигиртка—оғатни йўқотиш учун юзларча қишлоқ аҳли оёққа турди. (*Ас. М.*) 4. Уларнинг бири олтмиш ёшларда, иккинчиси элликларда эди. (*И. Раҳим.*) 5. Ўттизинчи йили Мусофирабодда колхоз тузилди. (*Ҳ. Ф.*) 6. Еттинчи синфни аъло битириб, шаҳодатнома олганда, зиёфат қилиб бердим. (*У. У.*) 7. Шаҳар соати янги кун—Мансурнинг ҳисобича олтмиш

иккинчи күн бошланганидан дарак бериб, занг чалди.
(*Соҳиб Жамол.*) 8. Каттагина тошбақа қандайдир ўсимлик шохларига бўй чўзиб, майда баргларни битта-битталаб юлиб ейди. (*Ж. Абд.*)

141- машқ. Гапларни ўқинг. Саноқ сонларни топиб, маъно хусусиятларини изоҳланг. Қўшимчаларини таърифланг.

1. Ёши қирқлардан сал ошган, чанг босган пальто ва катак чоловор кийган барин уйга кириб келди. (*И. С. Тургенев.*) 2. Мен бу улуғ даргоҳга юз мартача келгим бор. (*F. F.*) 3. Бошимни кўтариб қарасам, садақайрағоч атрофида фуж-фуж чумчуқ. Бири учади, бири қўнади. Вой, инларнинг кўплигини! Биттаси жудаям пастда экан. (*У. X.*) 4. 10-синфни 30 ўқувчи битирдик. Шулардан йигирма беш киши колхозда қолиб ишлашга аҳд қилишди. 5. Навоий азамат ҳамлалар билан ҳаммаси бўлиб икки-уч йил ичиди бу беш тоғнинг чўққисига етди. (*O.*) 6. Унақа оғайни мингтадан битта. (*A. K.*) 7. Иккovi шаҳарга бориб, ҳақиқатан кутубхонадан Зухранинг адресини топди. (*A. K.*) 8. Иккаласи уй билан ошхонани йиғишилди, тозалади. (*A. K.*)

105- §. Сонларнинг ёзилиши. Сонлар рақам ва сўз билан ёзилади. Ҳозирги ўзбек ёзувида икки хил рақамдан — араб ва рим рақамларидан фойдаланилади.

1. Араб рақамлари математик ҳисоблаш учун ва вақт (соат, йилни) ни кўрсатишда ишлатилади: 5—3-2, соат 10, 5 ноябрь, 22 апрель, 1952 йил, 1990 йил.

2. Рим рақамлари аср ва ойни, мактабда қўлланадиган чорақлар сонини ёки тартибини, кенгаш, анжуман, йиғилиш санасини кўрсатишда ишлатилади: *XX аср, X синф, II курс* (булар араб рақамида ҳам ифодаланаверади), *III қурултой*.

Араб рақами билан ифодаланган тартиб сондан сўнг -ичи (-инчи) ёзилмайди, унинг ўрнига чизиқча (-) қўйилади: *10-синф, 2-смена, 5-курс, 14-мактаб*.

Тартиб сон рим рақами билан ифодаланганда, сонлардан сўнг -ичи (-инчи) қўшимчаси ҳам ёзилмайди, чизиқча ҳам қўйилмайди: *X синф, II смена, XIX аср, III чорак*.

Тартиб сон число, ой ва йилларни кўрсатганда (улар қандай рақам билан ифодаланганидан қатъи назар) ҳам дефис қўйилмайди: *21 сентябрь, 1987 или, 5. IX. 1980 или*.

Ўзбек тилида қўшма сонларнинг, каср сонларнинг

қисмлари ажратиб ёзилади: *үн етти, йигирма беш минг түккүз юз етмиши учинчи, ўндан бир, бешдан уч.* Қўшма сон ҳосил қилувчи қўшимчалар, одатда, қўшма сонларнинг охирғи қисмига қўшилади: *йигирма бештача, йигирма бешинчи.*

Охири и улиси билан тугаган саноқ сонларга -ов қўшимчаси қўшилганда, и тушиб қолади ва шундай ёзилади: *олти — олтөв, етти — еттөв.*

Жуфт сонлар чизиқча билан ёзилади: *учта-тўртта, беш-ўнтача, тўрт-беш, йигирма-ўттиз.*

Саноқ сон турларини ҳосил қилувчи қўшимчалар баъзан жуфт соннинг ҳар иккала қисмига, баъзан иккинчи қисмигагина қўшилади: *уч-тўртта, бешта-ўнта, бешта-бешталаб* каби. Жуфт сонлар аксарият ўринларда тартиб сон аффикси -инчини қабул қилмайди.

Тартиб сон ҳарф билан ифодаланганда, миқдор сонга унлидан сўнг -нчи, ундошдан сўнг -инчи қўшимчаси қўшилади ва шундай ёзилади: *ўнинчи синф, иккинчи смена, еттинчи қават, ўн учинчи хона.*

142- машқ. Қуйидаги сонларни сўз билан ёзинг. Шу сонларга сон ясовчи қўшимчалар қўшиб, саноқ сон турларини ясанг ва турини айтинг.

2, 3, 4, 5, 6, 25, 30, 31, 173, 379, 399, 1973, 119999, 1119305.

143- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларни маъноси, яалиши, тузилишига кўра таҳлил иилинг.

1. Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас, икковлон дастурхон устида ўтиради. (*Ж. А.*) 2. Қунлардан бир кун Машрикий эшигини икки одам тақиллатди. (*Мирм.*) 3. Қосим, қочишининг иложи бўлганда албатта иккаламиз қочардик, дегандек хўрсиниб қўйди. (*К. Икромов.*) 4. Энди ўзи тўққизинчни битирди. (*О. Е.*) 5. Қизиқ: қизларнинг тўртови ҳам эгниларида атлас кўйлак, бошлирида чуст дўппи, гўё даштга эмас, тўйга келгандай ясаниб олишган. (*О. Е.*) 6. Икковга бирор ботолмас, отлиқча яёв етолмас. (*Мақол.*) 7: Деворда иккита сурат бор. Иккаласи ҳам сарфайиб кетган. Биттаси Ҳусан бувамники. (*Ў. Ҳ.*) 8. Яккачинор — икки тоғ оралиғида қисилиб ётган кичкина қишлоқ. (*Ў. Ү.*) 9. Ўқтинг-ўқтинг шу маконда дилим сиёҳ бўлиб кетади-ю, битта-яримта чапани улфатларим олдига бориб жиндай кўнгил очаман. (*О.*) 10. Бир марта гапдан гап чиқиб, «Мен ўз қишлоғимизни мінгта шаҳарга ҳам алмашмайман, ўқишини битираман-

у, шу ерга — сенинг олдингта келаман», — деганини унудиби-да энди. (С. Н.)

СОНЛАРНИНГ ҚҰЛЛАНИШ ХУСУСИЯТИ

106- §. Сонлар гапда отга боғланиб, унинг миқдорини аниқлашга хизмат қилади. Шунга күра аниқловчы вазифасида кенг құлланади: *Тұманимизда иккита музей бор.* Бунда сон (*иккита*) предмет (*музей*)нинг аниқ миқдорини күрсатади.

Баъзан эса сонлар ноаниқлик маъносини ҳам билдиради. Масалан, бир сони, *бир-иккита, беш-олти* каби жуфт сонлар ноаниқликни ифодалашга хизмат қилади: *Бир куни уни саҳнада күриб қолдим. Үзинг бир-иккита китоб үқиганмисан?*

Соннинг турларини ясовчи құшымчалар нутқ турларидан құлланышыга күра фарқланади. Масалан, жамлаш маъносини ясовчи **-ов** құшымчаси оғзаки нутқда, **-овлон, -ала** эса бадий нутқда ишлатилиди. -ча ва **-лаб** құшымчалари ҳам услугбий үзига хослиги билан фарқланади.

Сонлар баъзан отлашиб, әгалик ва келишик құшымчалари билан құлланади: *Иккөви йўлга чиқди. «Қаерда кўришамиз»— сўрғди бири иккинчисидан.*

Нутқ талабига қараб сонлар предметтинг турли хусусиятларига күра ўлчовини күрсатувчи ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан бирга құлланади. Ҳисоб сўзларини ишлатилиш доираси ва услугбий хусусиятларига күра фарқлаб құллаш лозим: *томчи — қатра, бўлак — бурда, минут — дақиқа — сонця* каби. Масалан: *Бир томчи сув йўқ — Бир қатра сув йўқ.*

144- машқ. Уеңингиз мустақил бешов, етти, XX, ўнта-ўнта, бир сонлари иштирокида гаплар тузинг. Сонларнинг қайси сўзларга боғланганини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

145- машқ. Гапларни кўчиринг. Сонларнинг қайси сўзга боғланниб келганини ва маъно хусусиятларини изоҳланг.

1. Бирни бирор беради, кўпни мөҳнат. (*Мақол.*) 2. Бирининг юзи ярмини сичқон кемирган, бирининг юзи тагчармга ёпишиб кетган. (*O.*) 3. Талабаларимиз шаҳардаги йигирма тўртинчи мактабга педпрактикага чиқишиди. 4. Дунё можаросидан қўй ювмоқчи бўлган бир отага кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир. (*A. Қод.*) 5. Минг марта узр... зарур иш чиқиб қолди. (*Яшин.*) 6. Уламолар эса, гўё уч

кундан бери туз тотмагандай, лазиз овқатларга чигирткадай ёпирилиб, ура бошладилар. (О.) 7. 1264 ҳижрия январь ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботган, теваракдан шом азони эшитиладир... (А. Қод.) 8. Буларнинг ҳаммасини анча вақтдан кейин, яна бир бор «Тўрт юзинчи» хонага келганимда тушундим. (Ю. Фучик.) 9. Ҳақиқатан ҳам еттинчий ноябрь куни эрталаб Мухин уларни олиб кетгани келди. Бу дафтарда юз минг камбағални юз минг бойга айлантира оловчи хазиналар кўрсатилган (К. Икромов.)

ОЛМОШ

107- §. От, сифат ва сон ўрнида қўлланиладиган сўзлар олмош ҳисобланади. Олмошлар предметни, белги ёки миқдорни билдирамай, фақат уларни кўрсатади, шу лар ҳақидаги сўрекни ифодалайди: *Ўқтам дўстлари ичада ажralиб туради. Шунинг учун уни ҳамма ҳурмат қиларди.* 2. *Рустамжон II курсда ўқыйди.* Солижон ҳам шу курсда ўқыйди. 3. *Шаҳарда кейинги йилларда кўп муҳташам бинолар қурилди.* Бу бинолар шаҳримизнинг ҳуснига ҳусн қўшимоқда. Биринчи мисолда от (*Ўқтам*) ўрнида уни, иккинчи мисолда сон (*II*) ўрнида шу, учинчи мисолда сифат (*муҳташам*) ўрнида бу олмоши қўлланган.

Олмошларнинг кишилик, кўрсатиш, сўроқ, белгилаш, ўзлик, бўлишсизлик, гумон олмошлари каби турларга бўлининши унинг ўзига хос морфологик хусусиятидир.

Олмошлар от ўрнида қўлланганда улар каби олтига келишик формасида кела олади. Сўроқ, белгилаш, ўзлик, бўлишсизлик, гумон олмошлари келишиклар билан турланганда, ўзакда ўзгариш юз бермайди. Лекин мен, сен кишилик олмошлари қаратқич ва тушум келишик қўшимчаларини қабул қилганда, одатда битта и тушиб қолади: *мен+ни — мени, мен+нинг — менинг* каби; *у, бу, шу, ўша* каби кўрсатиш олмошлари жўналиш, ўринпайт, чиқиш келишиги қўшимчаларини олганда, аксинча, бир и товуши ортирилади: *у+га — унга, бу+да — бунда, шу+дан — шундан, ўша+га — ўшанга* каби.

108- §. Олмошларнинг турлари. Олмошлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра етти хил: 1) кишилик олмошлари; 2) кўрсатиш олмоши; 3) сўроқ олмоши; 4) белгилаш олмоши; 5) ўзлик олмоши; 6) бўлишсизлик олмоши; 7) гумон олмоши.

109-§. Кишилик олмошлари нутқдаги уч шахс ёки предметни күрсатиб, бирлик ва күпликда қўлланади:

Шахс	Бирлик	Күплик
I ш.	мен	биз
II ш.	сен	сиз
III ш.	у	улар

Кишилик олмошлари доимо эгалик қўшимчаларисиз қўлланади.

Кишилик олмошлари ҳурмат ва камтарлик, манманлик каби маъноларни ҳам ифодалайди. *Биз* олмоши *мен* ўрнида турли услубларда ҳар хил мақсадда ишлатилади. *Биз* олмоши илмий услубда камтарлик маъносида, сўзлашув услубида эса фахрланиш, манманлик маъноларни ифодалайди. Масалан, сўзловчи *менинг фикримча* дейиш ўрнига *бизнинг фикримизча*, *бу ишни мен бажардим* дейиш ўрнига *биз бажардик* деб мақтаниши ёки камтарлик қилиши мумкин. Оддий сўзлашувда *сен* олмоши ўзидан ёш жиҳатдан катталарга нисбатан ишлатилганда ҳурматеизлик, менсимаслиқ маъноларини билдириса, поэтик тилда кўзда тутилган шахсга нисбатан ҳурматни ифодалаш учун қўлланади. Масалан:

Бари, бари *сенга бўлсин*,
Сенга бўлсин онажон.
Сенга бўлсун бор ҳаётим
Номим, шоним бир йўла.

(A. Орипов.)

146-машқ. Гапларни кўчиринг. Кишилик олмошларини тоғиб, маъносини тушунтиринг. Олмошларга қўшилган келишик қўшимчаларининг ёзилишини изоҳланг.

1. Сизга хат келганда, болам. (С. Н.) 2. Бундан чиқдикки, мендан буткул кўнгил узмаган экан-да. (А. К.) 3. Ясовул уларни саф билан супа ёнига келтирди. (М. Исм.) 4. Унинг кўзларида жиддий ўй, лабларида маъноли ингичка табассум сезилар эди. 5. Давлатбековнинг кўнглидаги доимий бир чанқоқликнинг боиси шуки, у ўз мавқеини мумкин қадар баланд кўтаришни истайди. (П. Т.) 6. Шундан кейин Қанизак Сиддиқжонни ўзига бир қадар яқин кўриб, унга суяниб қолди. (А. К.) 7. У мени кўрмас, афтидан, ўзи билан ўзи гаплашаётган бўл-

са керак. (*Сайёр.*) 8. Бундан кейин мени кўрганда, ўрнингдан тўрмасанг ҳам бўлаверади. (*О. Е.*) 9. Ахир биз тап буриб ўйнаш учун тўпланганимиз йўқ-ку. Акбаров қизиши. (*П. К.*) 10. Қароматларникига кириб, ундан очиқ-оидин сўраб билмоқчи бўлди. (*В. Гафуров.*)

147- машқ. Уқинг. Кишилик олмошлари иштирок этган гапларни кўчиринг. Кишилик олмошлари ўрнида шахс ёки предмет номларини ишлатиб, маъно фарқларини тушунтиринг.

1. У мактабга кириб кетар экан, кечаси чала қолган китобини ўқир эди (*Ш.*) 2. Онам учун бениҳоя оғир бўлтан ўша кунларда мен қўлимдан келганча унга ёрдам қилардим. (*Н. С.*) 3. Ҳеч кимга, ҳеч бир зотга қалбида нималар кечаётганини билдирамасди. (*Ч. Айт.*) 4. Хўп, дедиг-у, қайтдик, тағин пайсалга солдинг. Мана оқибат. (*Ж. Абд.*) 5. Бизницидир бутун муҳаббат, Биз ўзимиз унинг куйчиси. (*Х. О.*) 6. Ишни ўзимиз бошладикми, энди охирига ҳам ўзимиз етказамиз. (*М. Исм.*) 7. Э-ҳа, қанча-қанча воқеалар бошимиздан ўтди. Сенлар ёлғиз бир ученигини биласанлар. (*О.*) 8. Мен ўзбек шоирман, ўз халқимнинг тилиман. (*F. F.*) 9. Ўзим чақимчиларни, майда гапларни ёмон кўраман. (*Ш.*)

110- §. Кўрсатиш олмошлари предмет ёки шахсни кўрсатиш учун ишлатилади. Буларга **бу, шу, у, ўша, ана у, мана бу (**ул, бул, шул, ўшал**) каби олмошлар киради. Кўрсатиш олмошлари маъноси, қўлланиш хусусиятига кўра бир-биридан маълум дараражада фарқ қиласди. Чунончи, **бу** олмоши сўзловчига энг яқин предметни кўрсатса, **ўша** олмоши сўзловчига нисбатан узоқроқ бўлган предметни кўрсатиш ёки бирор нарса, воқеани эслатиш учун ишлатилади: **Ёдгор Чарос бу гапни унинг гашига тегии учун атайлаб айтганини тушунди.** (*У. Ҳ.*) **Ўша гул пайванд қилинган теракни уч марта кинога олишиди.** (*С. Аҳм.*)**

У олмоши эса, сўзловчи кўзи олдида бўлмаган предметни эслатиш, унга илбва қилиш учун ишлатилади: **У кишидан ажралма; У яхши одам** каби.

Шу, ўша олмошлари бу, у олмошларидан нарса ва ҳодисаларни ажратиб, чегаралаб, кучли дараражада таъкидлаб кўрсатишига кўра фарқланади: **Менга шу китобни беринг. Фақат ўша ерга борамиз, у жой бўлмайди.**

Ул, бул, шул, ўшал олмошлари эса тарихий асарларда ва поэтик нутқда қўлланади:

Дунёдаги барча илм.
Шул бешовда мужассам.

(*A. Орипов*)

Кўрсатиш олмошларига қўшимчалар қўйидаги тартибда қўшилади: олдин кўплик, сўнг эгалик, кейин келишик қўшимчалари: *шуларингни, ўшаларингда*.

148- машқ. Гапларни кўчиринг. Қишилик ва кўрсатиш олмошларини топиб, маъноларини тушунтиринг. Улардаги қўшимчаларнинг қўлланишини изоҳланг.

1. Бизга қалин дўст китоб, У гўё нурли офтоб.
(*И. Муслим.*) 2. Қандайдир устига оч кул ранг пахталик камзул кийган ўта новча киши танишдек туюлди унга.
(*Б. В.*) 3. Уни маҳалланинг биноларидан ажратиб турадиган ери ҳам мана шу. (*Ас. М.*) 4. Ўша оғир йилларда Бўтабек тузган мана шу колхозда звено бошлиғи бўлиб ишлаган. (*М. Муҳаммедов.*) 5. Ҳайдарали бу жойни эшитган-у, бормаган, у ёққа боришининг ҳожати ҳам йўқ.
(*Ў. Ў.*) 6. Шунга кўра Сиддиқжон бу гапларни кўйиб-пишиб гапиради. (*А. Қ.*) 7. Бу беозор уй ҳайвони энди ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин, бундай ҳодисалар тоғда бўлиб туради. (*П. Қ.*) 8. Сиз ана шу жаннатни дунёга келтирган одамлар соғлифининг пособнисиз. (*М. Муҳаммедов.*) 9. Ўз номига мос келадиган бу баҳайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли кўринарди. (*П. Қ.*) 10. Шунинг учун ҳам у қишлоққа келиб топган омадини мана шу сўқмоқларда қўлга киритдим, деб биларди. (*М. Муҳаммедов.*) 11. Мана, Ризамат боплади: бригадасида шуни жорий қилди. Ҳамманинг жони кирди. (*М. Муҳаммедов.*) 12. У аллақандай гиламлар ҳақида сўзларди. (*Э. А.*)

149- машқ. Ўзингиз кўрсатиш олмошларини келишиклар билан турлаб, улар иштирокида гап тузинг. Олмошлар негизида юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

111- §. **Сўроқ олмошлари** предмет, шахс, белги, миқдор ҳақидаги сўроқни билдиради. Бошқача қилиб айтганда, сўроқ олмошлари отларга, сифат ва равишларга, шунингдек миқдор билдирувчи сўзлар — сонларга нисбатан сўроқни ифодалайди: *ким, нима* отга; *қайси, қандай* сифат ва равишга; *қанча, нечанчи* каби сўроқ олмошлари сонга нисбатан қўлланади.

Нутқда сўроқ олмошлари контекст талабига кўра бири иккинчиси ўрнида ишлатилиши мумкин. Масалан, сўзлашув нутқида *ким* олмоши ўрнида *нима* қўлланади. *Бу киши сизга ким бўлади?*—*Бу киши сизга нима бўлади?* Аммо адабий тилда бу ҳолат хато ҳисобланади.

Бадний асар тилида нима олмошининг ие, на, нечун, нечук формалари кенг қўлланади: *Пайванд билан на дахли бор бу ишнинг?* (Х. О.) Қалай, қай олмоилари ҳам сўзлашув ва поэтик нутқга хосдир:

Иироқ авлодларга бизлардан аммо
Қай бир ишлатимиш қоларкаи, ажаб? (А. О.)

Неча ва қанча олмошлари ҳам ишлатилишига кўра фарқланади. Неча олмоши аниқ миқдорни билдириб, нумеративлар билан бирга қўлланса, қанча умумий миқдорни ифодалаб, нумеративсиз қўлланади: *Неча кило оласиз?— Қанча оласиз?*

150- машқ. Гапларни кўчирияг. Сўроқ, кўрсатиш олмошларини топиб, уларнинг ҳайси сўз туркуми ўрнида келганилигини, ҳайси сўз билан боғланганини тушунтиринг.

1. Бир куни кечаси ҳатто шундай ҳодисалар ҳам содир бўлди: ҳовлида кимдир юргандек бўлиб туловверди. (Ж. Абд.) 2.— Кимнинг юраги билан?— деди ҳалиги товуш кулиб. (Ш.) 3. Ким иккинчи таклифни ёқласа, қўлинни кўтарсин (М. Кориев.) 4. Ҳаёлида ҳамон ўша қўшиқнинг тўлқинлантирувчи оҳангига тарашиб, қалби зир титрар, ҳар тарафга талпинар, кимгадир интилар эди. (С. Кароматов.) 5. У терлаб кеттан, аммо негадир туришга қўрқар, аъзои бадани қарахт бўлиб қолганга ўхшар эди. (Ў. Ҳ.) 6. У бу иш Олаҳўжанинг фикри билан бўлганини англайди. Олаҳўжа унинг эшигига ёрдам сўраб келадиган бир аҳволга солиб қўймоқчи экан. Абдурасул яна қайтиб унинг қўлига тушмайди. (П. Т.) 7. Қаёққа қарасанг камбараж, бекорчи, нонга зор одамларни кўрасан. (О.) 8. Қаердаки, интизом маҳкам, у ерда иш йирик. Қаердаки, интизом бузилди, у ерда иш расво. (У.) 9. Нега бундай хурсандчиликдан воз кечиб ўзимни кўчага, тим қоронгулик оғушига отдим. (Ҳ. Ф.)

151- машқ. Қанча, неча, қанақа, ким, нима сўроқ олмошларини келишини ва эгалик қўшимчалари билан турлаб, бир нечта гап тузинг. Маъносини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

112- §. Белгилаш олмошлари предметларни ёки унинг белгисини жамлаб, яккалаб, ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. Маъно хусусиятига кўра икки гуруҳга бўлинади: бир гуруҳи (*ҳар ким, ҳар нима, баъзи, ҳар қандай, ҳар қайси*) шахс, нарса ва белгини ажратиб кўрсатса, иккинчи гуруҳи (*ҳамма, барча, бари, бутун*) эса жамлаш ва умумлаштиришга хизмат қиласди.

Иккинчі түрлөдеги белгилаш олмошлари нутқұс-
лубларидан күлланылады. Масалан, барча олмоши күпроқ ёзма нутқа-
да күлланады. Үнда умумлаштириб белгилаш маңында
хамма олмошига ниобатан күчли: *Ходимларнинг барча-
си түплансин*. Еки бары, жами олмошлари оғзаки нутқа-
хослиги билан фарқланса бутун олмоши күпроқ ёзма
нутқада күлланады, үнда нарасанинг яхлитлигини белгилаш күчлироқ: *Бутун заман ларзага келди*.

152- машқ. Гапларни күчириб, белгилаш олмошларининг таги-
та чизинг, уларнинг маңындағы да турланишини изохланып.

Хамма ҳам бориши мүмкін. (Э. А.) 2. Ҳеч ким ат-
рофға қарамайды. (К. И.) 3. Диң қүшиғини ҳамма—шоҳ
ҳам, гадо ҳам баробар тинглайды. (М. Кориев.) 4. Ҳа,
баъзи бир одамлар Олимжонни мулойим дейишиди,
аммо ўз ишига пишиқ; қаттыққұл... (М. Мұхаммедов.)
5. Ҳар нима бұлғанда ҳам, сув даставвал халққа керак.
(М. Исм.) 6. Бұзчилик бу ердагиларнинг қарийб ҳам-
масига ота касб. (Ас. М.) 7. Эшикни очеам ҳамма бола-
лар бир бұлыб чой ичиб ўтиришибди. (Сайёр.) 8. Ҳар
ким ҳам ўз томига ёққан қорни ўзи курайди. (Сайёр.)
9. Гүё уининг бутун юзини оғиз қоплади. (О.) 10. Ұлым-
нинг түсатдан бұлинни ҳаммага ёмон таъсир қилди.
(М. Г.) 11. Мардонқұловнинг ҳар қандай одамни лол
қолдирадиган зеҳни бор эди. (Э. А.)

153- машқ. Жами, барча, бары, баъзи, ҳар ким, ҳар нима
каби белгилаш олмошларига әгалік ва келишик құшимчаларини
құшиб, улар иштирокида бир неча гап түзини.

113- §. Шахс ёки предметни аниқладаб, яккаладаб күрса-
тиш учун ишлатыладиган ўз (ўзи) сүзи ўзлик олмоши
хисобланады.

Ўзлик олмоши күпликтің (күпликтің, асосан кесатиқ
ёки пичинг маңынин ифодалайды) күлланғанда үндан
олдин ёки кейин албатта әгалік құшимчаси құшилади.
Ўзлик олмошига құшимчалар қуидеги тартибда құши-
лади: күплик + әгалік + келишик құшимчаси: ўзинглар-
га, ўзларнеги.

154- машқ. Гапларни күчириң. Олмошларни топиб, турини ай-
тиң. Ўзлик олмошларининг турланишини изохланып.

1. Палатада танқо ўзим қолган эдим. (Х. Т.) 2. Үзи
күпоп бұлғаны билан ўғри мушукдай чаққон. (Ж. Абд.)
3. Ийлакдан ғүнғир-ғүнғир товуш келди-ю, Едгор ўзини

ўнглаб олди. (Ү. Ҳ.) 4. У мени кўрмас, афтидан, ўзи билан ўзи гаплашаётган бўлса керак. (Сайёр.) 5. Одам кутилмаганди ўз она тилини эшитса, зориқиб кутган ажиб куйни тинглаган одамдай яйрар экан-а. (Сайёр.) 6. Ҳожияхон ўз қизимдай бўлиб қолган. (Ас. М.) 7. Ўзга боғнинг олма-анорин тераман. («Сайёд ва Ҳамро».) 8. Мана шуFaффор қўрбоши тўдасининг ўзи билан учйил олишдик. (Н. С.) 9. Ўзим кўрган бўлсан кошки эди, таърифини эшитганиман, холос. (М. Исм.) 10. Ўнинг истибоди ўзга шаҳарларда унча сезилмаса ҳам, аммо марказ — Қўқон одамларини жуда тўйдирди. (А. Қод.)

11. Иккови эмакдош қариндош, лайванд,
Бирининг — бириси ўзининг ўзидир.
Бел тутди ўғлонлар ким ўзмоқ учун. (F. F.)

114- §. Бўлишсизлик олмошлари мавжуд бўлмаган предмет, белги, миқдорни умумлаштириб кўрсатади. Бўлишсизлик олмошларига ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қанча, ҳеч нарса, ҳеч бир каби олмошлар киради. Бўлишсизлик олмошларига қўшимчалар қўйидаги тартибда қўшилади: кўплик+эгалик+келишик қўшимчалари: ҳеч нималарингни, ҳеч нарсаларингга.

155- машқ. Гапларни ўқинг. Бўлишсизлик олмошларини топиб, уларнинг маъносини, гапдаги вазифасини изоҳланг.

1. Шоматга эътибор қилишмади, ҳеч ким нега қайтганини ҳам суриштирамади. (Э. А.) 2. Маҳмуджон «ҳеч нарсага тушунмаяпман, қизим аниқроқ айтсанг-чи», дегандай елкасини қисди. (Х. Т.) 3. Хатда бизлар ҳақимизда ҳеч нарса ёзмаяптими, ўғлим. 4. Палата эшиги аста очилди, лекин ундан ҳеч ким чиқмади. (Ойдин.) 5. Буни маҳаллада Карим отадан бошқа ҳеч ким билмай қолди. (А. Қ.) 6. Табиатнинг ҳеч кимга бўйсунмайдиган, бирордан рухсат ҳам сўраб ўтирумайдиган қонунлари бор. (Ү. Ҳ.) 7. Ҳеч қайси мамлакатда қурилиш суръати бизникига етмайди. (Ү. Ҳ.) 8. Қанақа ваъдани, мен ҳеч қанақа ваъда қилмадим, шекилли. (Сайёр.)

115- §. Гумон олмошлари нутқ жараённада мавжуд бўлган, аммо сўзловчи учун ноаниқ, номаълум нарса, шахс ёки белгини кўрсатади.

Гумон олмошларига -дир, алла-, -оқ, -он, -ор каби қўшимчалар қўшилиши орқали ясалган кимдир, нимадир, бирор, бирон, бирор, аллаким, алланарса, баъзи бир, қайси бир, бир нима каби олмошлар киради. Гумон олмошларига қўшимчалар қўйидаги тартибда қўшилади:

кўплик+келишиқ (*бировларни*) ёки эгалик+келишик (*аллакимингизни*).

Нутқда уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин, чунки бунда сўроқни билдирувчи қисм ўзгаришсиз қолиб, фақат уларга қўшиладиган элементларнинг ўрни алмашади: *аллаким//кимдир, аллақандай//қандайдир, нимадир//бир нима//алланима каби.*

156- машқ. Гапларни кўчиринг. Гумон олмошларии толиб, уларнинг ясалиши, маъноси ва ўзгаришини тушуниринг.

1. Кунлардан бирида Саври холани кимдир дарвоза олдига чақираётганини айтишди. (*И. Р.*) 2. Фарида кўча муюлишига етганда нимадир тарақлаб кетди. (*Рашод Нури.*) 3. Бола қандайдир мудҳиш ҳодиса содир бўлганини пайқади. (*Ч. А.*) 4. Кимдир Сиддиқжоннинг оиласига хабар бериб суюнчи олгани кетди. (*А. К.*) 5. Маҳалламизда бирор бўзчи, бирор маҳсидўз, бирор баққол. (*О.*) 6. Гўзал ўйлабди. Нималарнидир кўнглига туғибди. (*Сайёр.*) Шкафнинг орқасида алланарса шитирлагандай бўлди. Ташқаридан аллакимнинг овози эшитилди. 8. Мен сўзлашга тайёрланиб турдим, лекин нимагадир гапира олмадим. (*Ойдин.*) 9. Қандай билай, бирорнинг юрагини билиб бўладими? (*Ойдин.*) 10. Бу нимаси, чамадон кўтариб юриш шунчалик қийинми? (*Э. А.*)

55- топшириқ. -дир, алла-, -ов, -он, -ор қўшимчалари ёрдамида гумон олмошлари ясаб, улар иштирокида гап тузинг.

56- топшириқ. Олмошларнинг ҳар бир тuri иштирокида учтадан гап тузинг.

116- §. Олмошларнинг ёзилиши. Бунда қўйидаги имло қоидаларига амал қилинади:

1) биринчи қисми мустақил маъно билдирамайдиган, алоҳида қўлланмайдиган *аллаким, аллақачон, алланима, аллақандай, аллақайси* каби қўшма олмошлар қўшиб ёзилади;

2) иккала қисми ўзича мустақил маъно англатиб, мустақил қўлланмана оладиган *ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч нарса, ҳеч бир, баъзи бирор, баъзи бир, қайси бир* каби олмошлар ажратиб ёзилади;

3) жуфт ва такрорланган олмошлар чизиқча (—) билан ёзилади: *у-бу, ўша-ўша, шу-шу* каби.

Қўйидаги олмошлар энг кўп қўлланади. Уларнинг ёзилишини билиб олинг: *аллаким, алланима, алланарса,*

ОЛМОШЛАРНИНГ КЕЛИШИКЛАР БИЛАН ТУРЛАНИШИ .

О л м о ш л а р					
Келишикклар	кишилик олмопни	кърасатлик олмопни	строк олмопни	Чадик олмопни	буминиз-лик олмопни
1. Бош к.	мен	шу	ким	ўз (ўзи) ўзинни!	хар ким хар ким-
2. Карагац к.	меннинг	шунинг	киминг	ўзини ўзига ўзида	хар ким- нинг хар кимни
3. Тушум к.	мени	шуни	кимни	хар кимга	хар кимни
4. Жұналиш к.	мекіг	шунға	кимга	хар кимда	хар кимга
5. Үрнәнгайт к.	мекла	чунда	кимда	хар кимдан	хар кимда
6. Чыкыш к.	мендан	шундан	кимдан	хар кимдан	аллакимда аллакимда аллакимда аллакимда аллакимда аллакимдан

аллақандай, бирор, бирон, бары, мен, сен, у, биз, сиз, улар, бу, шу, үша, ким, нима, қайси, қандай, неча, қанча, қачон, нега, нимага, ўз(и), ҳамма, барға, жами, бутун, ялпи, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай, ҳар қачон, ҳар қанақа, ҳар бир, ҳар қанча, ҳар он, ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч бир, ҳеч нарса, ҳеч қачон, кимдир, бир неча, бир қанча, бир нима, бир нарса кабилар.

157- машқ. Гапларни кўчиринг. Олмошларни топиб, уларнинг ёзилишига эътибор қилинг, келишик қўшимчалари қўшилганда, ўзакда юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Олтита болани боқиб катта қилган Маҳкам тақачи—шу. (Р. Ф.) 2. Юлдуз үша-ўша гўё вақтнинг унга таъсир ийќдек, таҳбатах очилаверади. (М. Муҳаммадов.) 3. У ўз фикрлари, орзулари билан банд, ҳозир ҳеч кимни кўргиси, ҳеч ким билан гаплашгиси келмасди. (Ў. Ум.) 4. Тўтиқизни ўз отига мингаштириб, уни белидан ўзининг белига маҳкам боғлаб олди. (М. Исм.) 5. Мен ёзган нарсаларимни энг аввал унга ўқиб бераман. (Э. А.) 6. Келса сиз эшитган нақлни унга ҳам ўқиб беришим керак. (Э. А.) 7. Кечаси Икромжоннинг радиосини ўртага қўйиб, алла-паллагача эшитиб ўтиришди. (С. Аҳм.) 8. Ҳаммасининг ўзига хос фазилати, ҳусни бор. (Ў. У.) 9. Шу бу йил тўққизинчи числода мана шу Асрорқулдан Ҳайдар отага хат келди. (А. Қ.) 10. Шу лаҳза дарвозада қандайдир шарпа сезилгандек бўлди. (Мирм.)

158- машқ. Гапларни ўқиб, олмошларни топинг, уларнинг гапдаги вазифасини ва қайси тури фаол қўлланганини айтинг.

1. Фақат бир нарсани пайқаб қолди: у йўғида кимдир уйга кириб чиқяпти. (Э. А.) 2. Мен бунақа воқеалар тўғрисида қанча-қанча китоблар ўқиганман. (О. Е.) 3. Сиз менинг кимим бўласиз, амаки. (И. Р.) 4. Ахир менинг нимам Назокатга ўхшайди. (С. Ан.) 5. Мен ўз-ўзимга дейман: Наҳотки оз муддатда шунчалик ўзгарибман. (Мирм.) 6. Улар ўз қўллари билан нималар јратиб, нималар ишлаб чиқаришга қодир эканликларини билиб олишлари керак! (Ж. Абд.) 7. Қудратнинг бирдан-бир мақсади уларнинг ҳаммасида ҳақиқий фанга қизиқиш уйғотиш эди. (Ж. Абд.) 8. Зуфар Ҳакимович унинг ташвишли юзига қараб бирдан юришини секинлатди. (П. Қ.) 9. Чиқиб мусофирихона хизматкор-

лари билан гаплаш: пул берсанг, ҳар нарса топиб кела-дилар... (*Мирм*). 10. Одамларнинг деярли ҳаммаси шу ерлик. (*Ў. Ў.*)

ФЕЪЛ

117- §. Иш-ҳаракат ва ҳолат маъноларини ифодаловчи сўзлар феъл саналади. Феъл предмет — от билан боғланиб, унинг ҳаракатини, фаол ҳолатини англатади. Масалан: *Ўқтам ёзди. Рустам ўқиди. Дијором тинглади. Ўткир ухлади.* (*ёзди, ўқиди — ҳаракат; тинглади, ухлади — ҳолат маъносини ифодалаган*).

Феъллар нима қиласди?, нима қилмоқчи?, нима қилди?, нима қилипти? каби сўроқлардан бирига жавоб бўлади.

118- §. Феълларнинг ясалиши. Феъллар тузилишига кўра туб (*ёз, ол, ўқиди, кўралти*) ва ясама (*ишла, уйқусиради*) бўлади. Ясама феъллар махсус феъл ясовчи қўшимчалар ёрдамида бошқа сўз туркумларидан ясалади.

I. -ла: *михла, турла, бошла, боғла; -а, (-й, -ай): оша, кучай, сана; -ик (-иқ), -ир (-ур): йўлиқ, гапир; -и: чанги, бойи, тинчи; -сира: сувсира, хавфсира; -лан, -лаш: гаплаш, кўмаклаш, дардлаш, отлан, жонлан* кабилар отдан феъл ясайди.

II. -а, -ла: *оқла, бўша, яхшила, тезла, секинла, қийна, болла, гумбурла; -й (-ай): қорай, кўпай, озай, улғай, сарғай* (бунда баъзан ўзакдаги у ёки и тушиб қолади ва шундай ёзилади: *улуғ-ай — улғай, сариқ-ай — сарғай*); -р (-ар, -ур): *оқар, эскир, тупур, уфур; -ик (-иқ): кечик, чиник; -сира: ётсира, бегонасира, сизсира* кабилар бошқа сўз туркумларидан феъл ясайди.

159- машқ. Гапларни кўчиринг. Феъл ясовчи қўшимчаларни аниқлаб, қайси сўз туркумидан феъл ясаётганини изоҳланг.

1. Бола шунда ҳам гапирмасди. (*Ч. Айт.*) 2. Икки ошиқ ўзакни ёқалаб, сўқмоқ билан йўлга тушиши. (*Т. Қайип.*) 3. Улар бошларини кўтариб, суюкли муаллимни табассум билан қаршиладилар. (*О.*) 4. Бўронбекнинг кесак ранг юзида ясама кулги йилтиради. (*Х. Ф.*) 5. Черницовнинг сўнгги сўзи жангчиларнинг қасамёди бўлиб жаранглади. (*И. Р.*) 6. Оғирини енгил қиласан деб ўйлаган эдим. (*С. Аҳм.*) 7. Сен, Черницов, шуларни айт жангчиларга! Машақатли, аммо муқаррар фалабадан гапир! (*И. Р.*) 8. У қишлоқдан қайтиб келгандан

кейин на дадаси, на онаси билан бу ҳақда гаплашган эди. (Ү. Ү.) 9.— Сиз бугун жа... түғри гапларни гапиряпсиз. (О. Е.) 10. Эшик ғирчиллаб орқасидан ёпилганды, Абдулла оғир хўрсинди. (Ү. Ү.) 11. Отанг бояқиши мардикорликка кетган йигитлар түғрисида кўп гапиради. (О.) 12. Зухра кўп ўйларди. (Р. Ф.) Беҳилардан бирининг чанг босиб ётган тукини у қўли билан ортди... Уни ҳидлади, яна ҳидлади. (М. Исм.)

57- топшириқ. Узингиз -сира, -ик (иқ), -лан, -и, -ла қўшимчалари ёрдамида феъл ясаб, улар иштирокида гап тузинг. Қайси сўз туркумидан феъл ясалганини тушунтиринг.

119-§. Қўшма ва жуфт феъллар, уларнинг ёзилиши.
Икки ёки ундан ортиқ ҳар хил маъноли ўзакнинг бирйкувидан ташкил топган феъллар қўшма феъллар саналади: қўй қўймоқ, имзо чекмоқ, қарор қилмоқ, кетиб қолди, ўқиб чиқди, етиб борган.

Таркибидаги сўзларнинг ҳар хиллигига кўра қўшма феъллар икки турга бўлинади: 1) от+феъл шаклдаги қўшма феъллар; 2) феъл+феъл шаклдаги қўшма феъллар.

Биринчи шаклдаги қўшма феълларнинг биринчи қисми, асосан, отдан бўлиб; у етакчи қисм, иккинчи қисми феъл бўлиб, у кўмакчи қисм саналади: назар соммоқ, ёд олмоқ, жавоб бермоқ каби.

Иккинчи шаклдаги қўшма феълларнинг таркибий қисми феъллардан ташкил топади. Биринчи қисм асосан -б (-иб) қўшимчаси билан ясалган равишдошдан иборат бўлади: у етакчи қисм ҳисобланади, чунки қўшма феъл асосида ётган лексик маънони ифодалайди. Иккинчи (кўмакчи) қисм кўмакчи феъл деб юритилади. Кўмакчи феъл қўшма феъл ясаш учун хизмат қилиш билан бирга унга турли-туман қўшимча маънолар ҳам қўша олади. Масалан: ишлаб тур (ҳаракатнинг давомийлиги), ишлаб бўл (ҳаракатнинг тугалланганлиги), ишлаб юр (ҳаракатнинг тақрорланиб туриши) каби. Қўшма феълларнинг қисмлари ажратиб ёзилади.

Айта олди, кўра олмади каби қўшма феъллар *айтолди, кўролди* тарзида қўшиб ёзилади.

Бир хил шаклда шаклланган етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топган, янги лексик маъно англа-тувчи феъл жуфт феъл ҳисобланади: *айтди-қўйди, ўтди-кетди, ўқиди-чиқди*. Жуфт феъллар доимо чизиқча билан ёзилади.

160- машқ. Гапларни күчиринг. Содда, құшма ва жуфт феълларнинг тагига қызынг. Құшма ва жуфт феълларнинг тузилиши ва ёзилишини изоҳланг.

1. Бўлган воқеанинг ҳаммасини айтиб берди. (Ш.)
2. Қўп ўтмай ҳовли қўни-қўшнига тўлиб кетди. (Ў. Ў.)
3. Борди-келди қилмайсиз, Кимдан қолди кўнглингиз. (Қўшиқдан.)
4. Баланд, бақувват қаддини тик кўтариб Собир пахта ҳақида жиддий, чуқур, сўзлай бошлади. (О.)
5. Собиржон ҳарбий хизматга жўнаётганида, Зухранинг тили чиқиб, бийрон-бийрон гапирадиган бўлиб қолган эди. (Р. Ф.)
6. Опа-сингил-тengқур қизлар тўпига қўшилиб кетди. (Ас. М.)
7. Үрмонжон шошиб чиқиб кетди ва бирон соатдан кейин озғин, сочи ўнг томонга жуда ҳафсала билан тараалган оқ шим ва оқ кўйлак кийган ёшгина бир йигит билан кириб келди. (А. К.)
8. Ғуломжон ўнг қўлини кўксига қўйиб туриб таъзим қилди. (М. Исм.)
9. Умаров бошидаги телпагини олди, оппоқ соchlарини силай-силай Инобатнинг рўпласига бориб ўтирди. (О. Е.)
10. Улар тоғ ён бағридаги чексиз тоқзорга кириб қолишган эди. (Ас. М.)

161- машқ. Гапларни ўқиб, қўшма ва жуфт феълларни аниқланг. Уларнинг ясалиши ва ёзилишини изоҳланг, қайси бири кўпроқ қўлланишини айтинг.

1. Орифжон бешик устига келиб, чақалоқнинг юзини очиб кўрди. (Ас. М.)
2. Шу ерда қишлоқ тугаб, кенг экинзор бошланаар эди. (Ў. Ў.)
3. Бўлган воқеанинг ҳаммасини айтиб берди. (Ш.)
4. Сиз ўйл-йўлакай менга қараб-қараб қўймадингиз-да, секингина сўрадингиз. (Ў. Ҳ.)
5. Шудрингдан ҳўл бўлиб кетган жингалак соchlарини ушлаб ўрнидан тураг, увишиб қолган қўлларини уқалаб-уқалаб қўярди. (Ў. Ҳ.)
6. Шивилғонга борсам, албатта кириб ўтаман. (Ас. М.)
7. Юмшоқ гапирсанг, ҳамирдек бўшашиб кетади. (А. К.)
8. Қанотли-қўйруқли махлуқ учади-кетади. (О.)

120- §. Үтимли ва ўтимсиз феъллар. Ҳаракатнинг тушум келишигидаги от ёки отлашган сўзга ўтишини билдирувчи феъллар үтимли феъл ҳисобланади. Масалан: *Ишни бажардим. Китобни ўқидим. Сувни ичдим.*

Таъсири бирор предметга ўтмайдиган ҳаракатни билдирувчи феъллар эса үтимсиз феъл саналади: Масалан: *келди, кетди, ухлади, борди, юрди. Улар келдилар. Мен кетдим. У ухлади.*

Үтимсиз феъллар жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзлар билан муносабатга киришади. Маса-

лан: *У мактабга кетди. Мен уйдан келдим. Рустам ётоқхонада яшайди.*

162- машқ. Гапларни ўқнинг, ўтимли ва ўтимсиз феълларни топиб, айтинг. Уларнинг ўзаро боғланиб келган сўзлар билан муносабатини изоҳланг.

1. Мол-мулки ёш болаларга қолди. Ўртада меросхўрлар кўпайди. (О.) 2. Шундай қилиб, сизнинг олдингизга маслаҳатга келувдик. Бошимиз қотиб қолди. (М. Исм.) 3. Мажлис аҳлининг аксарияти хурсанд бўлиб Мустафо Содиқни мақтадилар. (О.) 4. Деҳқон осмонга қараб яхши ҳаводан қувонса, ерга қараб мўл маҳсулидан суюнади. (М. Исм.) 5. Лайлонинг уйидан иккита хотин дастурхон кўтариб чиқиб қолди. (М. Кориев.) 6. Анварни кузатгани вокзалга чиқдим. (М. Кориев.) 7. Буларни Абдулла кўрмаган, дадасидан эшиштан. (Ў. Ўм.) 8. Сен бу гапларни қаёқдан билиб олдинг десалар, жавоб берма. (Ш.) 9. Содиқ ҳам бу гапни қайтиб оғзиға олмади. (К. И.)

163- машқ. Тингла, эшиш, кўр, бер, мақта, сийла, куйла, ундири, қўндири, келтири, олдим, ўқидим каби феълларнинг ўтимли ва ўтимсизликка кўра турини айтинг.

121- §. **Бўлишли ва бўлишсиз феъллар.** Ўзбек тилидаги барча феъллар бўлишли ва бўлишсиз шаклларда кўллана олади.

Ҳаракатнинг бажарилиши, амалга ошишини англатувчи феъллар бўлишли феъллардир: *ишлади, кетяпти, ўқийди, ёзадиган* каби.

Феълнинг бўлишли шаклини кўрсатувчи маҳсус қўшимча йўқ.

Бўлишсиз феъллар бажарилмайдиган ҳаракат ёки ҳолатни ифодалайди ва маҳсус қўшимча қўшиш ёки айрим сўзларни келтириш билан ясалади: *-ма: бор — борма, кел — келма, тур — турма, кўтар — кўтарма; эмас, йўқ* сўзлари ҳам феъллардаги бўлишсизлик маъносини ифодалаш учун хизмат қиласиди: *борган эмас, борадиган эмас, боргани йўқ, келгани йўқ.*

Бўлишли-бўлишсиз феълларнинг қўлланиш хусусияти

122- §. Иш-ҳаракатнинг бажарилганилиги ёки бажарилмаганилигини билдирувчи бўлишли ва бўлишсиз шаклларнинг нутқда қўлланиш усули баъзан уларнинг моҳиятига зид бўлади. Яъни баъзан нутқда инкор маъ-

носи бўлишли феъл билан, тасдиқ эса бўлишсиз феъл орқали ифодаланиши мумкин: *Ахир, шу иморатни деб қанча азоб тортмадик? Бунга мендан бошқа ким ҳам қўл қўя олади?* Бундай ҳолларда интонациянинг муҳим ўрни бор.

-ма қўшимчасининг қўшма феъл таркибининг қайси қисмларида келиши асосида турли маъно нозикликлари ифодаланиши мумкин. Масалан -ма қўшимчаси қўшма феъл қисмларининг ҳар иккаласига ҳам қўшилса инкор эмас, тасдиқ ифодаланади: *олмай қўймайди — олади; айтилмай қолмади — айтилди* каби.

-ма қўшимчаси инкорни билдирувчи бошқа восита-лар билан бирга қўлланганда ҳам инкорни инкор қилиш орқали тасдиқ ифодаланаиди: *ўқимаган эмас→ўқиган, кўрмаган йўқ→кўрди* каби. Ёки: *Бу уйда йўқ нарсанинг ўзи йўқ // Бу уйда ҳамма нарса бор.*

164- машқ. Аввал бўлишли феълли, кейин бўлишсиз феълли гапларни кўчиринг. Уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида изоҳланг.

1. Кенгашдан кейин Отакўзи боғда зиёфат берди. (*O. E.*) 2. Лоақал энди , бу улуғ инсоннинг қабри тепасида, ўз виждонинг олдида мунофиқлик қилмагин. (*O. E.*) 3. Найманчада етти пушти бўзчи ўтганлардан ҳам ҳали белбоққа ёлчиган косиб чиқсан эмас. Одамни очдан ҳам ўлдирмайдиган, қашшоқликдан ҳам чиқармайдиган бу касб ҳақида халқ аломат гаплар тўқиган. (*Ac. M.*) 4. Ҳурмат хола бу тушни ҳеч кимга, ҳатто чолига ҳам айтмади. (*A. K.*) 5. Қўчқор болаларга қўшилиб пиқ-пиқ кулса ҳам, Машраб кулмайди, кулолмайди. (*O. E.*) 6. Ахир, наҳот унинг салкам чорак асрлик меҳнатини инобатга олишмаса, наҳот қилган шунча ҳизматлари эвазига уни суюб қолишмаса. (*O. E.*)

ФЕЪЛ ШАХС-СОН ҚЎШИМЧАЛАРИНИНГ ҚҰЛЛАНИШ ХУСУСИЯТИ

123-§. Феълдан англашилган ҳаракат бирор шахс ёки шахслар томонидан бажарилади. У сўзловчининг ўзи (I шахс), нутқ қаратилган шахс — тингловчи (II шахс) ёки нутқ жараёнида қатнашаётган шахс—ўзга (III шахс) бўлиши мумкин. Иш-ҳаракатнинг ким ёки кимлар тонидан бажарилиши шахс-сон қўшимчалари (тусловчилар) орқали ифодаланади.

Нутқда турли хил маъно нозикликларини ифодалаш мақсадида маълум шахснинг кўплек шакли унинг бир-

лиги ўрнида ёки аксинча бир шахс шакли бошқа шахс шакли ўрнида қўлланади. Шахс-сон қўшимчаларининг кўчма ҳолда қўлланилиши қўйидагича:

1. I шахс кўплиги унинг бирлиги сифатида тингловчига, ҳурмат, камтарлик (илмий услубга хос) ёки мағрурлик, кеккайиш (оддий сўзлашувга хос) маъноларида: *бир келдик, мен айтдим. Сенга бош ролни топширишини маъқул топдик,— деди бош режиссёр.*

2. II шахс бирлиги I шахс сифатида сўзлашув нутқида умумлаштириш маъносида: *Гапиргинг келади, аммо шундай пайтда айттолмай қоласан.*

3. III шахс кўплиги II шахс бирлиги сифатида ҳурмат, кесатиш, ҳазил, мазах маъносида: *Эртага ўша ерга борсалар (сиз борсангиз, сен борсанг.) Агар хоҳласалар, олсинлар.*

4. I шахснинг кўплигидан II шахсга мурожаатда: *яхши ухладикми (сиз яхши ухладингизми ўрнида), кўриб келамизми (сиз кўриб келасизми ўрнида).*

5. Барча шакллар I шахс ўрнида қўлланганда ўзини бошқа шахс ўрнига қўйиб, ўзига ўзи гапириш англашлади: *Мана, Қўчкорвой (сўзловчининг ўзи). ниятингга ҳам етдинг. (Ш. Бошбеков.)*

58- топшириқ. Сўзлашув нутқидан шахс-сон қўшимчаларининг кўчма маънода қўлланишига мисоллар келтиринг ва маъносини тушунтиринг.

165- машқ. Қўйидаги парчани ўқинг. Тусловчи қўшимчаларнинг маъносини изоҳланг.

I. Д еҳқон б о й. Пахтакорман... Қейинги вақтда бригадир эдим.

О д и л о в . Бу ерда нима иш қилмоқчисиз?

Д еҳқон б о й . Катта ниятлар билан келганмиз...

О д и л о в . Эшитсак мумкинми?

Д еҳқон б о й . Мумкин. Урушдан қайтишда Тошкентга тушдим. Навоий театрини кўрдим... Эскижўвага бордик. Бир томон боғ, бир томон стадион, театр, кино... Ҳайрон бўлдим, бунинг нимаси Эскижўва, нима учун Эскижўва?..

О д и л о в . Эскидан қолган от.

Д еҳқон б о й (шавқ билан). Бир вақти келиб Мирзачўл ҳам шунақа эскидан қолган от бўлиб қолса, келган одам: «Бунинг нимаси Мирзачўл? Нима учун Мирзачўл?» деса... Менинг орзум, бизнинг орзумиз мана шу!

О д и л о в (Деҳқонбойга бошдан-оёқ разм солиб). Кўп яхши орзу!..

II. Мавлон. ... Сенга ура-ура, чапак... Мен, бригадам бўйича центнер тушиб, ҳар йилги обрўйимдан маҳрум бўлай... Қизиқ бўлибди-да!

Салтанат. Сиз фақат ўз кўмочингизга кул тортар экансиз-да!

Мавлон. Сен, секретарь бўлсанг, машинкангни чиқиллат, бунақа гапларга аралашмай!

Қўзиев. Ие, нега аралашмайди!

Деконбой (*мулойимлик билан*). Йўқ, Мавлон ака, Салтанатнинг гапига тушунмадингиз. Биз фақат битта бригада, ҳатто колхоз тўғрисида эмас, бутун мамлакат тўғрисида ўйлашимиз керак. (*A. Каҳҳор.*)

124-§. Феъл нисбатлари. Иш-ҳаракатнинг бажарувчиши билан предмет ўртасидаги муносабатни билдирадиган феъл шакли **феъл нисбати** саналади. **Масалан:** *Дилором таранди* гапида *Дилором* — ҳаракатнинг бажарувчиши (эга, яъни субъект). Ҳаракат *Дилоромнинг ўзига* қайтади. **Демак,** *Дилором* айни пайтда ҳам ҳаракатнинг бажарувчиши, ҳам предмети — объекти) саналади. *Улар сўхбатлашиди* гапида ҳаракат бир неча субъект томонидан бажариляпти.

Феъл нисбатлари тўрт турга бўлинади: 1) аниқ нисбат; 2) ўзлик-мажҳуллик нисбати; 3) орттирма нисбат; 4) биргалик нисбати.

125-§. Аниқ нисбат. Бу нисбатдаги феъл ҳаракатнинг эга (субъект) томонидан бажарилишини билдиради, ҳаракатнинг манбай (предмети) эса тўлдирувчи (ёки ўрин ҳоли) вазифасида қелади. Аниқ нисбатни ясовчи маҳсус қўшимча йўқ: *У китобни ўқиди. Мен институтда ўқийман.*

126-§. Иш-ҳаракатнинг субъекти (эгаси — бажарувчиши) билан объекти бир шахснинг ўзи эканлигини кўрсатувчи ёки ҳақиқий бажарувчиши ноаниқ бўлган феъл шакли **ўзлик-мажҳуллик нисбати** саналади.

Ўзлик-мажҳуллик нисбати феъл ўзакларига -и (-ин), -л (-ил) қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади: *таранди, ювинди, чўмилди, суркалди; пахталар терилди, сув сепилди, китоб олинди.*

127-§. Орттирма нисбат бир субъектнинг ҳаракати бошқа бир субъектнинг таъсири натижасида бажарилишини ифодалайдиган феъл формасидир.

Орттирма нисбат феъл негизига қўйидаги қўшимчаларни қўшиш орқали ясалади. -т: *кўпайт, ухлат; -тир (дир): айттир, кийинтир, кулдир, қурдир; -ғиз (гиз),*

-қаз (газ, -каз), -қиз, -киз: түргиз, ўтқаз, тутқиз, юргиз, борғиз, күргаз; -из: оқиз, боқиз (касални боқизмоқ).

Феъллардаги орттирма нисбат ясовчи -дир құшим-часи жарангсиз ундошдан сұнг -тир, жарангли ундошда сұнг бир бүғинли сұзларга -дир тарзида құшилади ва шундай ёзилади: үктірмоқ, айттирмоқ, эктирмоқ, әшиттирмоқ, ювинтирмоқ, шоширтирмоқ, чақыртирмоқ, чүмілтирмоқ; ёздірмоқ, үндірмоқ, илдірмоқ, оғдірмоқ. Бу қоидадан кел сұзы мустаснодир, у жарангли билан тугаган бир бүғинли сұз бўлишига қарамай -тир құшим-часини олади: келтир.

Жарангли г билан бошланган -гиз, -газ құшимчалапи жарангсиз товушлар билан тугаган сұзларга құшилганда -қиз, -киз (айтқизмоқ, кеткизмоқ, ётқизмоқ), -каз, -қаз (ўтқазмоқ, ютқазмоқ) каби шаклларда ёзилади. Жарангли ундош билан тугаган сұзлардан кейин эса -гиз, -ғиз, -газ, -ғаз ёзилади: түргиз, ўргиз, юргизмоқ, күргазмоқ каби.

166- машқ. Берилган сұзларга қавс ичидаги құшимчалардан мосини құшиб, феълнинг орттирма нисбатини ясанг ва улар иштиро-кида гаплар тузинг. Бу феълларнинг маъносини изоҳланг.

тофт (-тир, -дир) моқ, ўс (-тир, -дир) моқ, кес (-тир, -дир) моқ, туз (-тир, -дир) моқ, ун (-тир, -дир) моқ, илин (-тир, -дир) моқ, ил (-тир, -дир) моқ, тирил (-тир, -дир) моқ, кут (-каз, -қаз) моқ, юр (-гиз, -ғиз) моқ.

128- §. Биргалик нисбати бир неча шахс (субъект) томонидан бажарилган ҳаракат маъносини ифодаловчи феъл формасидир.

Биргалик нисбати қуйидаги құшимчалар ёрдамида ясалади: (-ш (-иш): ёзишиди, сұзлашиди, гапиришиди, қайтишиди; -лаш (-ла+ш): баҳслашиди, гаплашиди, сұхбатлашиди.

Бунда ҳаракатнинг бажарилишида субъектлар бара-вар иштирок этади ёки бир субъект ҳаракатнинг бажа-рилишида бошқа субъектта ёрдамлашади, құмаклаша-ди: Улар планер ясашиди. Дилором опасига қарашиди.

167- машқ. Гапларни қўчиринг. Феълларнинг қайси нисбатда эканлигини аниқлаб, устига ёзинг. Ҳар бир нисбатдаги феъл маъ-носини изоҳланг.

1. Бахилни сахийлигинг билан уялтири. (*Мақол.*)
2. Учовлари олдин-кетин қалъа бошлиғига чопишиди. (*О.*)
3. Бўлинма командирлари буйруқни әшитганларидан

кейин жой-жойларига жўнаб кетишиди. (Ф. Ниёзий.)
4. Мардикорликка нуқул камбағал болалариниң рўқач қилишади. (О.) 5. Лекин кўп ўтмасдан кундузниң кўзи юмилди. Урмон ичи бир пасда қоронғилашди. (О.)
6. Алим бува билан Ҳасан сўфи дарров пастга қарашиди. (М. Исм.) 7. Табиий, ҳаммадан Нуриниң уйи ҳашаматли: қимматли жиҳозлар билан магазиндай ясатилган, кўрган одамниң кўзи қамашади. (О.) 8. Барно ғарам орқасида олисларга тикилиб туар, нафис қайрилма қошлари чимирилган, кўзлари қисилган эди. (О. Е.)
9. Ҳамма нарса, эҳтимол, шундан бошланди. (Ч. Айт.)

168- машқ. Нуқталар ўрнига феъл нисбатлари қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Феълларнинг нисбатига кўра турини айтинг.

1. Эртага қиём чоғида икки дўст кўчага чиқ...ди. (О.)
2. Мирҳайдар ва Комила ўз кишилари билан ёрдамга кел...ди. (О.) 3. Шунда чироқ шарақлаганича бориб шипга ур...ди. (А. Қ.) 4. Ҳувиллаган стадион шу топда негадир жуда ғариб кўр...арди. (Ў. Ҳ.) 5. Шу югуришлардан бирида бехосдан Дилшод бағрига келиб ур...ди. (М. Исм.) 6. Улар марказий трибунадаги панжара олдида тўхта...ди. (Ў. Ҳ.) 7. У бу ердан, дара ва нишаб йўллар бўйлаб, тоғдаги қатағон ўрмонга кўтар...ди. (Ч. Айт.) 8. Тумонат одам ўшанда тараф-тараф бўлиб асқияни тўполонга айлан...ган эканлар, (Ў. Ум.)

129- §. Сифатдош. Предметнинг белгиси бўлган иш-ҳаракатни англатадиган феъл шакли сифатдошdir. Сифатдош феълнинг сифатга яқин шаклиdir. Шунинг учун сифатдош гапда ҳам сифат, ҳам феъл бажарадиган вазифаларда қўллана олади: *Юрган дарғе, ўтирган бўйра*. (Мақол.) *Ўқиган бода*.

Сифатдошлар феъл негизига тубандаги қўшимчаларни қўшиш орқали ясалади:

-ган (-кан, -қан): борган, келган, юрган, эккан, чиқкан, ийққан;

-ётган: бораётган, келаётган, ухлаётган, ўқиётган;

-р (-ар): туар (жой), оқар, (сув);

-вчи (-увчи): ишловчи, ясовчи, ёзувчи;

-жак (-ажак): ёзажак, боражак, бўлажак (бу қўшимчалар кўпроқ эски ўзбек тилида сифатдош ясаган). Сифатдош ҳам барча феъллар сингари бўлишишиз (*ўқиган* — бўлишили, *ўқимаган* — бўлишишиз), ўтимли ва ўтимсиз (китобни *ўқиганман* — ўтимли, *китоб ўқилган* — ўтимсиз) бўла олади.

СИФАТДОШ ЯСОВЧИ ҚҰШИМЧАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Сифатдош ясов-чилар	Езилиши	Мисоллар
-ган, -кан, -қан	к, г, и, ғ дан бошқа товуш билан ёки унли билан тугаган феълга -ган, охирі г, к товушлари билал тугаган феълларга -кан, қ, ғ товушлари билан тугаган феълларга -қан құшимчаси қүшилади.	ўқиган, ўйнаган, кел-ган, келтирган, сев-гай, ўсган; эк—эккан, туг—тук-кан, чиқ—чиқкан, соғ — соқкан
-диган, -ётган	а, й билан тугаган равишдошларға қүшилади. Эслатма: -ётган құшимчаси й билан тугаган равишдошларға қүшилғанда, й токуши тушиб қолади.	очадиган, ўқийди-ган, ўйнайдиган; ёзаётган; сүзлаёт-ган; ишлай+ётган —ишлаётган — ўқий+ётган — ўқиётган
-р, -ар	Унли товуш билан тугаган феълга -р, ундош товуш билан тугаган феълга -ар құшимчаси қүшилади.	ўқир, келар
-миш	Утган замон сифатдошының бу шакли эски адабий тилда, айниқса, поэзияда күп ишлатылған, баъзан ҳозир ҳам құлланилади.	ёзилмиш, айтил-миш, қутулмиш
-жак, -ажак (-яжак)	Ундош товуш билан тугаган феълга -ажак, унли товуш билан тугаган феълга -жак тарзыда қүшилади.	қурилажак (бино), келажак (кунлар), ўқияжак,
-аси	Бу құшимча асосан келмоқ феълидан сифатдош ясади.	келаси (замон)

169-машқ. Қуйидаги феъллардан -ган, -ётган, -(у)вчи құшимчалары ёрдамида сифатдош ясаб ёзинг, сұнгра шулар иштирокида оғзаки гаплар тузинг.

Ухла, ўқи, ич, бор, қол, тара, сайра, күйла, ўтири, кел, юр.

130- §. Равишдош. Иш-ҳаракатнинг қай ҳолатда ба-жарилишини ифодалайдиган феъл шакли **равишдош** саналади. Равишдош феълнинг равишга яқин шаклидир. Шунинг учун равишдош ҳам феълга, ҳам равишга хос хусусиятларга эга: *У ўйламай жавоб қайтарди. У кулиб гапирди. Мотор гуриллаб, машина олдинга силжиди. У қийналиб жавоб берди.*

РАВИШДОШ ЯСОВЧИ ҚУШИМЧАЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЗИЛИШИ

Равишдош ясовчи құшимчалар	Езилиши	Мисоллар
-а, -й	Ундош товуш билан тутған феълларга -а, унли товуш билан тугаган феълларга -й құшимчаси құшилади. Равишдошнинг бу тури күпинча такорланиб құлланади ва дефис билан ёзилади.	ёза-ёза, бора-бора ўқий-ўқий, ишлай-ишлай
-иб, -б	Ундош товуш билан тугаган феълларга -иб, унли билан тугаган феълларга -б құшилади.	ёзиб, келтириб, ўқиб, қатлаб, бук-лэб, саватлаб, ал-лалаб
-гач, -кач	к, ғ товушлари билан тугаган феълларга -кач, қ, ғ товушлари билан тугаган феълларга -қач, бошқа ўринларда -гач құшимчаси құшилади.	боргач, ёзгач, ўқи-гач, эккач, боққач, туг — тукқач
-тунча, -кунча, -қунча, -гани, -кани, -қани	Бу құшимчалар мақсад билдирувчи равишдошлар ясайди. Ёзилиши аввалғы пунктда берилгани каби. Эслатма. Бу құшимча илгари -гали шаклида ҳам құлланган.	келгунча, эккунча, боққунча, эккани, чиққани, ўқигани, күргани күргали, ўқигали, эккали

Равишдошлар тубандагича ясалади:

-б (иб): бориб, келиб, ўқиб, юриб;

-а, -ай: бора-бора, ишлай-ишлай.

Бу қўшимчалар билан ясалган равишдошлар шахсонда туслана олади: борибман, борибсан, борибди, борамиз, борасиз, борадилар.

-гач (кач, -қач): боргач, келгач, чиққаҷ, эккак;

-гани (-қани, -кани): боргани, ўқигани, эккани, чиққани;

-гунча (-қунча, -кунча): боргунча, тушунгунча, чиққунча, эккунча.

Бу қўшимчалар билан ясалган равишдошлар шахсонда тусланмайди.

170-машқ. Гапларни кўчиринг. Сифатдош ва равишдошларни топинг. Қайси қўшимчалар ёрдамида ясалганини ва имлосини, бирбиридан фарқини тушунтиринг.

1. Уни төр оралиғидан топиб, ёрдам беришганда ҳеч маҳсисини ечиб олишолмай, кесишган. (Ш.) 2. Кўқон арава тош кўчада қалдираб боряпти. (К. Й.) 3. Шу кундан бошлаб деярли ҳар куни мени «Тўрт юзинчи»га олиб борадиган бўлиб қолишиди, ҳар гал дилни пора-пора қиласидиган янгидан-янги оғир ва даҳшатли тафсилотларни билиб қайтар эдим. (Ю. Фучик.) 4. Йиғлай-йиғлай марта олсанг, ўйнаб-ўйнаб суфорасан. (Мақол.) 5. Элдан айрилгунча, жондан айрил. (Мақол.) 6. Дўқонлар ёпилиб, катта-кичик ҳамма қочиб, чекка-чеккага яширинаётган эмиш. (М. Қ.) Чортеракдан келганлар самоварни тўлдириб, гурунглашиб ўтиришарди. (С. Аҳм.) 8. Акаларимиз, тобаларимиз урушдан қайтиб келишса-ю, бизни оч қолдириб, ўзлари айш қилаётган бу абллаҳлардан ўч олишса эди, деб орзу қилар эдик. (О. Е.) 9. Сиз нега бу одам менга елимдай ёпишиб олди, нега мени тергагани тергаган деб ранжир эдингиз. (О. Е.) 10. Бир қўлида чамадон, бир қўлида тугун кўтариб Абдулла йўлга чиққанда, қош қорая бошлаган эди. (Ў. Ум.)

59-топшириқ. Бор, мақта, сила, сийла, тинела феълларидан сифатдош ва равишдош ясанг. Шулар иштирокида бир неча гап тузиңг.

131-§. Ҳаракат номи бевосита шахс, замон маъносини билдиримай, гапда отга хос вазифа бажарувчи феъл шаклидир.

Ҳаракат номи отга ўхшашлигидан иш-ҳаракатнинг атамаси, номи деб ҳам юритилади: олмоқ, ишламоқ, бормоқ, кўриш, тузиш, борув, келув каби.

Ҳаракат номи қўйидаги қўшимчалар орқали ясалади:

-иш (-ш): бориши, келиши, югуриши, ишлаши, яшаш;

-моқ: ўқимоқ, ёдламоқ, эсламоқ, курашмоқ;

-в (-ув): борув, ўқув (бу қўшимча ҳозир камдан-кам ҳолларда ҳаракат номи ясади). Луғатда феъллар ҳаракат номи шаклида берилади.

Ҳаракат номи шаклидаги феъллар мақол, ҳикматли сўз ва шиорлар тилида кенг қўлланади ва кучли оҳангда талаффуз қилинади:

171- машқ. Гапларни кўчириб, ҳаракат номларини топиб, тагига чизинг. Қандай қўшимчалар билан ясалганини тушунтиринг.

1. Елнинг иши совурмоқ, ўтнинг иши қовурмоқ.
2. Гаңда қанқув ёмон — дардда санчув ёмон. 3. Тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлмоқ яхши. 4. Ўқишиш — улфайиш. (*Мақоллар.*) 5. Ўқишининг эрта-кечи бўлмайди. 6. Чопиш-югуриш. Бу кишини соғлом қиласди. 7. Мехнатни қадрламоқ, севмоқ керак. 8. Қатор-қатори тимларни томоша қилишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқиши яхши кўраман. (О.)

, 60- топшириқ. ўқи, бор, ёз, ёт, кел, кел феълларидан сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи ясаб, гап тузинг. Уларниг маънодини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

132- §. Феъл замонлари. Феъллардаги замон иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтга муносабати билан аниқланади.

Иш-ҳаракат нутқ сўзланиб турган пайтдан олдин, нутқ сўзланаётган пайтда, ундан сўнг бажарилиши мумкин. Шунга кўра, феъл уч замоннинг бирида (ўтган, ҳозирги, келаси) бўлади. Масалан, бордим (ўтган замон), боряпман (ҳозирги замон), бормоқчиман (келаси замон).

133- §. Ўтган замон феъли иш-ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан илгари юз бергандилиги ёки юз бермагандилигини ифодалайди: *Ў мажлисга ўз вақтида келди. Мен бу киши билан илгари дам олиш уйида танишган эдим.*

Ўтган замон феъли феъл негизига -ди, -ган (эди), -ётган эди, -моқда эди, -б (-иб) эди, -р (-ар) эди, -моқчи эди, -диган эди қўшимчалари ва ундан сўнг тўсловчи қўшимчаларни бириктириш орқали ясалади.

Бирлик

I ш. ёз+ди+м
II ш. ёз+ди+нг
III ш. ёз+ди

Бирлик

I ш. ёз+ган+ман (ёзган
эдим)
II ш. ёз+ган+сан (ёзган
эдинг)
III ш. ёз+ган (ёзган эди)
эди)

Бирлик

I ш. ўқи+б+ман (ўқиб
эди+м)
II ш. ўқи+б+сан (ўқиб
эди+нг)
III ш. ўқи+б+ди (ўқиб
эди)

Кўплик

ёз+ди+к
ёз+ди+нгиз
ёз+ди+ (лар)

Кўплик

ёз+ган+миз (ёзган эдик)
ёз+ган+сиз (ёзган эдингиз)
ёз+ган+лар (ёзган эди+лар)

Кўплик

ўқи+б+миз (ўқиб эди+к)
ўқи+б+сиз (ўқиб эди+нгиз)
ўқи+б+ди (лар) (ўқиб эди+
лар)

134- §. Ҳозирги замон феъли. Ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтда бажарилишини ва ундан кейин ҳам давом этишини ифодалайди.

Ҳозирги замон феъли феъл негизига -а (-й), -яп,
-ётиб, -ётир, -моқда қўшимчалари ва ундан сўнг тусловчи қўшимчаларни бириктириш орқали ҳосил бўлади.

Бирлик

I ш. бор+а+ман
II ш. бор+а+сан
III ш. бор+а+ди

Бирлик

I ш. бор+яп+ман
II ш. бор+яп+сан
III ш. бор+яп+ти

Кўплик

бор+а+миз
бор+а+сиз
бор+а+ди (лар)

Кўплик

бор+яп+миз
бор+яп+сиз
бор+яп+ти (лар)

135- §. Келаси замон феъли ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтдан сўнг (келажакда) бажарилишини гумон, тахмин йўли билан ифодалайди. Келаси замон феъли феъл негизига -р (-ар), -моқчи, -диган қўшимчалари ва ундан сўнг тусловчиларни бириктириш орқали ясалади.

Бирлик

I ш. бор+ар+ман
II ш. бор+ар+сан
III ш. бор+ар
I. ш. бор+моқчи+ман
II. ш. бор+моқчи+сан
III. ш. бор+моқчи

Кўплик

бор+ар+миз
бор+ар+сиз
бор+ар (лар)
бор+моқчи+миз
бор+моқчи+сиз
бор+моқчи (лар)

Феълнинг замон шакллари контекст ва нутқ вазиятидан келиб чиқиб нутқда турли экспрессив ва кўчма маъноларни ифодалай олади. Масалан:

1. Ўтган замон шакли келаси замон маъносида: *Кўрмаган бўлсак, энди кўрамиз. Нима дединг?* (*Нима дейсан маъносида.*)

2. Ҳозирги замон шакли ўтган замон маъносида: *Индамай турсам, мен билан кўришмай кетяпти. Ҳайрон бўлдим.*

3. Ҳозирги замон шакли келаси замон маъносида: *Дарс машғулотлари камайтириляпти.*

Феъл замон шаклларининг қўлланиший бадиий асарнинг жаңр хусусиятлари, нутқ услубларига кўра ҳам фарқланади.

172- машқ. Гапларни кўчиринг. Феълларни топиб, замонини аниқланг. Ҳар бир замондаги феълни алоҳида-алоҳида таърифланг, ясалишини тушунтиргинг.

1. Қуёш аста-секин ўз ётоғига ботмоқда. Мавлон билан Наврӯз колхознинг пахтасини ғайрат билан тераётган ёшларнинг ишларидан ҳайрон қолмоқда. (*С. Аҳм.*)

2. Еридан айрилган етти йил йиғлар, элидан айрилган ўлгунча йиғлар. 3. Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. (*Мақоллар.*) 4. Аҳмад Ҳусайн бекорчиликдан улар қаторига чордана қурди. (*О.*) 5. Туркистон Ҳарбий округи ўз ихтиёридаги машиналарни чўлни ўзлаштиришга беряпти. (*С. Аҳм.*) 6. Шу сайдонликнинг ҳар ер-ҳар ерида қамишлар ўсиб ётарди. (*С. Аҳм.*)

7. Беғубор жуда ҳам беғубор шабада эсади. (*С. Аҳм.*) 8. Фақат агар унасанг, Яна бир шарт қўядим. (*Х. О.*) 9. Эрта баҳор, дараҳтлар эндингина куртак чиқармоқда. (*Ж. Шарипов.*) 10. Кабинетда ўринбосарнинг ёлғиз ўзи ўтириби. (*Е. Ш.*) 11. Мен раисимизга, бутун правление аъзоларига битта савол бермоқчиман. (*А. К.*)

61- топширик. -ди, -моқчи, -р (ар) ҳамда тусловчи қўшимчаларни биринтириш ўйли билан феълнинг уч замонини ясанг. Улар иштироқида гап тузинг. Маъносидаги фарқни айтинг.

136- §. Феъл майллари. Ҳаракат-ҳолат билан субъект ўртасидаги алоқанинг воқеликка муносабати майл орқали ифодаланади. Бундай алоқа ва муносабат турличадир, шунга кўра феълларда асосан уч хил майл мавжуд: 1) аниқлик майли; 2) буйруқ-истак майли; 3) шарт майли.

Аниқлик майли иш-ҳаракатниг уч замондан бирида

бажарилиши ёки бажарилмаслигини ифодалайди: *кетди* (үтган замон), *кетяпти* (ҳозирги замон), *кетмоқчи* (ке-
ласи замон).

Буйруқ-истак майли буюриш, илтимос, маслаҳат,
чақириш каби маъноларни ифодалайди. Масалан:

Бирлик

I ш. бор+ай, ўқи+й	бор+ай+лик, ўқи+й+лик
II ш. бор+гин, ўқи+гин	бор+ингиз, ўқи+ингиз
III ш. бор+син, ўқи+син	бор+син (лар), ўқи+син (лар)

Шарт майли иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши шарт
қилиб қўйилганлигини ифодалайди.

У феъл ўзагига -са, қўшимчасини қўшиш билан яса-
либ, қўйидагича тусланади:

Бирлик

I ш. бор+са+м	бор+са+к
II ш. бор+са+нг	бор+са+нгиз
III ш. бор+са	бор+са (лар)

(-лар бундай вақтда кўпроқ кесатиқ, пичинг маъно-
ларини ифодалайди.)

Бирлик

I ш. бор+са+м эди	бор+са+к эди
II ш. бор+са+нг эди	бор+са+нгиз эди
III ш. бор+са эди	бор+са (лар) эди

Феъл майллари ўз хусусиятларига эга бўлиши билан
бирга туғли модал маъноларни ҳам ифодалайди. Нутқ
талабига кўра майлларнинг бири ўрнида иккинчисини
қўллаш мумкин. Масалан:

1. Ижро майли буйруқ майли маъносида:— *Борасан.*
Қани кетдик!

2. Буйруқ майли шарт майли маъносида: *Жавоб бер-
син, баҳо қўямиз* // *Жавоб берса, баҳо қўямиз.*

3. Шарт майли буйруқ майли маъносида: *Ишласанг
тишлайсан* // *Ишла, тишлайсан.*

62-топшириқ. Аниқлик майли, буйруқ-истак майли ва шарт
майлидаги феъл иштирок этган тўққизта гап тузиб, уларнинг маъ-
носидаги фарқларни айтинг.

173- машқ. Матнни кўчириб, феъл майлларининг турини аниқ-
ланг, фарқларини тушунтиринг.

1. *Маҳаллаларда хотин-қизларни йиғиб мажлислар*
ўтказамиш. (Е. Ш.) 2. Орзу қанот бағишлийди. (Мақол.)

Кўплик

I ш. бор+ай, ўқи+й	бор+ай+лик, ўқи+й+лик
II ш. бор+гин, ўқи+гин	бор+ингиз, ўқи+ингиз
III ш. бор+син, ўқи+син	бор+син (лар), ўқи+син (лар)

Шарт майли иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши шарт
қилиб қўйилганлигини ифодалайди.

У феъл ўзагига -са, қўшимчасини қўшиш билан яса-
либ, қўйидагича тусланади:

Кўплик

I ш. бор+са+м	бор+са+к
II ш. бор+са+нг	бор+са+нгиз
III ш. бор+са	бор+са (лар)

(-лар бундай вақтда кўпроқ кесатиқ, пичинг маъно-
ларини ифодалайди.)

Кўплик

I ш. бор+са+м эди	бор+са+к эди
II ш. бор+са+нг эди	бор+са+нгиз эди
III ш. бор+са эди	бор+са (лар) эди

Феъл майллари ўз хусусиятларига эга бўлиши билан
бирга туғли модал маъноларни ҳам ифодалайди. Нутқ
талабига кўра майлларнинг бири ўрнида иккинчисини
қўллаш мумкин. Масалан:

1. Ижро майли буйруқ майли маъносида:— *Борасан.*
Қани кетдик!

2. Буйруқ майли шарт майли маъносида: *Жавоб бер-
син, баҳо қўямиз* // *Жавоб берса, баҳо қўямиз.*

3. Шарт майли буйруқ майли маъносида: *Ишласанг
тишлайсан* // *Ишла, тишлайсан.*

3. Фарзандларимиз мурод-мақсадига етишсин, құша қарышсин. (Х. F.) 4. Даврон суринг, ҳур меңнатда, асти толманг. (А. Пұлат.) 5. Кел, ипакдек соchlарингга мен Нурдан лента ясаб тақайин. (Мирм.) 6. Сиз яратган «Ҳамса» санъат оламида чинакам мүйжиза бўлди. Шу билан қаноатланиб қолманг. (Л. Бать.) 7. Шамол қофоз бурдаларини ҳовли томонга супуриб кетди. (С. Аҳм.) 8. У кечаси билан тўлғаниб чиқди. Начора, созланган тор фарёдсиз узилмайди. (У. Ҳ.) 9. Биз сизларнинг ўқинганингизни кўриб юрсак ҳам кифоя. (П. Т.) 10. Агар кучим, қувватим етса, одамларнинг жон олғувчи таъналарига яна чидаш берар эдим, лекин мажолим қолмади. (М. Исм.) 11. Отингни эгарла, ҳамроҳ бўламиз. 12. Ҳаёт мана шу оқар сувдай оқар экан, умр ҳам ўта берар экан. (С. Ан.)

174- машқ. Матнни ўқинг. Феълнинг равишдош, сифатдош каби шаклларининг ва құшма феълларнинг маъноларини изоҳланг.

ХАЛҚ САНЪАТИНИНГ ШУҲРАТИ

Буюмлар инсонга хос бўлган ахлоқий, эстетик ва ижтимоий тушунчаларни ҳам ўзига мос ифода воситалари асосида акс эттиради. Инсон ўзига фойдали бўлган нарсани, маълум эҳтиёжни қондирувчи буюмнинг чиройли бўлишига аҳамият беради. Киши мебель танлаганда, чойнак-пиёла олганда, кийим харид қилганда унинг ранги, нақши ва гўзаллигига эътибор қиласди. Бинобарин, дераза пардаларининг гўзаллиги, стол-стулларнинг қулайлиги ва чиройлилиги, эшик ва хонтахталарнинг нақшлари, иморат пештоқлари ва деворларининг чиройли безатилиши, турли-туман буюмлар кишининг ахлоқий тушунчаларига ҳам таъсир этади.

Санъатни яратадиган халқ уни тушунадиган санъат мухлисларини ҳам вояга етказади. Акс ҳолда нафосат уруғлари кўкармай, унмай, ўсмай қолади.

Халқ амалий санъатининг ҳаётга татбиқ этилиши жуда кўп моддий ва маънавий шарт-шароитларнинг уйғун мавжудлигини тақозо этади. Мисол учун Бухородаги «Интурист» меҳмонхонасининг ичига халқ мотивлари асосида ишланган, мисга ўйиб битилган тасвиirlар, Тошкентдаги «Ўзбекистон» меҳмонхонасининг ичидаги турли амалий безак санъати намуналари бунга мисол бўла олади. Ўзбекистонда қўли гул усталар, дили баҳор нақошлар, меҳри дарё чеварлар кўп. Жумҳуриятимизнинг

ганчкорлик санъати оламга машҳур. Унинг ўзига хос эстетик кўрки ва миллий гўзаллиги А. Навоий номидаги давлат академик опера ва балет жатта театри, Тошкентдаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи деворларида яққол намоён бўлади.

Тошпўлат Арслонқулов, Абдулла Болтаев, уста Ширин Муродов, Чингиз Аҳмаров, Қули Жалолов, ШамсиддинFaфуров, Болта Жўраев, Юсуфали Мусаев, Еқубжон Рауфов, Саидаҳмад Норқўзиевларнинг санъати миллий ифтихоримизга айланиб қолди.

Замонавий биноларнинг ташқи ва ички кўринишининг гўзал бўлиши учун уста Маҳмуд Усмонов, Тоҳир Тўхтакхўжаев, Жалил Ҳакимовлар астойдил меҳнат қилмоқдалар. Ўзустозлари йўлини ижодий давом эттирган ва ганч ўймакорлиги соҳасида юксак маҳорат кўрсатаётган уста Маҳмуд Усмонов жумҳуриятимизда ўз мактабини яратди. Унинг қатор шогирдлари уста қўлидан ишини олмоқдалар.

Ёғоч ўймокорлиги ҳам жумҳуриятимизда кенг тарақкий этган. Иморатларнинг пештоқлари, устунлари, эшик ва дарвозалар нозик ўймакорлик гуллари билан безатилган, киши дилига худди мусиқа оҳангидай илиқ таъсир этади. Арча, чинор, қайрагоч, ёнғоқ ва тут дарахтлари ўз табиий қаттиқлиги ва ранг-баранг туси билан ўймакор усталарнинг доимий ишлов материали бўлган. Усталар қаттиқ дарахтлардан хонтахта, эшик ва устунлар ясад аждодлар санъатини авлодлар умрига улаганлар.

Халқимиз орасида кенг тарқалган амалий санъат турларидан бири сопол буюмларидир. Сопол буюмларининг умри халқимиз умри билан тенг. Инсон пайдо бўлиши билан уй-рўзғори буюмларини биринчи наъватда лойдан ясаган, уни пишириш йўлларини излаган, астасекин буюмларнинг бадий томонларини ўйлаган.

Ўзбекистон сопол буюмлари ниҳоятда хилма-хил ва ранг-баранг. Бир водийнинг сопол буюмлари бошқасиникига ўхшамайди, бир шаҳар кулоллари бошқа жойнинг усталарига ўхшатмай амалий санъат асарларини яратишга интиладилар. Самарқанд, Хева, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент, Furumsoy кулоллари ўз услуби, ўз санъати ва маҳорати мактабларига эга.

А. Ҳазратқулов, У. Жўрақулов сингари авлод-аждодлари кулол ўтган усталар халқимиз амалий санъатининг эстетикаси йўлида ажойиб хазина қолдирадилар.

Халқ амалий санъати ниҳоятда сержило ва сертар-моқли. Қаштачилар, заргарлар, гиламдұзлар, металлардан чойдиш, мис чойнак, баркаш ва офтоба ишлайдиган кандакорлар, қүеш нурларидан андоза олган зардұзчи-лар, баҳор нағислигини гулларга жойлаган атлас тұқув-чилар, дүппидүзлар бор.

Фазилат Сайдалиева томонидан зар билан тикилған А. Навоий ва Бобур портретларини қаштачилек санъати-мизнинг юксак намуналари деса бўлади. Бухоронинг Уба қишлоғида яшайдиган Ҳамро опа Раҳимова ясаган ўйинчоқлар жумҳуриятимиздагина эмас, ҳатто чет эл-ларда ҳам машҳур.

(«Фан ва турмуш» ж. дан)

РАВИШ

137- §. Иш-харакат билан боғлиқ бўлган пайт, сабаб, ўрин, даражада-миқдор каби маъноларни билдирадиган сўзлар туркуми равиш ҳисобланади. Равишилар ҳаракат билан боғлиқ ҳолатларни ифодалаши, ўзига хос ясовчи қўшимчаларни олиши, гапда кўпинча ҳол вазифасида келиши билан бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Масалан: *Аброр жўрттага кетиб қолди. Мен кечқўрун йўлга тушаман. Биз кўп ўқиймиз.* Равишилар одатда феълга боғланыб келади.

138- §. Равишилар тузилишига кўра содда, қўшма ва жуфт бўлади. Содда равишилар биргина ўзакдан ташкил топади, туб ва ясама бўлади. Ясовчи қўшимчаларсиз қўлланадиган равишилар туб равишилардир: *тез, секин, кейин, оз, пича, бугун, кеча, қасддан, тўсатдан, бирдан.*

Равишилар ясовчи қўшимчалар билан ясалган равишилар ясама равишилар ҳисобланади: *оидай, мардларча, ғолибона, мардона, қаҳрамонларча.*

Равишилар қўйидаги қўшимчалар ёрдамида ясалади:

- ан: *тажминан, қисман, тасодифан, асосан;*
- сиз: *тўхтовсиз, чексиз, сўзсиз;*
- лаб: *граммлаб, тонналаб, килолаб, аравалаб, кўплаб;*
- ча: *ўзбекча, бухороча, чопганича, янгича;*
- ларча: *йилларча, ҳарбийларча, бепарволоварча, ўртоқларча;*
- н (ин): *яширин, ёзин-қишин;*
- инча: *яширинча, кўпинча;*
- лигича: *тириклигича, бутунлигича;*
- она: *дўстона, камтарона, гойибона, халқона;*

-лай (-лайн): бутунлай, тириклай, тириклайн;
-дай (-дек): сутдай, метиндай пахтадек, муштдек.

175- машқ. Гапларни күчиринг, равишларнинг тагига чизинг. Ясама равишларни қайси сүз туркумидан ясалганини тушунтириңг. Равишларга сүз ургусини қўйинг. Ургу олмайдиган равиш ясовчиларга алоҳида изоҳ беринг.

1. Йигитали ноилож ўз ҳисобидан бир йилга таътил олди. (С. Н.) 2. Хотинларнинг баъзилари қизиққанларидан сочвонларини қия очиб, Йўлчига яширинча мўралайди. (О.) 3. Орёл шаҳри учун сен қилган жангни, Йилларча сўзлашар ёшу қарига. (Х. О.) 4. Ҳайдар ота ундан жавоб олмаслигига кўзи етиб, шошганича ичкарига кирди. (А. К.) 5. Кимни койиди, кимни оталарча мақтади. (О.) 6. Қисқаси, илгаридан оддий бир тенгдошдек бўлиб келган бир қиз энди Элмурод учун сирли бир кимсага айланиб борар эди. (П. Т.) 7. Рашиднинг мардона кураши эди. (Ш.) 8. Улар шаҳарни ишғол қилишда астойдил курашдилар. (Ш.)

139- §. Бирин мустақил қўллана олмайдиган, иккинчи мустақил маънога эга бўлган ўзак ёки ҳар иккаласи мустақил ҳолда маъно ифодалайдиган ўзакдан ташкил топган равишлар қўшма равишлар саналади.

Иккала қисми ҳам мустақил маъно ифодалайдиган қўшма равишлар ажратиб ёзилади: *бир оз, бир йўла, ҳамма вақт;*

Ҳар, ҳеч сўзлари иштирокидаги равишлар ҳам ажратиб ёзилади: бир нафас, бир зум, шу вақт, шу ерда, бу ёққа, ҳар кун, ҳеч маҳал;

Бирор қисми мустақил маъно ифодаламайдиган қўшма равишлар эса қўшиб ёзилади: *алламаҳалгача, аллақаерда, аллақачон, озмунча, бирпас* каби (бу равишлар таркибида келган алла, мунча, пас сўзлари мустақил ҳолда маъно ифодаламайди).

Баъзи антоним сўзларни жуфтлашдан, от ёки олмошнинг баъзи турларини ўрин-пайт, жўналиш, чиқиши келишикларидан бирида такрорлаш орқали **жуфт** равишлар ҳосил қилинади. Улар орасига ёзувда чизиқча қўйилади: аста-секин, кеча-кундуз, йилдан-йилга, кўчама-кўча.

Равишларнинг жуфт шакли умумлаштириш ёки тахмин маъноларини билдиради ва белгини кучли оттенка билан ифодалашда қўлланади. Равишлар тақрор қўлланганда ҳам белгини кучайтириб ифодалаш хусусиятига эга бўлади: *Ўша кунлар сира-сира эсимдан чиқмайди.*

140- §. Равишларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан

турлари. Равишлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра ҳолат равиши, даражадор равиши, пайт равиши, ўрин равиши каби турларга бўлинади.

Ҳолат равиши иш-ҳаракатнинг қандай ҳолатда ёки қай тарзда бажарилганлигини кўрсатади: *аста, секин, тез (тез-тез), яёв, пиёда, дарров, дарҳол, бирдан, тўсатдан, қаҳрамонларча, қўйқисдан, бирма-бир, қўлма-қўл, қўшидай.*

Даражадор равиши одатда иш-ҳаракатнинг миқдорини, даражасини англатади: *кўп, оз, бир оз, кам, сал, пича, хиёл* (миқдор равишлари), *жуда, ғоят, обдан, ниҳоятда, асло, сира* (даражадор равишлари).

Пайт равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини кўрсатади: *эрта, индин* (эрта-индин), *кеча кундуз, (кеча-кундуз)*, *эрталаб, сўнг, илгари, кейин, ҳали, ҳамиша, бултур, аллақачон, яқинда, йилдан-йилга, қишин-ёзин.*

Ўрин равиши иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради. Масалан: *нари, бери (нари-бери), унда, бунда (унда-бунда), аллақаерда, аллақаерга, қуидга.*

176-машқ. Равишларни аниқлаб, турини айтинг, ҳар бирини алоҳида изоҳланг, фарқларини тушунтиринг.

1. Ўз онамни элас-элас хотирлайман. Пастак шифтли уйда, дераза тагида нуқул осмонга қараб ётар эди. (У. Ҳ.) 2. Ҳеч қачон хиёнат қилмаганман, энди қилмоқчимани? (Ш.) 3. Совхоз ерида бир баландгина тепалик бор. (Ш.) 4. Мамаражабов арава кетидан анчагача қараб турди. (Ф. Ниёзий.) 5. Ака-ука бир-бирларига қарамай, жадал юриб юқори қаватга чиқишиди. (С. Аҳм.) 6. Манзуранинг ҳовлиси икки маҳалла нарида эди. (О.) 7. Энди-чи, энди кўчаларимизда автомобиллар тинимсиз қатнайди. (Газ.) 8. Баҳузур ўтириб гаплашаверинглар. (О.) 9. Гулсум опа Чавандозни «юмшатиб» ишни битириш учун жўрттага ҳар сўзида бир «Холмат ака»ни тилта олиб жуда мулојим гапирди. (О. Е.) 10. Гўё бу ерларга қандайдир даҳшатли ёвуз куч бостириб келган-у, бешафқат қўллари билан ҳамма ёқни тижимлаб ташланган. (Ж. Абд.)

177-машқ. Уқинг. Равишларни топиб, маъносини ва тузилишига кўра турини айтинг.

1. Бир оздан кейин ўзинг билан алоҳида эркақчасига гаплашамиз. (Д. Нурий). 2. Зумрад оҳиста ёнига чўққайган онасининг тиззаларини қучоқлади. (О.) 3. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эплолмайдиганга ўхшаймиз.

(С. Аҳм.) 4. Мәхмөнни уйға олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўяй. (С. Аҳм.) 5. Ҳали у ердан, ҳали бу ердан гулдурос чапаклар эшитилди. (Н. Бирюков.) 6. Тоға олдинда, Икромжон кейинда бир-бири билан гаплашмай катта кўчага етишди. (С. Аҳм.) 7. Боя елдай учиб кетаётган одам энди шошилмасди. (С. Аҳм.) 8. Поезд мени сершовқин станцияга ташлаб, яна қичқирганича, олдинга интилди. (С. Аҳм.) 9. Элмурод янгича ҳаёт бошлиди. (Ш.) 10.— Тўғри бу ҳодисани денгиз бактериясига алоқаси йўқ,— деди йирик кўзларини хиёл сузив қолган олим (Ж. Абд.) 11. Шундай қилиб, она шомга яқин ўғлини яна олис қишлоққа кузатди. (С. Н.).

141- §. Равишларнинг қўлланиш хусусияти. Равишлар иш-ҳаракат, ҳолатнинг қай тарзда ва қай дараҷада бажарилганлиги, бажарилиш ўрни, пайтини ифодалагани учун ҳам гапда ҳол вазифасида қўлланади. Равишлар от ўрнида қўлланганда унга хос белги маъноси кучлироқ ифодаланади: *Қўлдан қуён қочиб қутулмас.* (Мақол.)

Равишларни қўллашда услубий хослигига ҳам эътибор бериш лозим. *Мўл, заррача, пича, обдан, мардона* кабилар бадиий нутқда фаол ишлатилса, *кўп, жиндан, озорқ, тоза, зўр* каби равишлар жонли сўзлашувга хосдир.

178- машқ. Узингиз мустақил равиша бирорта бадиий асарнинг биринчи икки саҳифасини ўқинг. Равиш иштирок этган гапларни кўчиринг, уларнинг гапдаги вазифасини айтинг.

179- машқ. Гапларни ўқинг. Равишларнинг услубий қўлланиш хусусиятларини изоҳланг.

1. Горкунов мажбуран бу ишга қўл урган эди. (Ш.)
2. Қадамимни атайлаб дадил-дадил босаман... (П. К.)
3. Батальон эрталаб қишлоққа етиб келди. (Ш.) 4. Барча бирдай тинмай ишларди. (Ў.) 5. Мардона ишладик, силжидик олға! Мардларча золимнинг бўғзидан тутдик. («Хат»дан.) 6. Ермат ҳамма нарсани, тартибсиз бўлса ҳам, батафсил айтиб берди. (О.) 7. Обдан чиниққан йигит, унга берилган овқат беҳуда кетмайди. (О.) 8. Эрталаб етиб бордим. Кечқурун уйға қайтиб келдим. 9. Барча ишлар тезгина ҳал бўлди. Иш қаердан бошланган бўлса, гапни ҳам ўша ердан бошлай беринг.

180- машқ. Гапларни ўқиб, мустақил сўзларнинг маъно ва грамматик хусусиятларини намунадагидек изоҳланг.

Н а м у н а . *Бугун қишлоққа жўнаймиз.* *Бугун — ра-*

виш, содда, пайт равиши, гапда пайт ҳоли вазифасида; қишлоққа — от, т. от, ж. к., содда, гапда ўрйн ҳоли вазифасида...

1. Улар тасодифан учрашиб қолган эди. (Ж. Абд.)
2. Айвонда Жаннат хола билан Низомжон гаплашиб ўтиради. (С. Аҳм.)
3. Колхоз идорасининг ёнгинасида янги клуб қад кўтариб турибди. (С. Кароматов.)
4. 20 августда Самарқандга қайтиб кетаман. (М. Қориев.)
5. Темиржон совуқ еб, увшаган бармоқларини ишқалади. (Ж. Абд.)
6. Яқин-йироқдаги маңзиллардан одамлар ёрдамга көляпти. (Ж. Абд.)
7. Марғилонга олиб борадиган йўл гавжум эди. (С. Аҳм.)
8. Озода даставвал Мирзачўлга шу машинада келганини эслади.

181- машқ. Матнни ифодали ўқинг. Ясама мустақил сўзларни топиб, ясалишини тушунтиринг. Кўшма ва жуфт сўзларга алоҳида изоҳ беринг.

ДОЛОРЕС ИБАРРУРИ

Уни бир бор кўришга ва овозини эшлишига мұяссар бўлган киши, уни сира унотолмайди. У испан тилида жўшиб сўзлайди. Лекин у шундай истеъдодли нотиқки, уни ҳамма тушуна ғолади. Бу юм барча ҳалқларнинг меҳр ва муҳаббатини қозонди. Бу аёл — Пасионария — Долорес Ибаррури!

Долорес Ибаррури — Пасионария (Оташин) номи билан машҳур, испан ҳалқининг жасур қизи, ҳалқаро ишчилар ҳаракатининг, бутун дунё тинчлик тарафдорлари ҳаракатининг, ҳалқаро хотин-қизлар ҳаракатининг йирик ва донгдор арбобларидан бири 1895 йил 9 декабрда Испанияда кон саноати ишчиси оиласнда дунёга келтан Долорес 22 ёшида социалистлар ташкилотига аъзо бўлиб киради ва ишчилар синфи матбуотида Пасионария тахаллуси билан оташин тарбибот олиб боради. У Ҳалқаро ишчилар ҳаракатининг фаол иштирокчиси сифатида Коминтернинг VII конгрессида (1935 й.) унинг Ижроия Комитети аъзолигига кандидат қилиб сайланди, 1937 йилда кортес (парламент) раиси ўринbosарлитига сайланди.

Испан ҳалқининг фашизмга қарши олиб борган миллий-революцион уруши даврида (1936—1939 йй.) Долорес Ибаррурининг сиёсий арбоб ва жўшқин ташкилотчилик фаолияти айниқса жатта куч билан намоён бўлди.

Испания буржуа ҳукумати Ибаррурини коммунистик

ва революцион фәодияти учун олти марта озодликдан маҳрум этди. Франконинг фашистик ҳукумати келгандан (1939 й.) буён Долорес Ибаррури ватанидан ташқарида, эмиграцияда яшашга мажбур этилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ибаррури бутун ғайрати ва ташкилотчилик қобилиятини фашизмга қарши курашга қаратди. У фашизмга нисбатан ўзидаги нафратни, озодликка ҳурмат ва садоқатни фарзандига ҳам бера олган эди. Унинг ўғли Рубен Ибаррури Сталинград учун бўлган жангларда 19 ёшида қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Испания Коммунистлар партияси жуда заҳматли кураш йўлини босиб ўтди. Партия билан биргаликда партия Марказий Комитетининг котиби (1932—1942 й.), партиянинг бош котиби (1942—1960 й.) бўлган Ибаррури ҳам ўсди, чиниқди. 1954 йилда унинг раҳбарлиги остида партиянинг V съезди бўлиб ўтди. У партиянинг Устав ва дастурини ишлаб чиқсан эди. Испания коммунистларининг VI съезди Долорес Ибаррурини партиянинг раиси этиб сайдади. Д. Ибаррури бир қанча назарий асарлар ва публицистик мақолаларнинг авторидир.

Долорес Ибаррури 1945 йилда Халқаро хотин-қизлар-Демократия Федерациясини тузишда фаол қатнашди ва унинг вице-президенти вазифасига сайланди.

Испан халқининг жасур фарзанди, Испания Коммунистлар партиясининг раиси, Халқаро хотин-қизлар-Демократик Федерациясининг фахрий вице-президенти, оташин революционер ва тинчлик учун тинимсиз курашчи Долорес Ибаррури 1963 йилда «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун» Халқаро мукофотга сазовор бўлди.

(«Саодат» ж.-дан.)

ЁРДАМЧИ СҮЗЛАР

142- §. Лексик маъно ифодаламай, мустақил сўзлар орасидаги грамматик муносабатни ифодалайдиган, баъзан сўзга қўшимча маъно қўшадиган сўзлар ёрдамчи сўзлар саналади: *дафтар ва қалам; қалам билан ёздим. Яхши куйлар экан-а?*

Ёрдамчи сўзлар гапда, одатда, гап бўлаги вазифасини бажармайди.

Ёрдамчи сўзлар қуидаги турларга бўлинади: 1) кўмакчилар; 2) боғловчилар; 3) юкламалар; 4) модал сўзлар; 5) ундов ва тақлидий сўзлар.

КЎМАҚЧИЛАР

143- §. От ёки отлашган сўзниңг бошқа бир сўзга (кўпроқ феълга) тобеланишини кўрсатувчи ёрдамчи сўз кўмакчи ҳисобланади.

Кўмакчи от ёки отлашган сўздан кейин келади: *Укам учун китоб олдик. Карим билан кинога бордим.*

Кўмакчилар қайси мустақил сўздан ўсиб чиққанлиги-га қараб, соф кўмакчилар ва кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзларга бўлинади.

Соф кўмакчилар.— асл лексик маъносини бутунлай йўқотиб, бутунлай кўмакчига айланаб қолган сўзлардир: *билан, учун, каби, сингари, сайин, сари.*

Кўмакчи вазифасида қўлланувчи сўзлар — от ёки ра-вишдан ўсиб чиққан кўмакчилар: *устидан, юзасидан, ор-қали, томон, ташқари, ҳақида, хусусида.*

Баъзилари феълнинг равишдош, сифатдош формали-ридан ўсиб чиққан: *бўйлаб, қараб, кўра, яраша, қараганда каби.* Булардан *бўйлаб, қараб-қараб, кўра, яраша, тортиб* равишдошдан; *қараганда* эса сифатдошдан кў-макчига айланган сўзлардир.

Билан, учун кўмакчилари поэтик нутқда -ла, -чун тарзида қисқа шаклда ҳам қўлланади. Бунда улар ўзи-дан олдинги сўз билан чизиқча орқали ажратиб ёзилади.

Сенинг-ла, дўст бўлиб вафо кўрди ким?..
Яхшидир ўлмоқлик сен-ла курашда. (Х. О.)

182- машқ. Уқинг. Кўмакчиларни топиб, уларнинг турларини айтинг. Қайси мустақил сўз билан бирга қўлланадиганини аниқланг ва маъноларини тушунтиринг.

1. Кейинги икки ой ичидаги Манзура опанинг ўртоқла-ридан мутлақо хат-хабар келмай қўйди. (У. Усмонов.)
2. Аммо йигитнинг овози ўчмасдан бурун ўзи от-поти билан ағдарилиб тушди. (Х. Т.) 3. Икки ярим йил аввал меҳрибон ота уни шаҳарга узатади. (О.) 4. Сиддиқжон сукут қилганича қимиirlамай ўтирас экан, қизарган пе-шанаси билан бурнининг учи тердан ялтиради. (А. К.) 5. Сиддиқжон бу чоғ қиз боланинг тақдири тўғрисида ўйлар эди. (А. К.) 6. Арилар тўдаси ўзини қоп ичига урди. (Х. Н.) 7. Қишининг биринчи ярми қуруқ келди.

Иккى мартагина қор ёғиб, тезда эриб кетди. (П. Т.)
8. Иўқ, Гулсум опанинг гаплари Машраб учун янгилик
эмас. (П. К.) 9. ...Улар тонг билан йўлга чиқсан эдилар.
(Ж. Абд.)

63-топшириқ. Узингиз мустақил равишда «Узбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасидаги бирор мақолани ўқиб, кўмакчиларни топинг. Грамматик хусусиятига тўлиқ тавсиф беринг.

144-§. Кўмакчилар гапдаги вазифаси жиҳатидан келишикларга яқин туради. Баъзан кўмакчилар келишик бажарган вазифани бажаради. Шунинг учун ҳам айрим кўмакчилар, келишик ўрнида қўлланиси мумкин ёки айрим келишикларни кўмакчилар ўрнида ишлатиш гапнинг мазмунига, қурилишига заарар келтирмайди: қаламда ёздим — қалам билан ёздим, қишлоққа шу йўл билан борилади — қишлоққа шу йўлдан борилади каби.

Қуйидаги фаол қўлланадиган кўмакчиларни билиб олинг, ёзилишига аҳамият қилинг: азбаройи, билан, учун, каби, илгари, бурун, бош, ҷоғли, қадар, сайин, бўйича, орқа, орқали, ора, сабабли, кўра, ён, ич, қарғии, ўрта, томон, қараб, қарамасдан, қарамай, сўнг, бошқа, кейин, ташқари, ост, уст, таг, буён, бери, бўлак, ўзга, нари, сингари, янглиғ, сари, туфайли, оша, бўйлаб, узра, ичра, деган, олд, чамаси, ҳақида, тўғрисида, ҳолда, йўсунда, асосан, қадар, қараганда, доир, биноан, муровиқ каби.

64-топшириқ. билан (-ла), учун (-чун), кўра, қараганда, сингари кўмакчилари иштирокида бир нечта гап тузинг. Баъзилари ўрнида келишикларни ишлатиб кўринг. Фарқини тушунтиринг.

БОҒЛОВЧИЛАР

145-§. Гапнинг уюшиқ бўлакларини, қўшма гап таркибидаги содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиласидиган ва, ҳам, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, ёки, ёхуд, чунки, шунинг учун, токи каби сўзлар боғловчиларни ташкил қиласиди. Масалан: Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди. Ўқитувчи ёки ўқувчилардан бири саҳнага чиқсин.

Боғловчилар мустақил сўзи каби гапда гап бўлаги вазифасини бажара олмайди.

Боғловчилар маъно ва грамматик хусусиятига кўра иккى хил бўлади:

1. Тенг боғловчилар (ва, ҳам, бироқ, лекин, ёки дам-

дам, баъзан каби). 2. Эргаштирувчи боғловчилар (чунки, шунинг учун, токи, нёгаки каби).

Боғловчилар якка ҳолда ҳам, тақрорланган ҳолда ҳам қўлланади: *ва, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, балки, агар, башарғи, чунки, гўё* каби боғловчилар одатда якка ҳолда ишлатилади, *баъзан, ё, ёки, гоҳ, дам, ҳам, гоҳо, хоҳ* каби боғловчилар кўпинча тақрорланиб қўлланилади: *Китоб ва дафтар. У ёзди, бироқ ўқимади. У ҳам ўқиди, ҳам ёзди. У дам куларди, дам йиғларди, Е сиз келинг, ё мен борай.*

183- машқ. Гапларни кўчириб, кўмакчи ва боғловчиларни топинг. Фарқларини тушунтиринг.

Иссиқ кийинган йўловчилар дам-бадам бурун ва қулоқларини ушлаб, ўз ташвишлари билан югуриб-еладилар. (У. У.) 2. Буни Мамлакатнинг онаси тезда пайқаб қолди-ю, лекин кимлигини ундан сўрамади. (У. У.) 3. Қамишлар орасида уларнинг боши гоҳ кўринади, гоҳ сувга шўнғигандек йўқ бўлиб кетади. (С. Аҳм.) 4. Зумрадни дам овутиб, дам эркалаб айвонга базур бошлаб чиқди кампир. (О.) 5. Қорни ғарч-ғарч босиб чопқиллаб келган Барно икки қадам нарида тўхтади. (О. Е.) 6. Бўронбек қамчининг сопи билан Ибодилланинг кўкрагидан итариб Ойшабонуининг уйига кирди. (Ҳ. Ф.) 7. МТС да ҳам, районда ҳам, областда ҳам ундан ҳайиқишар ва унинг гапига қулоқ солишарди. (Г. Николаева.) 8. Қум ва лой билан қўлларини ишқалаб, кенг юзлари ва бошларини обдан ювидилар. (О.)

184- машқ. Үқинг. Боғловчиларни топиб, турини айтинг. Грамматик хусусиятларини изоҳланг.

1. Санобарнинг практикаси тугай деб қолди. Лекин ҳамон гаплашмаймиз. (У. У.) 2. Кеч куз бўлса ҳам ҳали унча совуқ тушмаган, аммо салқин этни жунжиктиради. (У. У.) 3. Назаримда, унинг бўғизига йиғи тиқилиб қолган, шунинг учун овози бўғиқ ва ғамгин эди. (П. Қ.) 4. Асрлар бўйи сув чиқариш учун курашлар боради-ю, лекин бўй кураш охирига етмай қолиб кетаверади. (Ж. Абд.) 5. У кетди... кетди-ю, хаёлимда ҳам ширин, ҳам аччиқ, ҳам қувноқ, ҳам аламли узуқ-юлуқ хотирадар қолди. (У. Ҳ.) 6. Икки дўст қўлларини бошлари остига ёстиқ қилиб қум устида чалқанча ётишар, гўё шу ҳолатлари билан роҳат қилмоқда эдилар. (Ж. Абд.) 7. У Икромжоннинг бир оёғи йўқлигини кўриб, юраги жиз этиб кетди. Аммо буни унга сездирмади. (С. Аҳм.)

8. Шамол гоҳ оч бўридай увиллар, гоҳ ўлим чангалига тушған мушукдай пихиллар, вифиллар, ҳеч нарса кўринмас эди. (A. K.)

ЮҚЛАМАЛАР

146- §. Сўзларга ёки гаплар мазмунига қўшимча маъно қўшадиган ёрдамчи сўз юклама саналади. Юкламалар тузилишига кўра икки хил бўлади:

1) айрим ёзиладиган ва нутқда алоҳида қўлланадиган сўз ҳолидаги юкламалар: *фақат, ҳолбуки, наҳотки, ҳатто, ҷунки, ахир* кабилар;

2) сўзларга қўшилиб ишлатиладиган қўшимча шаклидаги юкламалар: -им, -чи, -ку, -да, -у (-ю), -а (-я) каби.

Юкламалар маъно ва қўлланиш мақсадига кўра тўрт хил бўлади:

1. Сўроқ юкламалари: -ми, -чи, -а (-я) каби. Масалан: —Футболга борасанми? —Сен-чи? —Бу бинони мен қурганман! — Сен-а?

2. Таъкид юкламалари: -ку, -да, -у (-ю). Масалан: *Ўқтам-ку келди-я. Рустам келмади-да* каби, -у (-ю) юкламаси кўпинча тенг боғловчилар (*ва, лекин, бироқ, аммо*) ўрнида ишлатилади.

3. Айирув юкламалари: -гина, (-кина, -қина), фақат. Масалан: *Дарсга фақат Беҳзод келмади.*

4. Кучайтирув юкламалари: *ахир, ҳатто* (*ҳаттоки*), -оқ (-ёқ) кабилар. Масалан: *Биз ҳатто якшанба кунлари ҳам дарс тайёрлаймиз.*

Юкламаларнинг баъзилари сўз ёки гапга сўроқ, таажжуб, кучайтирув, таъкид, айирув, гумон каби маъноларни қўшиш билан бирга, қўшма гап қисмларини, содда гапларда эса уюшиқ бўлакларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиласди. Масалан: *Низомжон — ўрнидан турди-да, ҳардамхаёллик билан кўчага кетди.* (С. Аҳм.) Далада самовар шақиллаб қайнаб турса-да, теримчилар ҳой ичишига вақтни қизғанар эдилар (О.)

Юкламаларнинг -ми, -оқ (-ёқ), -гина (-кина, -қина) каби турлари сўзларга қўшиб ёзилади: *Ўқидингми?*, *бу-гуноқ, кечачёқ, кечагина, оппоққина* каби. Қолган турлари эса чизиқча (—) билан ёзилади: *сен-чи?, айтгин-чи?, келди-да, укам-ку, мен-а!* каби.

185- машқ. Гапларни кўчиринг. Ердамчи сўзларни айтинг, уларнинг маъно ва вазифасини тушунтиринг. Юкламаларни алоҳида изоҳланг.

1. Ҳозир унинг кўкси гоҳ оғринтирувчи, гоҳ юпантурвчи кечинмалар билан, бутун руҳига сингган totли ҳасрат билан тўла эди. (О.) 2. Мабодо ўзингиз душманга зарба беришингиз керак бўлиб қолса-чи, унда нима қиласиз? (А. Бекимбетов.) 3. Сиддиқжон этагини қоқиб ўрнидан турди-ю, жадаллаганича кўча эшигига қараб кетди. (А. Қ.) 4. Таппа ўзини ёстиқча ташлайди-ю, уй-қуга кетади. (О.) 5. Бектемирнинг гўё нафаси ўчган, юракнинг болғадай кўкракда турганини ҳам сезмайди. (О.) 6. Эшон гоҳ у ёқقا, гоҳ бу ёқقا бош тортган қўйларни йўлга солишга уринарди. (О.) 7. Ёнида чўқ-қайган бола билан дам мактабдан, дам футболдан гаплашади. (О.) 8. Яхши одамлар ҳам бор экан-ку, дунёда дейман ичимда. (Ў. Ў.)

186- машқ. Гағларни ўқиб, юкламаларни аниқланти, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини ва грамматик хусусиятларини тушунинг. Сўз юкламаларга алоҳида, қўшимча юкламаларга алоҳида изоҳ беринг.

1. Кўзларимиз экранда-ю, хаёлимиз бир-бири мизда. (Ў. Ў.) 2. Номини унутмас халқлар, замонлар, Жонажон шоирнинг баҳти ҳам шу-да. (Ў.) 3. Фақат одамзод баҳти учун қилинган мәҳнатгина чинакам ва боқий шуҳрат көлтириши мумкин. (Ч. Сэмнер.) 4. Меливой ака ҳамроҳининг саволига жавоб бермади-ю, ўэига-ўзи гапиргандек сўзлади. (О. Ҳ.) 5. Ҳамроҳи ерга теккан жойларининг чангини қоқди-да отига минди. (О. Ҳ.) 6. Икромжон ганга аралашмай бир чеккада жимгина ўтирибди. (С. Аҳм.) 7. Наҳотки, бирор билан тўғриликча кинога ҳам тушиб бўлмаса?! (Ў. Ў.) 8. Агар дўстликни ҳам билмаса асли, Кимга керақ ахир, инсон деган ном. (А. О.)

УНДОВ СЎЗЛАР

147- §. Ундов сўзлар ҳис-ҳаяжон, ҳайдаш-чақириш каби маъноларни ифодалаб, кўпинча ундов сифатида қўлланади, баъзан отлашиб, гап бўлаги вазифасида келиши мумкин; баъзан эса сўз ва гапларга қўшимча маъно қўшади: *Оббо Комилжон-э, оббо Комилжон-э, сўзга жуда устасиз-да.* (Ў.) *Вой-вой!* Асл жаннат денг, тақсир. (С. Аҳ.) *Вой, қўлимни ари чақди.* (С. Аҳм.) *Оҳ-оҳ-оҳ!* *Отангизга раҳмат!* Камол топинг, дўстим! (А. Қ.)

Ундов сўзлар якка ҳолда (оҳ, вой, э) ёки такрорланиб (оҳ-оҳ, беҳ-беҳ, бай-бай, вой-бўй каби) қўлланиши

мумкин. Ундов сўзлар тақрорланган ҳолда қўлланганда чизиқча (-) билан ёзилади: *оҳ-воҳ*, *бай-бай* каби.

Ундов сўзлар маъно хусусиятларига кўра ҳис-ҳаяжон ва ҳайдаш-чақириш ундовларига бўлинади.

Ҳис-ҳаяжон ундов сўзларига ҳақиқати оҳ, оҳ, уҳ, ҳо, ҳе, э, эй, уф, туф,вой, ура, и-и, ҳув, марш, алло, салом, хайр, оғарин, ана, мана кабилар; ҳайдаш-чақириш ундов сўзларига эса *куч-куч*, *баҳ-баҳ*, *қурай-қурай*, *ҳай* (*чу*), *ту-ту-ту*, *кишт-кишт*, *так-так* кабилар киради.

Ҳис-ҳаяжон ундов сўзлари гап бўлакларидан кўпинча вергул билан ажратилади, кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилганда эса, ундов белгиси қўйилади.

Қўйидаги ундовлар энг кўп қўлланади. Уларни ёддан билишга ва ёзилишини эсда сақлашга ҳаракат қилинг:

Эҳ, оҳ, уҳ, ма, ҳи (ҳим), бе, ҳо, ҳе, э, эй ҳа, уф, туф, дод, вой, ҳаҳ, ҳақ, оббо, ура, ўҳӯ, э-ҳа, э-ҳе, и-и, ие, ҳув, ҳов, ҳай, ҳей, тсс, марш, бас, ҳорманг, раҳмат, қани, алло, салом, хайр, оғарин, балли, баракалла, ажабо, ай (эй), айюҳаннос, ай-ҳай, алвидо, бай-бай, беҳ-беҳ, оҳ-оҳ, войей, э-воҳ, вой-бўй, вой-бўй-ӯ, ҳой-ҳой, ҳа-кишт.

187- машқ. Гапларни кўчиринг. Ҳис-ҳаяжон ундов сўзларини топиб, ҳар бирининг маъно ва грамматик хусусиятларини таърифланг, ёзилиши ва тиниш белгиларига диққат қилинг.

1. Йўғ-э! Ким экан улар! (У. У.) 2.— Лаббай! Ҳа, мен... Ие, оббо! Қачон? Шофёрга айтинг, дарров етиб келсин. (У. У.) 3. Э, нималар деяпсиз Ларисахон, Ленинград дегандәёқ тушунганимиз ҳаммасига! (О. Е.) 4. Ҳой, Қумри, ахир укангга қарасанг-чи, ичаги узилиб кетди-ку! (Ф. Ф.) 5. Э, ўғлим, қаттиқ нон даво бўлади. (О.) 6. Вой, она қизимдан айланай... Эплолмассан, болам. (Р. Ф.) 7. Войдод! Зўравоннинг дастидан дод!.. (М. Исм.) 8. Уф, бирам зерикиб кетаётиман. (А. Қ.) 9. Кампирга ер остидан қараб қўйди-да, чуқур уҳ тортди. (С. Ан.) 10.— Ҳой, эчки беҳининг пўстлоғини шилиб ташлайди-ку! (С. Аҳм.)

188- машқ. Гапларни ўқиб, ундов сўзларни топинг. Маъноларини тушунтиринг ва услубий жиҳатдан таърифланг.

1. Ҳой, азаматлар, уйқуни бас қилинглар. (Гоголь.) 2. О, дўстлар, биласиз баҳт учун кураш неча-неча аср давом этганин. (У.) 3. Ҳо, баракалла! Ана энди чинакам фронтчи қиз бўлдингиз. (З. Фатхуллин.) 4. Бай-бай-бай! Мунча ҳам щирин ухляяпти! Менга бер-чи, бола кўтариш эсимда бормикин... (А. Қ.) 5. Балли, бу шароитга

мослашиш белгиси. (С. А.Н.) 6. Үх, ўх, ўх! Жуда ярашипти-ку, Хуморхон! (А. К.) 7. Эх, Комил, қачонгача оёғимга тушов, йўлимга ғов бўласан! (И. Р.) 8. Ҳа, улар қачонлардир Назира билан дарс тайёрлаб ўтиришган жойга келишган эди. (С. Н.) 9. Вой, нега қуллуқ қилишар экан? Ҳеч-да! (А. К.)

ТАҚЛИД СҮЗЛАР

148-§. Шарпа-төвушга ва ҳолатга тақлидни билдирадиган сўзлар тақлид сўзлар ҳисобланади. Масалан: *шиқ-шиқ, гумбур-гумбур, милт-милт* каби.

Тақлид сўзлар кўпинча жуфт ва тақрорланган ҳолда (*вағир-вүғур, ғарч-ғүрч, қий-чув, дук-дук, лип-лип* каби), баъзан эса якка ҳолда (*ярқ, ғуж, жимир, милт* каби) қўлланади.

Тақлид сўзлар ёрдамчи сўзлардан фарқ қилиб, гапда аниқловчи тўлдирувчи, ҳол каби вазифаларда кела олади: *Ойимлар шиқ-шиқ тугма олиб бердилар. Чақалоқнинг инга-ингаси эшишилди. Сув шилдир-шилдир оқмоқда. Борғинг, қий-чувни бостиринг.*

Тақлид сўзлар маъносига кўра икки катта гуруҳга бўлинади:

1. Товушга тақлидни билдирувчи: *ғув-ғув, дупур-дупур, дук-дук, тақ-туқ, қий-чув, ғарч-ғүрч* каби.

2. Ҳолатга тақлидни билдирувчи: *ғуж-ғуж, ялт-юлт, лип-лип, апил-тапил, милт-милт* каби.

Қўйидаги тақлид сўзлар тилимизда фаол қўлланади. Уларнинг ёзилишини билиб олинг:

анг-анг, гур, тарс, қарс, гумбур-гумбур, ялт-юлт, ярқ, лип-лип, шақ, шиқ, тарс-турс, тарақ-турук, тақ-туқ, вишвиш, пик-пик, пақ-пақ, дук-дук, пирр, гув-гув, дув-дув, шип, трик-трак, лим-лим, биж-биж, лик-лик, ялт, ярақ-юрук, апил-тапил, гир-гир, ғув-ғув, лапанг-лапанг, пир-пир, диғодир, қалт-қалт, хиппа, ғиппа, гун-гун, пақча, қулт-қулт, ғовур-ғувур, вақир-вүғур, тақа-тақ, паға-паға, данг, динг, ҳанг-манг, ғарч-ғүрч тап-тап, ғир-ғир, қулт-қулт, шалп-шалп.

189- машқ. Гапларни кўчириб, тақлид сўзларни ажратинг. Маъносига кўра турини аниқлаб, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Узоқдан дук-дук овоз келарди. 2. Ғовур-ғувур бирдан тиниб, шундай майин ва осуда бир жимлик чўқдики, гўё бутун бепоён дашт Машрабга қулоқ соларди. (О. Е.) 3. Шу он арава бирдан чайқалиб, тарақа-турук

бўлуб кетди. (*M. Исм.*) 4. Буларнинг бириси қўлида йилт этиб шам ёқилди. (*C. А.*) 5. Ҳа, ана! Ӯша ёқда лип-лип этган ўт кўринди. (*C. Ан.*) 6. Ҳамма ёқни темирнинг шақир-шуқур садоси қоплади. (*O.*) 7. Фала-ғовур ичиде аллакимнинг баланд овози янгради. (*M. Исм.*) 8. Бояги-дек дукур бор, лекин қаёқдан келаётгани маълум эмас. (*M. Исм.*) 9. Отанинг гаплари юрагига жиз-жиз тегади-ю, пиқ-пиқ кулаётган Кўчқорга қараб ўшқирди. (*O. Е.*) 10. Моҳира бувининг боғидаги Мирза теракларнинг учидаги ола қарғалар яхлаган қанотларини шақ-шақ уришадч. (*O. Е.*)

МОДАЛ СҮЗЛАР

149-§. Модал маъно ифодалаб, гапда кириш сўз, гап бўлаги ёки бутун бир гап вазифасида қўлланадиган сўзлар модал сўзлар ҳисобланади. Қуйидагилар модал сўзлар туркумига киради: *албатта, шубҳасиз, ҳақиқатан, табиий, дарҳақиқат, эҳтимол, балки, айтидан, чамаси, шекилли, зарур, даркор, бор, майли, хўп, ийқ, дуруст, бўлти, демак, хуллас, модомики, дарвоқе, айтгандаи, айтмоқчи, афсус, эсиз, аттанг, ажабмас, мазмуни кабилар.* Модал сўзлар фикрга аниқлик, гумон, мақсад, талаб, шарт, мавжудлик, тасдиқ, инкор, мавжуд эмаслик, маъқуллаш, таъкидлаш, якунлаш, эслатиш, ачиниш каби маъноларни қўшади: *Демак, тўққиз-ўн тоби ийл босишимиз керак...* (*O. X.*) *Майли, кийимларим ҳам санъат учун хизмат қилсин.* (*O. X.*) *Ийқ, бу ҳали ҳам ўша кучли, оташин қалб!* (*Ac. M.*)

Модал сўзлар гап бошида келганда, ундан сўнг, гап ўртасида ҳар икки томондан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул билан ажратиб ёзилади.

190-машқ. Гапларни кўчиринг. Модал сўзларни топиб, уларнинг маъно ва грамматик хусусиятларини тушунтиринг, юкламалардан фарқини кўрсатинг.

1. Хуллас, Белоруссиянинг Мозир деган шаҳари яқинида иккинчи марта яраландим. (*O. X.*) 2. Албатта... бу ерда ким яхши, ким ёмон, ҳаммаси менга маълум... (*Усмон Умарзода*). 3. Жаннат, жаннат дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулогимиздан яхшимикан?—деди у ўзида ийқ қувониб. (*M. Исм.*) 4. Ӯзининг мажрухлиги учун ноилож фронтга бормаган қилиб кўрсатмоқчи бўларди шекилли, кексаларга ўхшаб сўзларди. (*O. X.*)

5. — Хоназаровга кўрсатиш керак.— Кўрсатган. Фойда-си йўқ. (Ас. М.) 6. Демак, шу бола ҳам ўққа учибди-да. (С. Аҳм.) 7.— Бўпти, сиз нима десангиз шу-да, Ҳожи опа, мен тайёрман. (О. Ҳ.) 8.— Йўқ, рост гапим, юрагим-нинг чуқур тагидан чиқкан сўзим шу. (О. Ҳ.).

65-топшириқ. Танлаган бадий асарингизнинг 5—6 бетини ўқиб, модал сўзларни топинг ва маъно ҳамда грамматик хусусиятнин изоҳланг.

191-машқ. Гапларни ўқинг. Ердамчи сўзларни топиб, уларни таърифланг. Гапдаги вазифаси ва грамматик хусусиятларини изоҳланг.

1. Ҳайдар ота баъзан кечалари унинг олдига кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтирадиган бўлди. (А. Қ.)
2. Шип-шип пойабзал товуши эшитилди, эшик қулфи учтўрт марта шириқлагандан сўнг, қия очилди. (Ў. Ў.)
3. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмади-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради. (А. Қ.)
4. Классик адабиётни ҳам, ҳозирги замон поэзиясини, прозасини ҳеч қолдирмай ўқирди. (М. Қориев.) 5. Тўғрисини айтсан, Даврон Бакировичнинг номини эшитганимда, юрагим бирдан шиф этиб кетди. (Ў. Ў.) 6. Хўп, мен сен билан кейин гаплашаман. (А. Қ.) 7. Болаликсан! Ҳам ҳеч гап бўлгани йўқ-ку! (А. Қ.) 8. Мен Анвар билан Султоали можаросини фақат кеча Мирзо Боисдан эшитдим. (А. Қ.) 9. Бай-бай... мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз ҳеч қандай тўғон туриш бермайди. (А. Қ.) 10. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: «плуқ-қум... пирр... плуқ-қум... пирр...». 11. Ие, шунчалик қурт боқасизлар-у, қанча пилла чиқшини билмайсизларми? (А. Қ.)

192-машқ. Матнни ифодали ўқинг. Ердамчи сўзларни топиб, маъно ва қўлланиш хусусиятларини изоҳланг.

ОТАХОН КОМПОЗИТОРНИ ЭСЛАБ...

Радио орқали Успенский ҳақида очеркимни беришлари керак эди. Бундан унинг мутлақо ҳабари йўқ эди. Радиони қўйишга қўйдиму, аммо ўзимни бир оз ноқулай ҳис қила бошладим. Чунки Виктор Александрович бундай нарсаларни унча хуш кўрмасди...

Радиода берилаётган эшиттириш тугади. Виктор Александровичнинг кўзларида ёш пайдо бўла бошлади... Утириклигига ёки ўзига ўзбек халқ музикаси сарчашма-

ларидан ҳайкал қўя олганини хаёлига ҳам келтирмасди. Чунки «Шашмақом»ни нотага кўчирапкан ёки «Фарҳод ва Ширин» музикали драмасини соф миллий музика заминида яратаркан, ҳеч қачон мукофот, шон-шуҳрат ҳақида ўйламаган эди.

Бир ўйлаб кўринг-а, унинг музикали драмаси 3000 тактдан иборат бўлса, 1000 тактидан кўпи мақомлар асосида ёзилгандир. Агар биз уни биргина «Фарҳод ва Ширин» музикали драмасидаги Ширин ариясини миллий руҳда ёзиш учун унинг 24 вариантини яратганлигини кўз олдимизга келтиrsак, бу алломанинг миллий музикали драма ёзишда қандай машаққатли, айни вақтда шарафли ишларни амалга оширганлигининг гувоҳи бўламиз.

(Ян Пеккер.)

СИНТАКСИС

ГАП

150- §. Гап фикр билдириш, хабар бериш вазифасини бажарадиган, турли ҳис-түйгуларни ифодалайдиган бир сүз ёки бир неча сүзлар йиғиндиси, нутқнинг грамматик жиҳатдан шаклланган, нисбий интонацион ҳам мазмунан тугалликка эга бўлган бирлигидир. Масалан: *Ой. Нозик жимжитлик. Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашарди.* (О.) Бунда учта гап бор: 1. *Ой.* 2. *Нозик жимжитлик.* 3. *Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашарди.* Бу гапларнинг ҳар қайсиси маълум фикр билдиради.

Гапдаги сүзлар бир-бири билан ўзаро боғланган бўлади, уларнинг ҳар бири гапда бирор грамматик функцияни — гап бўлаги вазифасини бажариб келади. Масалан: *Илгор пахтакорлар мажбуриятларини ошириб бажардилар.* Бу гапда *пахтакорлар* — эга, *илгор* — аниқловчи, *мажбуриятларини* — тўлдирувчи, *oshiриб* — ҳол, *бажардилар* — кесимдир.

Гап бўлаклари иккига — **бош бўлаклар** ва **иккинчи даражали бўлакларга бўлинади.**

Бош бўлаклар (эга ва кесим) гапнинг асосини ташкил қиласи. Иккинчи даражали бўлаклар (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) гапнинг бош бўлакларини аниқлайди, тўлдиради ёки изоҳлайди.

ГАПНИНГ МАҚСАДГА КУРА ТУРЛАРИ

151- §. Ҳар қандай гап сўзловчининг мақсадини: хабар бериш, тингловчидан бирор воқеа-ҳодисани сўраш, буюриш, маслаҳат каби маъноларни ифодалайди. Шунга кўра гаплар тўрт турга бўлинади: **дарак гап**, **сўроқ гап**, **буйруқ гап**, **ундов гап**.

ДАРАК ГАП

152- §. Бирор воқеа-ҳодисанинг бажарилиши ҳақида-ги тасдиқ ёки инкор билдирувчи гап **дарак гап** ҳисобла-нади. Масалан: *Биз тўгаракларга фаол қатнашамиз.* Дарак гап юз берган, юз бериши мумкин бўлган воқеа-

ходисани тасдиқ ё инкор қилиш йўли билан билдиради:
Ҳаммамиз шанбаликда яхши ишладик гапида тасдиқ мазмуни; *У ишлаган эмас* гапларида инкор мазмуни ифодаланган.

Дарак гаплар бир текис, тинч оҳангда талаффуз қилинади. Интонация гап охирига томон пасая боради. Улар бошқа гап турларига қараганда нутқимизда кўпроқ ишлатилади. Ёзувда дарак гапларнинг охирига одатда нуқта кўйилади.

193- машқ. Қўйидаги матнда нечта гап бор? Тиниш белгиларига ёътибор бериб кўчиринг. Дастребки бешта гапни морфологик ва синтактик таҳдил қилинг.

Темир (Ғанини кўриб юзии буради): Оғайнилар! Юрт вайрон, молу жонлар таланган. Эл оч, ярим ялангоч. Одам боласининг бағридаги ҳамма яралари қонаб ётибди. Ўртоқ Полторацкий — бу азамат рус — сиз мусулмонлар учун, сизнинг юрtingиз, озодлигингиз, қора кўз бола-чақангиз учун ўз жонини қурбон қилди. Полторацкийни инглиз босқинчилари отиб ўлдиришди. Мана, ўртоқ Полторацкийнинг юрак қони билан сизга ёзган хати!

Кўйлагини йиртиб солади, унинг куйган этларини кўрган халқ бир тебраниб олади, ғазабга келади. Башкин, Сайдийлар писиб чиқиб кетишади. (К. Яшин.)

194- машқ. Дарак гапларни кўчиринг, уларнинг қандай оҳангда талаффуз ётилишини кузатинг. Гапнинг бош бўлакларини айтинг.

1. Шу бир соатлик концертда сизлардан кимлар нима билан иштирок этади. (М. Исм.) 2. Уларнинг ҳолидан хабардор бўлиб туринг. (А. Иванов.) 3. У ўрнидан турди ва болаларга қаради. (М. Исм.) 4. Бу йил Содиқ аканинг қизи билан Халил аканинг ўғли Тошкентдан олий маълумот... олиб қайтадилар... (С. Абд.) 5. Содиқ Исмоилов эллик бешларга кириб қолган кекса муаллим. (М. Исм.) 6. Анчагина эслик бола бўлиб, катталар орасида ҳам яхшига мисол эди. (М. Исм.) 7. Болангизни ҳақ одам олдида ноҳақлик билан ҳимоя этганингиз яхшими? (М. Исм.) 8. Мана сенга қоғоз билан қизил қалам, шунда сен битта эълон ёзасан. (К. И.)

СУРОҚ ГАП

153- §. Сўзловчига номаълум бўлган нарса, ҳодиса, воқеа ҳақида сўроқни ифодалайдиган гап сўроқ гап са-

налади. Масалан: *Бүгүн театрға борасанми? Шаҳноза имтиҳонга қандай тайёрланди?*

Сўроқ гаплар қўйидаги хусусиятларга эга:

1. Сўроқ гаплар таркибида сўроқ олмошлари иштироқ қилади: *Жамоат ишларига ким фаол қатнашади? Нега курсдошингиз яхши ўқимайди? Дарсга қачон борасиз?*
2. Сўроқ гаплар таркибида сўроқ юкламалари (-ми, -чи, -а, я) ёрдамида тузилади: *Машгулотга яхши тайёрланяпсизми?*

— Узингиз-чи?

3. *Наҳот, наҳотки, юкламалари ёрдамида: Наҳотки унинг ҳақида, унинг баҳти ҳақида ўйлайдиган одамлар ҳам бўлса? (Ас. М.)*

4. Бу воситалар бўлмаганда, сўроқ гап фақат оҳангнинг ўзи билангина ифодаланиши мумкин: *Талабалар меҳнат семестрида ишлайди?* Бундай вақтда оҳанг, одатда, гапнинг охирига томон кўтарила боради. Охирги сўз кучли талаффуз қилинади, у мантиқ жиҳатдан ажратиб кўрсатилади.

Езууда сўроқ гапнинг охирига сўроқ белгиси қўйилади.

195- машқ. Гапларни ўқинг. Дарак гапларни алоҳида, сўроқ гапларни алоҳида кўчиринг. Гап бўлакларини аниқланг. Сўроқ гапларнинг қандай воситалар ёрдамида ифодаланганини айтинг.

1. Инсон боласини табиат шундай ҳам чиройли яратдими? (С. Аҳм.) 2. Бу кеча ҳам уларнинг маслаҳати пишмади. (С. Аҳм.) 3. У вақтлар Мўътабар миттигина қиз эди. (М. Муродов.) 4. Мен бир куй тўқиганман, билмадим, меҳмонларга маъқул бўладими, йўқми? (О.) 5. Тешабойни кўра олмайдиган ичи қоралар, айниқса, жирраки бойлар камми? (М. Исм.) 6. Буни эшишиб, Эътибор нима қиласкин? Узини-ўзи бир нима қилиб қўймасмикан? Е севинармикан. (С. Аҳм.) 7. Ҳамма ўйнаб-кулиб ўтирганда, нега бу хаёл суришдан бўшамайди? (О.) 8. Иssiқхонанинг ўзиданоқ ишни битказиб, қайтариб юборибсан? (О.) 9. Сиз йўқмидингиз? Урушдамидингиз? Оёқни қаерга қўйиб келдингиз? (А. К.) 10. Пулдорларга эгилиш пасткашлик эмасми? (О.) 11. Бир муҳимроқ воқеа рўй берган дейман. (О.)

196- машқ. Гапларни мазмунига, оҳангига риоя қилиб ўқинг, тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг. Дарак ва сўроқ гапларни айтинг.

1. У ўрнидан турди ва болаларга қаради. (*M. Исм.*)
2. Ҳеч қаерга бормайсиз шу ерда кўрикдан ўтасиз. (*C. Абд.*)
3. Қаерга келиб қолдик қизим. (*O. Е.*)
4. Бу сувни қаёқдан олиш мумкин (*O. Е.*)
5. Агар шу кетишда ўсиб бораверса ким билади ҳали ким бўп кетади. (*O. Е.*)
6. Кўпчилик ўқитувчилар унга алоҳида эътибор билан қараашар эди. (*У. У.*)
7. Еттинчи синфгача у ҳар йили мақтов қоғоз олиб ўқиди. (*У. У.*)
- 8.— Дадамлар сизни борган заҳотингиз мактабга директор қип қўяман деяптилар-ку, нима дейсиз (*O. Е.*)
9. Кўз қаерда бўлса меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (*Мақол.*)
10. Ким бирорга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади (*Мақол.*)
11. Ахир ишонч киши қалбининг ҳукми, у ҳеч вақт йўқотилмайди (*M. Кориев.*)

БҮЙРУҚ ГАП

154- §. Буйруқ, илтимос, маслаҳат, ялиниш, истак-тилак, дўқ-пўписа, чақириш каби маъноларни ифода этган гаплар буйруқ гаплар ҳисобланади. Масалан: *Ўтинг, Замон ака, бу ёқдан яхши кўринади.* (*M. Исм.*) *Кийим-бош, қурол-яроғ беришсин.* (*A. О.*)

Ялиниш, илтимос, маслаҳат каби маънолар ифода этилганда, гапнинг охирига нуқта қўйилади: *Бизникига келинг. Тортинмасдан келаверинг. Елғончи бўлманг, бехавотир бўласиз.* (*Эртакдан.*)

Дўқ, чақириш, қатъий буюриш каби маънолар ифода этилганда гап охирига ўндов белгиси қўйилади: *Уйдан жўна! Уруш оловини ёқувчилар жиловлансин!*

Буйруқ гапларнинг кесими қўйидагица ифодаланади:

1. Буйруқ майлиниг II шахс бирлигидаги феъл билан: *Қозонга яқинлашма, қораси юқарғи Емонга яқинлашма, балоси юқар.* (*Мақол.*) *Мақтанчоқ бўлманг, хижолат тортмайсиз.* (*Эртакдан.*)

2. Кесимга айрим юкламалар қўшилиб келади: *Кетмасдан кўринг-чи! Бормасдан кўринг-чи!*

3. Расмий нутқда буйруқ гапнинг кесими мажхуллик нисбати формасидаги феъл билан ифодаланади. Масалан: *Пахта йигим-теримига барча ишчи кучлари жалб қилинсин! Пахта нобудгарчилигига йўл қўйилмасин!*

197- машқ. Буйруқ гапларни топиб, уларнинг қандай мазмун ифодалашини тушунтиринг. Кесимнинг ифодаланишини изоҳланг.

1. Кундалик дафтарингни кўриш эсимдан чиқиб қолади. Олиб кел, бир кўрай,— деди. (*M. Исм.*) 2. Уларг

нинг ҳолидан хабардор ҳам бўлиб туринг. (*A. Иванов.*)
3. Кемадан чиққандан кейин түя етакласак, чарчадим демайсанми? (*C. Абд.*) 4. Бўш хаёлларни ирғитиб ташланг,— деди Эргашев.— Анови Нусратни ҳам ҳайдаб юборинг. Диққатни бир жойга йигиб, ишга киришинг.
5. ...Томирлари тўғри турсин, букилиб қолмасин. Томирлар орасида бўш ҳаво бўлмасин. (*C. Назар.*) 6. Юринг, хўжалигимиз билан таништирай,— деди менга. Атрофига панжара тўсилган ҳовлига чиқдик. (*C. Ан.*) 7. Кейин Баҳромга бўлган воқеаний бошдан-оёқ сўзлаб бердим.
8. Юринг эшикка чиқайлик, ўзи ҳам шу ерда, ҳаммасини айтиб беради. (*M. Қориев.*)

198- машқ. Сўроқ, буйруқ гапларни кўчиринг. Тиниш белгиларини тушунтиринг.

1. Нима десанг де-ю, барибир қонунга бўйсунишиг шарт. (*Ж. Абд.*) 2. Қаршимда колхоз бош чўпони Мавлон аканинг ўғли Яшин кулиб турарди. (*P. Мурод.*)
3. Бир жойдаги одаммиз, яна бир-бirimizga ишишимиз тущади, отахон! (*O.*) 4. Қексалар! Сиз ҳам шу ёшингизни эсланг! (*C. Аҳм.*) 5. Йўловчи, қудуқдан сув олиб ичганингда, шу гул тагига бир пиёла сув қуй! (*C. Аҳм.*)
6. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. (*Мақол.*) 7. Ишни эплолмагани учун ўз вазифасидан бўшатилсин. (*C. Аҳм.*) 8. Йўлчи, юр ука, менга ҳамроҳ бўл! (*O.*)
9. ...Юрагингиздан чиқариб ташлай қолинг. Менга ачинманг, парвоналар қатори куйиб кул бўлай... (*M. Қориев.*)
10. Узингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! (*A. К.*)
11. «Ахир дунёда киши яқин дўстсиз яшashi мумкинми?» дерсиз. Йўқ, албатта. Борди-ю, буни тақдир кўп кўрсачи? Тақдирнинг бундай қаҳрига сиз кўнармидингиз? (*M. Қориев.*) 12. Индинга сени ҳам гул кўргазмасига олиб бораман. Кўрасан!

УНДОВ ГАП

155- §. Фикрни ҳис-ҳаяжон билан ифодаловчи гаплар ундов гап ҳисобланади. Масалан: *Яшасин 1 Май байрами! Мусобақадош ҳамкасабаларимизга қизғин салом! Яша, ҳур Ўзбекистон!*

Ундов гаплар шодлик, қувонч, суюниш, қўрқув, тантана, таажжуб, қайfu, афсуланиш каби турли эмоцияларни ифодалайди ва кўтаринки интонацияда айтилиши билан бошқа гап турларидан фарқ қилади. Ёзувда ундов гапнинг охирига ундов белгиси қўйилади. Масалан:

Ўз қилмисшарингиздан уялинг. (А. Қ.) Вой, қоматингдан онанғ ўргилсин! (А. Қ.) Қадамларингизга ҳасанот! Шоирларимиз, санъатчиларимиз мана шундоқ йўқлаб келишса қандоқ яхши! (А. Қ.)

Ҳар қандай дарак, сўроқ, буйруқ гапларни турли ҳис-ҳаяжон билан айтиш натижасида ундов гап ҳосил қилинади. Масалан:

1. Дарак гап

Ундов гап

Ҳиди ҳам йўқдир, бал-
ки.

Ҳиди ҳам йўқдир, бал-
ки!

2. Сўроқ гап

Ундов гап

Биронта оишаси бўл-
ганда, шафтоли сайлига
айтмасмиди?

Биронта оишаси бўл-
ганда, шафтоли сайлига
айтмасмиди!

(А. Қ.)

3. Буйруқ гап

Ундов гап

Кўйинг, мени хафа
қилгингиз келмаса, ўзин-
гизни ўтга урманг, жон
синглим.

Кўйинг! Мени хафа
қилгингиз келмаса, ўзин-
гизни ўтга урманг, жон
синглим! (М. Исм.)

Айрим ундов гаплар таркибида ундовлар ва баъзи юкламалар келади: Эҳ, айб ўзимда! (М. Исм.) Ҳай-
ҳай, ундаи деманг, алланай! (М. Исм.)

Баъзи гапларда ундов мазмунидан ташқари, сўроқ мазмуни ҳам бўлганлигидан, гап охирида ҳам сўроқ, ҳам ундов белгилари қўйилади. Масалан: Улардан устун, ҳаёт ўзаги инсон-чи, инсон?! Ватан! Ватан! (Шуҳрат.) Қурилишда обрўйинг ошади, шу ердан кўтарилиб кетасан, деб айтгани келдингми?! (С. Аҳм.)

199-машқ. Ундов гапларни ифодали ўқинг. Уларнинг қандай эмоционал ҳолатни ифодалаганини аниқланг. Бош бўлакларни айтинг.

1. У гап қўзилатиш ҳақида бораётганини дарров ту-
шунди. — Сал қолди, раис.— Сал, сал! Қачон бажарилади деяпман? (С. Ан.) 2. Омон бўлсин рус халқи! Қо-
йилман-эй, тилингиз айланганига! (Х. Ф.) 3. Эшакка тескари миндириб кел! Сазойи қилиб кел! Ҳамма кўр-
син! Юзига қора сурт итваччанинг! Тез бор! (М. Исм.)

4. Айтмоқчи, бу сизларнинг аудиторияларингиз-ку! (П. К.) 5. Йўқолинг, менинг сиздек отам йўқ! (М. Исм.) 6. Дарҳақиқат, ўйлаб қаранг, бу қандай гап! Эҳе... қанча чўлу, қанча даштлар обод бўлади, қуш учса қаноти, қулун юрса түёғи куядиган қум ва чўлларда шаҳар ва қишлоқлар вужудга келади. (С. Назар.) 7. Йўқ, сенинг бошингни қотираётган нарса бошқа, оғайни, буни мен яхши биламан. (Ж. Абд.)

200- машқ. Дарак, сўроқ, бўйруқ, ундов гапларни алоҳида-алоҳида кўчиринг. Гапда дарак, сўроқ, бўйруқ ва ундов мазмуни қандай воситалар билан ифодаланганини айтинг.

1. Қулогим, сизларда, меҳмонлар!—деди у тик турганича. (Ж. Абд.) 2. Илм, фан ва фикр олами ниҳоятда кенг ва чуқур. (О.) 3. Балли, Раъно, ана жиннилик!—деди дадаси,—атлас кўйлак ҳайф сенга, бўздан бошқаси, албатта, ҳайф! (А. Қод.) 4. Зап битибди-да, жонивор! (Х. Ф.) 5. Ҳа, ҳўқиз уйларинга элтиб берилсинми? Ахир борилсин, арз қилинсин-да!!! (А. К.) 6. Эринг ота-онасидан кечсинми?— деди. (А. К.) 7. Сен қанақа чўққига интилган эдинг? (А. К.) 8. Үн йил! Үн йилдан бери касал эканми? (А. К.) 9. Сиз йўқмидингиз? Нега йиғланади? А? Йиғланмасин! (А. К.) 10. Бу жойлар менга ёқади, жуда-жуда! (Ж. Абд.) 11. Сен чала қолган ерларинггина ачиняпсан,— деди Бектемиржон, ҳаммасига. (Ж. Абд.)

СУЗ БИРИКМАСИ

156- §. Гапда сўзлар бир-бири билан боғланган бўлади. Бу боғланиш маълум грамматик қонун-қоидалар асосида аниқлашади. Масалан: Ҳусниддин шаҳримиздаги бошқармалардан бирида хизмат қиласи. (Мирм.) гапида грамматик жиҳатдан шаклланиб, ўзаро боғланган бирикмалар мавжуд:

1) Ҳусниддин хизмат қиласи; 2) бошқармалардан бирида хизмат қиласи; 3) шаҳримиздаги бошқармалардан бири; 4) шаҳримиздаги бошқармалар; 5) бирида хизмат қиласи.

Ҳар бир сўз бирикмаси камида икки мустақил сўздан ташкил топади. Ҳар икки сўз биргаликда мураккаброқ тушунчани англатиш учун хизмат қиласи. Демак, ўзаро семантик, грамматик жиҳатдан боғланган икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзлар қўшилмаси сўз бирикмаси дейилади.

Сўз бирикмасининг юқорида келтирилган кўринишлари эркин бирикма саналади. Эркин бирикмаларни турғун бирикмалардан фарқ қилиш керак. Чунончи, *бош кўттармоқ, кўзи учмоқ, тахта бўлиб қолмоқ* каби иборалар ҳам структурасига кўра сўз бирикмаси ҳисобланади, аммо бу бирикмалар таркибидаги сўзлар гап бўллаги сифатида ажратилмайди, чунки улар нутқ пайтидан олдин ўзаро бириккан ҳолда мавжуд бўлади, нутқда ҳам шу ҳолица қўлланади, ҳозир бузилмас бирикма ҳолатига келиб қолган. Бундай бирикма таркибидаги сўзларнинг ҳар бири мустақил тушунча билдирамай, бутунича қўчма маъно ифодалайди, гапда ҳам битта вазифада келади. Бирикмаларнинг бу турлари турғун бирикмалар саналади.

Эркин бирикмалар синтаксиснинг ўрганиш манбаидир. Унда ўзаро боғланиб келаётган ҳар бир сўз мустақил тушунча билдиради, гапнинг бўллаги вазифасида келади, алоҳида сўроққа жавоб бўлади.

157- §. Сўз бирикмасини қўл қўймоқ, имзо чекмоқ, яланг оёқ, бош яланг каби қўшма сўзлардан ҳам фарқлаш лозим. Қўшма сўзлар сўз бирикмаси каби маълум даражада мураккаброқ тушунчани ифодаласада, содда сўз каби гапда биргина гап бўллаги вазифасини бажаради, сўз бирикмаси (эркин бирикма) таркибидаги сўзлар эса, юқорида айтиб ўтилганидек, алоҳида-алоҳида гап бўллаги вазифасида келади. Сўз бирикмаси синтактик категория сифатида синтаксисда ўрганилса, қўшма сўзлар қайси сўз туркумига оидлигига, хослигига кўра морфологияда ўрганилади, лексик маъносига кўра лексикологияда ҳам текширилади. Қўшма сўз таркибидаги сўзлар маълум даврда маълум синтактик муносабатда бўлган, албаттa. Лекин бу синтактик алоқа ҳозир унтилган бўлиб, боғланма таркибидаги сўзлар битта қўшма сўз ҳолатига келиб қолган. *Масалан: бешиктерватар — бешикни тебратмоқ, отбоқар — отни боқмоқ, шолипоя — шолининг пояси.*

201- машқ. Кўчиринг. Сўз бирикмаларини аниқланг.

1. Ой кўкда мағрур сузади. Унинг ҳусн-жамолига қанчадан-қанча севишган қалблар шайдо кўзлари билан термуларкан. Ой шуъласи нафис ва шаффоф. У жозиба кучи билан киши қалбини иситади, юракда ҳали йўқ хиссийтларни уйғотади, кейин уни аста-секин алгангалатади. Айниқса, навбаҳор кезларида бундай кечалар ғоят сеҳр-

ли ва мўъжизакордир. (М. Қориев.) 2. Ўша йили Абдуллаларнинг синфиға янти бола келди. (У. У.). 3. Ҳовлида оёқ шарпасини эшитиб, ўгирилиб қаради. (О. Е.)

202- машқ. Гапларни сўз бирикмаларига ажратиб кўчиринг. Бирикмаларнинг турларини аниқланг. Кўп бўлакларини ва уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини тушунтиринг.

1. Улар сандал атрофиға ўтиришди. (Р. Ф.) 2. Яқиндагина келтирилган болалар ҳали хоналарга жойлашмаган. (Р. Ф.) 3. Темирчилар бирин-сирин коржомаларини ечиб чекка-чеккада ўтиришди. (Р. Ф.) 4. Полиз ям-яшил бўлиб яшнаб ётиби. (О. Е.) 5. Ашрафжоннинг овози тўсатдан ўзгариб, шиддатли янгради. (О. Е.) 6. Думалоқ, лўппи юзли бу йигит Ботирнинг эски таниши эди. (С. Назар.) 7. Қишлоқ активлари дехқонларнинг аксарияти билан гапни пишириб қўйиши. (И. Сураймон.) 8. Қиз бувисининг кўзини шамғалат қилиб, яна бурилиб қаради. (И. Сураймон.) 9. Қўлимдаги адресга кўра ҳарбий академияни қидириб топдим. (Ф. Ф.) 10. Болаларнинг қувноқ шовқини, шод қийқириқлари уни хурсанд қилиш ўрнига, аксинча, асабини қўзғатди. (Х. Ф.) 11. Заргарларнинг, косибларнинг, кулолларнинг бозорлари ҳам чаққон эди. (П. Т.)

СЎЗЛАРНИНГ ЎЗАРО СИНТАКТИК МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ ВОСИТАЛАР

158- §. Гапдаги сўзлар ўзаро синтактик алоқага киришган — ўзаро боғланган бўлади. Бу синтактик муносабат турли-туман воситалар орқали шаклланади.

1. Сўз ўзгартувчи аффикслар — келишик, эгалик, шахс-сон аффикслари сўзларнинг ўзаро боғланишида, синтактик муносабатнинг аниқлашувида энг фаол восита ҳисобланади. Масалан: *Биз Ватанимизни жон-дилдан севамиз* гапида -имиз, (эгалик), -ни (келишик), -дан (келишик), -миз (шахс-сон) аффикслари сўзларнинг гапдаги муносабатини, ўзаро боғланишини ифодалаб келмоқда.

2. Ердамчи сўзлар (кўмакчи, боғловчи, боғлама) ҳам сўзларни бир-бiri билан боғлайди ва бу билан синтактик алоқанинг ифодаланишида муҳим роль ўйнайди; Қалам билан ёздим. Укам учун олдим. Рўзнома ва ойномаларга обуна бўлдим. Имтиҳон ва синовларни топширдим каби.

3. Сўз тартиби — сўзларнинг ўзаро синтактик муно-

сабатга киришувини таъминловчи воситалардан бири. Масалан: *оидин кеча, яхши бола, темир йўл* каби. Бирикма таркибидаги сўзларнинг ўрни алмаштирилса (тартиби ўзгартирилса), маъно бутунлай ўзгариб кетади: *оидин кеча* — сифатловчили бирикма; *Кеча оидин* — эга ва кесим (предикатив бирикма).

4. Интонация ҳам синтактик алоқанинг бир тури бўлиб, бирикма таркибидаги сўзларни боғловчи воситаларданdir. Интонация синтактик алоқанинг турини, сўз бирикмасининг хусусиятини кўрсатади: *Бу китоб...* Со-лиштиринг: *Бу — китоб; Кўп қаватли / бино.* Со-лиштиринг: *Кўп / қаватли бино.*

203- машқ. Гапларни кўчиринг. Сўз ўзгартувчи аффикслар орқали синтактик муносабатга кирган сўзларни ва шу сўзлардан таркиб топган бирикмаларни аниқланг.

1. Сутдек оппоқ тонг отяпти. (Х. Т.) 2. Ногаён болнинг кўзи ўзидан йигирма қадамча нарида турган юмонқозиққа тушди. (О. Ҳ.) 3. Институтнинг пастки курслари шаҳар атрофида мудофаа ишооти қуришга ёрдамлашгани чиқиб кетган. (Ш.) 4. Сой бўйидаги мажнунтоллар панасида бир йигит билан қиз шивирлашиб гаплашмоқда эди. (П. Қ.) 5. Тоҳир орқасига ўгирилиб Қувасойнинг қуйи томонларига кўз югуртирди. (П. Қ.)

66- топшириқ. Берилган сўзларни қатнаштириб, сўз бирикмалари тузинг. Сўз бирикмасида сўзлар қандай воситалар билан муносабатга киришганини тушунтиринг.

1. Ватан, баҳт, ота, она, шамол, серсавлат, қизил, янги, катта, ҳамма, ҳеч, нарса, биз, ўзи, ёз, кел, кет, бор, узоқ, кўп, беқиёс, кўн, бўйи, бу, ер, кеча, кундуз.

204- машқ. Аффикслар воситасида синтактик муносабатга киришган бир нечта гап тузинг.

205- машқ. Гапда сўз тартиби ва интонация орқали алоқага киришган сўз бирикмаларини аниқланг.

1. Ҳаммамиз буталар панасига ўтиб ўтиридж. (О. Ҳ.) 2. Ҳаммаси боғчадагидек бир тартибда жойлаштирилган. (Э. А.) 3. Нозик, эпчил бармоқлар орасида беозортина ушланган ингичка игна дўппи юзида нафис излар қолдириб борди. (М. Исм.) 4. Очиқ деразадан Шодасойнинг салқини билан қаерданdir пишган беҳи ҳиди анқиб кирди. (Ас. М.) 5. Ёшлик йиллар, олтин дамлар ана шундай ўтаверади. Үқиш ҳам ўз йўли билан бораверди. (М. Қориев.) 6. Остонада жуссаси кичикроқ чўзинчоқ

юзли, сийрак сарғиш сочли, бошига эскириброк қолган чуст дүппи, әгнига коломенка китель кийган йигит пайдо бўлди. (С. Ан.) 7. Тоғ ҳавоси жудаям иссиқ эмас эди. (О. Ҳ.) 8. Ҳамма корхоналарда бирдай иш тугагани учун бекат зум ўтмай одамларга тўлди. (Ж. Абд.)

67- топширик. «Менинг севган қасбим» деган темада ёзма иш ёзиб, сўзларнинг қандай воситалар орқали боғланганини изоҳланг.

ТЕНГ ВА ЭРГАШ БОҒЛАНИШ

159- §. Сўзларнинг гапдаги синтактик алоқаси икки хил бўлади: тенглашиш ва эргашиш (тобеланиш). Гапда бир хил вазифада келган бўлакларнинг тенг боғловчилар воситасида ёки санаш интонацияси орқали боғла-ниши тенг боғланиш деб аталади. Масалан: *Ўрик ва бодом гуллади*. *Ўрик, бодом гуллади* каби. Тенг синтактик алоқада бўлган бўлаклар орасида тобелик бўлмайди. Эргаш боғланиш эса бири ҳоким, бири тобе бўлган гап бўлакларининг синтактик алоқасини ифодалайди. Масалан: *бизнинг хўжалигимиз; китобни ўқимоқ; қизил гуллар* каби бирикмаларда *бизнинг, китобни, қизил сўзлари* тобе, *хўжалик, ўқимоқ, гуллар* ҳоким сўзлар ҳисобланади.

Тобе сўз ҳоким сўзни бирон-бир томондан аниқлайди, тўлдиради ёки изоҳлайди. Тобе сўз, одатда, бирон келишик аффиксими қабул қиласида ёки у ќенг маънода белги билдирувчи сўз билан ифодаланади (*яхиши бола, пўлат сандиқ* каби).

Сўзларнинг эргашиш йўли билан боғланиши учхил бўлади:

1. Мослашув. 2. Бошқарув. 3. Битишув.

1. Мослашув. Ҳоким ва тобе сўзининг шахс-сонда ўзаро мослашиб келиши **мослашув** саналади. Масалан: *Биз ўқидик. Рустам ўқиди. Менинг укам. Бизнинг хўжалигимиз* каби.

Бу бирикмаларнинг биринчи ва иккинчисида *ўқидик* сўзи *биз* сўзи билан, *ўқиди* сўзи *Рустам* сўзи билан шахс (I шахс, III шахс) ва сон (кўплик, бирлик)да мослашиб келяпти. Кейинги бирикмаларда эса *мен* сўзи билан *ука* сўзи, *биз* сўзи билан *хўжалик* сўзлари қаратқич ва қаралмиш муносабатида шахс-сонда ўзаро мослашиб келмоқда.

206- машқ. Матндан мослашув йўли билан боғланган бирикмаларни топиб, мослашув алоқасини кўрсатувчи аффиксларни тушунтиринг. Отларни топиб, уларнинг тузилиши ва ясалишини изоҳланг.

1. Отасининг келиб-кетгани Аъзам ҳаёлини ўғирланган эди. (*Ш.*) 2. Навоий шарафига тантанали қабул маросими ўтказилди, зиёфат берилди. (*Л. Батъ.*) 3. Унинг плани жўн ва умидли эди. (*У. Умарзода.*) 4. Заҳар солмоқ эмиш касби илоннинг, зулм аждарлари озори жоннинг. (*Ўйғун ва И. Султон.*) 5. Аслида совхозимизнинг яйловлари атиги ўттиз саккиз минг қўй-қўзини тўйдиришга қодир. (*С. Аи.*) 6. Мен шу ерда қоладиган бўлдим, сизлар энди кетаверинглар, Самаржон, сиздан бир илтимос, бизнинг уйга телефон қилиб айтиб қўйинг. (*М. Қориев.*) 7.— Форобийнинг таълимотини қайси оқимга мансуб, деб биласиз? (*А. О.*) 8. Низомжон бошидан кечирганларини завқланиб гапириб берди. (*С. Аҳм.*)

68-топшириқ. Қуйидаги сўзлар иштирокида мослашув муносабатидаги бирикмалар тузинг. Бир-биридан фарқини тушунтиринг.

Мен, китоб, ўқувчи, синфдош, курсдош, гул, ўқимоқ, учрашмоқ, йифилмоқ каби.

2. Бошқарув. Тобе сўзниңг ҳоким сўз талаб қилган келишик аффиксини олиши (бош ва қаратқичдан ташқари) ёки кўмакчи билан келиши **бошқарув** дейилади. Масалан: дарсни **тайёрламоқ**, **имтиҳонга тайёрланмоқ**, сиздан кичик, қалам билан ёзмоқ, пахта учун курашмоқ каби боғланишларда **тайёрламоқ**, **тайёрланмоқ**, кичик, ёзмоқ, **курашмоқ** — ҳоким сўзлар талабига кўпра тобе сўзлар келишик қўшимчалари (-ни, -га, -дан) ёки кўмакчилар (билан, учун) билан қўлланади.

Бошқарув муносабатида ҳоким сўз вазифасида кўпроқ феъллар келади (*ватанинни севмоқ; Гулни севган, тикинни ҳам севади* каби), аммо ўрни билан сифатлар ва равишлар ҳам ҳоким сўз вазифасида қўлланиши мумкин (*жондан азиз, шакардан ширин, сендан катта, отдан баланд* каби).

Одатда, келишик аффикси ва кўмакчилар билан келган сўзлар (улар кўпроқ тўлдирувчи ва ҳол бўлади) кесим томонидан бошқарилади (кесим феъл, от, сифат, равиш, модал сўзлар билан ифодаланиши мумкин). Бошқарувда кесим (ҳоким сўз) бошқарувчи, тўлдирувчи ёки ҳол (тобе сўз) эса бошқарилувчи дейилади.

207-машқ. Гаплардан бошқарув йўли билан муносабатга киришган сўз бирикмаларини аниқлаб, уларнинг қандай келишиклар ёрдамида ўзаро алоқага киришганини тушунтиринг.

1. Қозоннинг қулогини қай тарафдан қўйиш дегрез ихтиёрида. (*А. О.*) 2. ...Қабулхонадан чиқаркан, зимма-

сига олган юкининг оғирлигини ўйларди. (И. Р.) 3. Ҳазратовининг дағдағасидан бошқа ҳеч нарсанни англаёлмадим. 4. Деразадан кираётган шабада календарни варақтайды. (И. Р.) 5. Ботир онасининг таъзиялари ўтгандан кейин холасининг бир оғиз гапи билан шу ерга келган эди. (Р. Ф.)

69- топшириқ. Тубандаги сўзлар иштирокида бошқарув муносабатидаги сўз бирикмалари тузинг.

Ўқимоқ, китоб, дарс, гапирмоқ, ёзмоқ, юрмоқ, кесмоқ, бошламоқ, тингламоқ, боғламоқ, эшигмоқ, кетмоқ, бормоқ, катта, яхши, гўзал, тез, баланд, паст.

3. Битишив. Битишивли алоқада ҳоким сўз тобе сўз билан асосан тартиб ва интонация ёрдамида бирикади. Масалан: *аълочи студент, ақлли бола, чаққон қиз, эттиборли киши, биринчи курс, шошиб гапирди, туртниб юрди, шиқ-шиқ тугма, тез юрди каби.*

Битишивда тартиб етакчи роль ўйнайди. Шунинг учун тартибининг ва интонациянинг (оҳангнинг) ўзгариши бундай алоқа асосида ташкил топган сўз бирикмасининг грамматик характеристикини ҳам ўзгартиради. Сошлистилинг: *гўзал боғ* (битишив), *боғ гўзал* (мослашув).

Сифатловчи ва сифатланмиш (*чаққон қиз*), равиш ҳоли ва феъл кесим (*жилмайиб гапирмоқ*) ўзаро битишив йўли билан алоқага киришади. Аниқловчи вазифасидаги ёки ҳолат билдирувчи сўзлар асосан тобе сўз, аниқланмиш ёки кесим вазифасидаги сўзлар эса ҳоким сўз бўлади.

208- машқ. Матнни кўчиринг, битишив йўли билан алоқага киришган сўз бирикмаларини аниқланг.

1. Яхши қанд едирап, ёмон панд едирап. (*Мақол.*)
2. Заргаров саҳродағи ишларнинг миқёсини яхши тасвирилаб берди. (*Ас. М.*) 3. Ут ўчирувчи машиналар кетмакет етиб келиб, тўппа-тўғри алангага ўзини урди. (И. Р.)
4. Унинг кўйлагига чиққан тер эгри-буғри ва оппоқ из солиб, қотиб қолган эди. (*Ш.*) 5. У онасининг тоғдай юраги, қуёшдай иссиқ меҳри олдида ўзини ожиз сезгандай бўлди. (*Ш.*) 6. Дунёда гўзал, лобар қизлар қамми? (*Ш.*)

209- машқ. Гапларни намунадагидек таҳлил қилинг. Бундаги алоқаларни аниқланг. Сўзлар ўртасида эргаш алоқа қандай восита ёрдамида шаклланганини тушунтиринг.

1. Уларнинг бу хонаки мунозараси ўша куни парма-

чиларнинг йиғилишида ҳам давом этди. (И. Р.) 2. Нодироннинг хонаси одамга лиқ тұла эди. (И. Р.) 3. Мактабнинг катта залида созандалар саф тортиб музика чалишмоқда. Ёшлар бирин-кетин рақсга тушмоқда. 4. Тонг бўзариб ёришди. (Ш.) 5. Йўлчи Унсинни эшник олдида тўхтатди. (О.) 6. У хонадан чақон юриб чиқиб кетди. (Ж. Абд.)

Н а м у н а: Колхознинг ҳисоб-китоб ишларини Одил эплаб турибди.

- 1) Одил эплаб турибди — (мослашув, III шахс бирликда шаклланган);
- 2) Колхознинг ишлари — (мослашув, III шахс);
- 3) ҳисоб-китоб ишлари — (битишув, сўз тартиби);
- 4) ишларини эплаб турибди — (келишикли бошқарув ва битишув).

210-машқ. Мослашув, бошқарув муносабатидаги сўз бирикмаларини топинг. Уларнинг боғланишидаги фарқларни чизмада кўрсатинг.

1. Ҳамро ака Мансуровнинг товушидан ўзини бепарвоникда айблаб, таъна қилаётганини сезди, қовоғини солди, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига ағдарди. (С. Ан.) 2. Зум ўтмай ичкаридан икки боланинг баравар йиғлаши эшитилди. (У. Х.) 3. Ширин хаёллар, яхши орзулар оғушидаман. (М. Қориев.) 4. Камолов яна бир колхоз даласини кўздан кечиргач, «Октябрь» колхози томонга жўнади. (С. Назар.) 5. Қуёш ҳали Шарқдан бош кўтармасдан, ер бетинч худди докадай юпқа туман пардаси қоплаган эди. (Ф. Ниёзий.) 6. Дала райхонларининг бинафша гуллари киши кўзини ўйнатади. (С. Ан.) 7. Ермат шаҳардан пиёда қайтиб, ўлгудай ҳоригани учун ҳамма отларга Йўлчи қаради. (О.)

Гапларнинг тузилишига кўра турлари

160- §. Гаплар тузилишига кўра икки турли бўлади: содда гаплар, қўшма гаплар.

Таркиби айрим гапларга бўлинмайдиган гаплар содда гаплар саналади: *Поччам Лабзакда туради.* (О.) *Бунда икки юздан ортиқ бола дам олади* (С. Аҳм.)

Икки ёки ундан ортиқ содда гаплардан ташкил топган гаплар қўшма гаплар ҳисобланади: *Қизиқ экансан, нега энди атайлаб йиқитсин, сенда қасди борми?* (М. Қориев.) *Киши бўлмайди, қўй текин, она-болалик фил тўрт тангá.* (Ф. Ф.) *Мард бир ўлар, номард юз ўлар.* (Мақол.)

211-машқ. Қуйидаги гапларнинг тузилишига кўра содда ёки қўшма гап эканлигини аниқланг. Содда гап қисмларини бирикмаларга ажратиб кўринг.

1. Имомов дўнг бошида чўнқайиб, дараҳтларга кўмилган район маркази томонга назар солди. (Э. А.)
2. Эски деворларни бузатётган бульдозерга тикилди, бирдан тутикаиб кетди. (Мирм.)
3. Русановнинг билинда жига бор, дўстларинг кутиб қолишиди. (Х. Ф.)
4. Бошқа хоналарда чироқ ўчибди. Болалар ухлаб қолишибди... (С. Ан.)
5. Отабек хомуш ўтирас, Ҳасанали эса унинг холини таъқиб этмоқда эди. (А. Қод.)
6. Шу тобда бирдан эшик очилди-ю, талабалардан бири хужрага бошини суқди. (О.)
7. Қимирлаган қир ошар. (Мақол.)
8. Тинчлик урушни енгади! Яшасин тинчлик!
9. Сабрим чидамай, юқорига интилдим. (Х. Ф.)
10. Йўлларга тушиб қолган кесакларга қоқилиб, уйдим-чуқурларга оёғи тушиб, мункиб юра бошлади. (Мирм.)

161-§. Содда гаплар дастлаб икки турга бўлинади: икки составли гаплар, бир составли гаплар.

Эга ва кесими мавжуд бўлган гаплар икки составли гап ҳисобланади: *Кулмоқ ҳамиша умрни узайтиради*. («Асқия».)

Икки составли гап эга ва кесимнинг ўзидангина таркиб топган бўлиши ҳам мумкин. Бу икки составли гапнинг энг содда кўриниши саналади. Бундай гап содда йиғиқ гап дейилади. Масалан: *Баҳор келди. Ўқиш бошланди. Биз жўнадик* каби. Эга ва кесимдан ташқари, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол иштирок этган гаплар содда ёйиқ гап дейилади: *Дуторимнинг торлари қўши булбулдай кўйлайди*. Ё эга состави, ё кесим состави мавжуд бўлган содда гап бир составли гап ҳисобланади: *Субҳидам. Қуёш ётогидан бош кўтарди*. (П. Қ.) *Субҳидам*— бир составли гап. Залда тартиб сақлансан! Бу кесим составидан тузилган бир составли гап.

Бир составли гап бир сўздан ҳам, бир неча сўздан ҳам тузилиши мумкин. Масалан *Июнь. Қуёш олов сочади. Ям-яшил ўтлоқ! Ҳулкар бу ерга келса, қандай қувонади*. (П. Қ.)

212-машқ. Икки составли ва бир составли гапларни аниқлаб, уларни алоҳида-алоҳида кўчиринг.

1. Ҳаёт қизиқ! Толибжон ҳеч шундай бўлади, деб ўйламаган эди. (Ш. У.)
2. Ҳаво иссиқ. Жийда япроқлари қимир этмасди. (Ж. Абд.)
3. Умидли дунё. Ишонч билан яшаганинг иши ўнгидан келаверади. (Ж. Абд.)
4. У ер-

ларда ўрмонлар, боғлар барпо қилишнинг аҳамияти чи-
зib берилади. (Ж. Абд.) 6. Бу хаёлнинг ҳаммасини
ҳақиқатга айлантириш керак. Мумкин эмасни қийиндан
ажратиш керак. Хатодан жиноятни айира билиш керак.
(А. К.) 6. Дарс гүё бир дунёга ўхшайди. Унинг поёни
йўқдек... Бир кунда келинчакдек бир неча бор турлана-
ди. (М. Қориев.) 7. Тўй, баҳт, омонлик, Лекин дил тинч
эмас. (Х. Ф.) 8. Машинада бир оз юриб, тепаликка кўта-
рилдик. Пастда қўйлар ёйилиб юрибди. (С. Аи.)

БИР СОСТАВЛИ ГАПЛАР

162- §. Содда гаплар эга ва кесимнинг мавжудлигига
қараб бир составли ва икки составли бўлади.

Икки составли гапларда бош бўлаклар — эга ва ке-
симнинг иккиси ҳам мавжуд бўлади: *Дугоримнинг тор-
лари қўши булбулдай сайдайди*. (Қўшиқдан.) *Маҳмудхон
шаҳарга кетди*.

Бир составли гаплар ё эга составидан, ёки кесим сос-
тавидан ташкил топади: *Ойни этак билан ёниб бўлмас*.
(Мақол.) Чекилмасин — бу гаплар фақат кесим тарки-
бидан иборат. Қиши. Ҳамма ёқни қор қоплаган. Баҳор.
Ҳамма ёқдан атиргуллар ҳиди анқийди. Бу гаплардаги
қиши, баҳор сўzlари бир составли гап бўлиб келган.

Бир составли гаплар қуидаги турларга бўлинади:

1. Шахси аниқ гаплар.
2. Шахси ноаниқ гаплар.
3. Шахссиз гаплар.
4. Атов (номинатив) гаплар.

163- §. Шахси аниқ гаплар. Кесими феъл билан ифо-
даланиб, ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предмет —
эгани бевосита кўрсатиб турадиган бир составли содда
гап шахси аниқ гап дейилади. Чунки бундай гапларда
эга мустақил ифодаланган бўлмайди. Гапнинг кесими
биринчи ва иккинчи шахсдаги феъл билан ифодаланади.
Улар кўпроқ диалогик нутқларда қўлланади. Масалан:
Қўшиқ деб ёздим юрак унларини. Ўйлаб қарасам, муло-
ҳаза қилиб кўрсам, сизнинг ўзингиз қўшиқ экансиз.
*Билмаймиз, қачонлардан бери юракда яширин эди бу
туйғу*. Уни курашиб, изтироб чекиб ҳам юракдан чиқа-
риб ташлай олмадим. (М. Қориев.)

213- машқ. Бир составли гапларни ажратиб кўчиринг. Эга
составидан ташкил топган гапларни алоҳида-алоҳида кўчиринг.

Уста Мүмин яккақұл бир косиб эди. Асрорқул унинг дамини босиб, бұлак ишларига қарашиб, дүконида ётиб юрди. Бу одам үзи үттиз бешларга бориб қолған бұлса ҳам, бола-чақа қилолмаган, отасидан қолған мерос — тегирмонни айлантириб, кунини ўтказиб юрган экан. Кейинчалик Ҳайдар ота үккови ошна бўлиб қолди. Ҳайдар ота баъзан кечалари унинг олдига кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтирадиган бўлди. Шунда Асрорқул тегирмони тўғрисида гапириб хафа бўлаверганидан кейин Ҳайдар ота бир куни Ўлтармага бориб, тегирмондан хабар олди. Асрорқул қочгандан кейин Ўлтарманинг амин-оқсоқоли тегирмонни «поишсолик бўлди» деб ўзиники қилиб олган экан.

Орадан бир неча ой ўтиб, бир кун Ҳайдар ота шаҳарта борган эди, «оқ пошиш таҳтдан тушди» деган гапни эшишиб қолди. «Ўндоқ бұлса тезроқ бориб Асрорқулдан суюнчи олай» деб келса, Асрорқул йўқ: бу хабарни алла-қачон эшишиб, Ўлтармага жўнабди. Лекин икки ҳафтадан кейин бўшашганича қайтиб келди. Ҳайдар ота «ҳа?» деса, «Оқ пошиш таҳтдан тушгани билан оқ амин амин-лигидан тушмабди», — деди (A. K.).

164- §. Шахси ноаниқ гаплар. Бош бўлаги феъл билан ифодаланиб, ҳаракат бажарувчи шахсни аниқ кўрсатмайдиган бир составли гап шахси ноаниқ гап дейилади. Шахси ноаниқ гапнинг бош бўлаги III шахсадаги феъл билан ифодаланади, лекин бажарувчи шахс аниқ кўрсатилмайди. *Қуш эдим, қанотимни қайирдилар.* (Ҳ. Ҳ.) *Кўчатни кўпинча баҳорда экадилар.* Бундай бир таркибли гапларда асосий эътибор ҳаракатга қаратилади.

214- машқ. Шахси ноаниқ гапларга 6 та мисол келтиринг, уларнинг шахси аниқ гаплардан фарқини тушунтиринг.

165- §. Шахссиз гаплар. Бош бўлак орқали ҳаракат бажарувчи шахсни топиш мумкин бўлмаган гаплар шахссиз гаплар дейилади. Бу тип гапларда ҳаракат бажарувчи умуман қатнашмайди, уни киритиш мумкин эмас. Шахссиз гапларнинг бош бўлаги учинчи шахс формасидаги феъл билан ифодаланиб, кўпинча составли бўлади:

а) равишдош ва бўлмоқ феълидан: *Ойни этак билан ёпиб бўлмайди.* (Мақол.)

б) шарт майли, ҳаракат номи ва *керак, зарур, даркор, тўғри келади*, мумкин сўзларидан: *Ишни ўз вақтида бажариш керак каби.*

215- машқ. Берилган гаплар ичидан шахссиз гапларни топиб, уларга тасвиф беринг. Кесимларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

1. Шундай қилиб, ясама қор одамни идорага олиб борибдилар. (*O. X.*) 2. Қўп ўтмай тандир кабобни очиш маросимини бошлашиди. (*O. X.*) 3. Айтадиган гаплари кўп бўлса ҳам, айтолмай бир-бирларига қараб туриша-веришиди. (*C. Aҳм.*) 4. Ватан, менинг ишқ-муҳаббатим қуёш қаби асло қаримас. 5. Бу ерда ўртоқ Эргашевнинг ҳуշёrlигига тан бериш керак. (*A. Қ.*) 6. Эшик очиқ бўлса ҳам, сўраб кир. (*Мақол.*) 7. Дехқон бўлсанг, куз ҳайдо, куз ҳайдамасанг, юз ҳайдо. (*Мақол.*) 8. Бу чақириқда «лаббай» деб жавоб бериш лозим. 9. Қўнгилга армон бўлмасин деб, чиллаёсин ҳам қилдиришга тўғри келди. (*A. Қ.*) 10. Ҳақиқатан, қизиқ бир ном: ҳайвонларнинг ошқозонини «ишкамба» дейдилар. (*C. А.*) 11. Водилга шу йўлдан борилади. Пахтадан мўл ҳосил етишириш учун кўп чора ва тадбирлар амалга оширилсин. 12. Тун. Ҳамма ширин уйқуда ётибди. (*O. X.*)

166- §. Атов гаплар. Бирор предмет ёки ҳодиса-воқеанинг нутқ сўзланиб турган пайтда мавжудлигини кўрсатадиган бир составли гаплар **атов гаплар** дейилади. Атов гаплар от ёки отлашган сўзлар билан ифодалана-ди. Улар бир сўз билан ифодаланганидек, бир неча сўз билан ҳам ифодаланиши мумкин.

Атов гапдан кейин одатда унинг мазмунини аниқлаштирувчи гап келиши талаб қилинади. **Масалан:** *Ўй жимжит. Демак, тинчлик. (Х. F.) Субҳидам. Қуёш ётогидаи бош кўтарди. (П. Қ.) Майнинг охири. Кундуз соат тўрт чамаси. Янги шаҳар кўчалари. Илк баҳор шамоллари ёқимли эсади.*

216- машқ. Атов гапларни ажратиб кўчиринг. Унинг нечта сўз, қандай бирикмадан ташкил топганини айтинг.

* 1. Ям-яшил ўтов, Ҳулкар бу ерга келса, қандай қувонади. (*П. Қ.*) 2. Қип-қизил саратон қуёши. Мулойим жилмайиб саховат билан нур соча бошлади. (*Ў. X.*) 3. Ҳовли зим-зиё. Ариқдаги сув шалдираб оқади. (*Х. F.*) 4. Уруш. Ойниса айвон устунига суюнганича қотиб қолди. (*Х. F.*) 5. Қўшиқ. Санъатнинг бу турини севмаган ким бор. 6. Меҳмонлар ҳамма билан қучоқлашиб кўришидилар. (*O. X.*) 7. Меҳнат. Меҳнатнинг таги роҳат. 8. Ҳунар. Ҳунардан ризқинг унар. (*Мақоллар.*)

167- §. Сўз-гаплар. Бир сўздан иборат бўлиб, эга ва

кесим составига ажралмайдын, бошқа сүзлар билан кенгая олиш имкониятига эга бўлмаган гаплар сўз-гаплар дейилади. Улар тасдиқ, инкор, сўроқ, таажжуб, хис-ҳаяжон қабиларни ифода этиб, контекст билан деярли боғлиқ бўлади. Сўз-гаплар, асосан, экспрессив-модал муносабатларни ифода этгани учун ҳам кўпроқ диалогик ва баъзан монологик нутққа хосдир. Масалан:

— Энди сўзингиздан айнаманг, хўпми?

— Майли,— деди Фазлиддин. (О.)

— Иўқ,— деди Отабек, лекин үнинг таажжуби уй эгасига очиқ кўриниб турар эди. (А. Қод.)

Иўлчи эшикчани очиб кирди:

— Ассалом, Ҳорманг, ота! (О.)

Кишилар ўтасидаги оддий муомалада тез-тез ишлатилиб турадиган бир сўзли ёки фразеологик характердаги этикет бирикмалар сўз-гаплар вазифасида қўлланадиган бўлиб қолган: салом, ассалом, ёқимли штача, марҳамат, саломат бўлинг, қуллук, ош бўлсин, яхши боринг, хуш кўрдик, лаббай, жоним билан, бажонидил қабилар.

217- машқ. Берилган гапларнинг турини айтинг. Сўз-гапларнинг ифодалаётган маъносини тушунтириб беринг.

1. — Машиначингиз менга ёқмади, какеткани ўхшатолмас экан. Бошқасини топамиз.— Хўп. (Ҳ. F.)
- 2.— Тешавой, сой бўйида кутиб турмоқчимисиз?—Ҳа. (Ҳ. F.)
- 3.— Юқоридан бирон нима олиб келишларини айтдим. — Раҳмат. Одамларни чақиртирдингизми? 4. Марасул: ...Мен сизни доктор қиласман, академик қиласман! Насиба (кулимсираб): Ростми? (А. Қ.)
5. Ҳа, лаббай? Салим Салимов? Хўш, хўш? Билетни олди? Тайёрланяпти? Хайрият. (Ҳ. F.)

70- топшириқ. Узингиз биронта бадиий асардан турли маънодаги сўз-гапларга мисоллар топиб уларни изоҳлаб беринг. Одоб-ахлоқ тарзидағи сўз-гапларга мисол топинг.

168- §. Тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар. Гаплар нутқ мақсади талабига мувофиқ тўлиқ ва тўлиқсиз ҳолда айтилади.

Тўлиқ гапларда нутқ мақсади учун талаб қилинган барча гап бўлаги мавжуд бўлади: Тўғри сўз қиличдан ўткир. (Мақол.) Машраб вужуди қалт-қалт титраб чангал орасидан аста мўралаб қаради. (О. Е.)

Тўлиқсиз гапларда нутқ мақсади учун талаб қилинган зарур гап бўлакларидан бири ёки бир нечтаси нутқ

услуби талабига күра иштирок этмайды. Аммо ифода-ланмаган бўлак нутқ жараёни ва контекстдан англашиб туради. Масалан:

- Сизлар қачон далага жўнайсизлар?!
- Бир оз тайёргарлик кўриб бўлайлик.
- Вақт алламаҳал бўлди-ку?!
- Бўлдик, кетяпмиз.

Тўлиқсиз гап тузилиши тўлиқ гапдаги айрим бўлакларнинг эллипсис («тушириш») ҳодисасига учраши на-тижасида шаклланади. Гапда қўйидаги гап бўлаклари эллипсисига учраши ва шу йўл билан тўлиқсиз гап шаклланиши мумкин.

1. Кесим тусирилади:

- Иўл бўлсин?
- Мактабга.

2. Кесимга тобе сўзлар (ҳол, тўлдирувчи) тусирилади:

- Бугун жўнайсанми?
- Жўнайман.

3. Эга ва кесим тусирилади:

- Маҳмуджон нималар ҳақида сўзлади?
- Мактаб-тажриба участкаси ҳақида.

Тўлиқсиз гапларда тиниш белгилари қўйидагича ишлатилади:

1. Тўлиқсиз гап охирига нуқта қўйилади:

- Қаёққа отланяпсиз?
- Тоққа.

2. Тўлиқсиз гаплар олдинги гапдан тире билан ажратилиб, доим янги сатрдан ёзилади:

— Ўзим ҳам тасодифан эшигдим. Қосимов ғам-ғус-сасини ичига ютиб юрипти. Ўзинг бор, ҳол-аҳвол сўра.
— Албатта, бораман.

3. Кетма-кет сўроқ билдирувчи тўлиқсиз гаплардан кейин сўроқ белгиси қўйилади:

— Нега биз билан хурсандчиллик қилгингиш келмайди?
— Шу дамда кўнгилга хурсандчиллик сиғадими?

71-топшириқ. Бирорта бадиий асарнинг бир неча саҳифасини ўқиб кузатинг. Тўлиқ ва тўлиқсиз гапларни ажратиб, тўлиқсиз гапларда тусирилган бўлакни аниқлаб, тиниш белгиларининг қўйилишига эътибор қилинг ва изоҳланг.

ГАП БУЛАКЛАРИ

169-§. Гап таркибидаги сўзлар турли вазифани ба-жаради,— гапнинг турли бўлаклари бўлиб келади. Бу-

сўзлар ўзаро боғланганда, ўзаро муносабатга киришгандагина гап бўлаги бўла олади. Масалан: *Шавкат бирпасда жонланиб кетди* (Ў. Ў.) гапида қуйидаги гап бўлаклари мавжуд: *Шавкат* (ким?) — эга; *жонланиб кетди* (нима қилди?) — кесим; *бирпасда* (қачон?) — равиш ҳоли.

Ҳар бир гап бўлаги ўзи муносабатга киришган сўз билан маълум синтактик алоқада бўлади:

- 1) *Шавкат жонланиб кетди;*
- 2) *бирпасда жонланиб кетди.*

Ҳар бир гап бўлаги ўзининг қайси сўз билан ифодаланишига ва бошқа гап бўлаги билан бўлган грамматик муносабатига кўра белгиланади.

Гап бўлаклари вазифаларига, гапдаги мавқеига қараб дастлаб иккига бўлинади: 1. Бош бўлаклар. 2. Иккинчи даражали бўлаклар.

1. Икки составли гапнинг асосини ташкил қилган бўлаклар — эга ва кесим бош бўлаклар ҳисобланади. Масалан: *Ортиқ девор тагидаги қўзиларни кўриб қолди.* (П. К.)

2. Бош бўлаклардан бирига эргашиб, уларни аниқлаб, тўлдириб, изоҳлаб келадиган бўлаклар иккинчи даражали бўлаклар ҳисобланади.

Иккинчи даражали бўлакларга аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол киради: *Тепада* (ҳол) *бир парча* (аниқловчи) оқ (аниқловчи) булат сузиб юрибди. (П. К.)

218- машқ. Бош ва иккинчи даражали бўлакларни аниқлаб, бош бўлакларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганигини айтинг.

1. У беихтиёр яна ўзи ва қизининг келажаги ҳақида ўйлаб кетди. (Ў. Ў.) 2. Кечта бориб қорасовуқ турди. (Ў. Ў.) 3. Рустам хаёл билан харсанг тош ёнига ўтириди. (Ш.) 4. Иккиси қадрдонларча кўришиди. (Т. Т.) 5. Мен отпуска олиб жиянни қидириш учун йўл олдим. (О. Ҳ.) 6. У айниқса ўқиш бошланган куни яйраб, яшнаб кетарди. (О. Е.) 7. Қоп-қора нозик ва майин соchlари қўнғир-қўнғир бўлиб бўйнига тушиб турарди. (Ш.)

БОШ БУЛАКЛАР

170- §. Эга ва унинг ифодаланиши. Гапдаги фикр қарашли бўлган, икки составли гапнинг мутлақ ҳоким бўлаги ҳисобланган бош бўлак эга деб аталади. Масалан: *Администратор* (эга) *минг тавозе* билан ўн бешинчи томошабиннинг олдига борди. (С. Аҳм.)

Эга доимо бош келишик шаклида келади. У қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. От билан: *Рустам имтиҳонларга ўз вақтида тайёр гарлик кўрди.*

2. Олмош билан: *Сен ўзингни мақтама... (Мақол.)*

3. Сифат билан: *Яхши — иш битирур, ёмон — иш ишитирур. (Мақол.)*

4. Соң билан: *Қизиқ, бири — қочоқ, бири — қаҳрамон. (С. Аҳм.) Икки карра икки — тўрт.*

5. Сифатдош билан: *Эшигтан кўрганинг енгар. (Мақол.) (Ўқиган ўқдан ошар, ўқимаган туртқидан шошар. (Мақол.)*

6. Харакат номи билан: *Ишламоқ иштача очар. (Мақол.) Ўқиш — улғайиш. (Мақол.)*

7. Модал сўзлар билан: *Бор — борича, йўқ — ҳолича. (Мақол.)*

8. Тақлидий сўзлар билан: *Қўшини ҳовлидан чақалоқнинг инга-ингаси эшитилиб туради.*

9. Эга бутун бирикма билан ифодалана олади. Масалан: *Ўзбекистон Жумҳуриятининг пойтакти — Тошкент. Дўстнинг минги ҳам кам, душманнинг бири ҳам кўп. (Мақол.)*

219- машқ. Кўчиринг. Гапларнинг эгаларини аниқланг. Эга қайси сўз туркум билан ифодаланганини айтинг.

1. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз — дўстини. (*Мақол.*)

2. Үлмас ноҳушлик билан қовун палласидаги нои қуюқларига қаради. (*Е. Шукуров.*) 3. Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар. (*Мақол.*) 4. Маастура Машрабнинг кўзларига қадалиб қаради. (*О. Е.*) 5. Ялқов билан анқов — душман учун катта ов. (*Мақол.*) 6. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди. (*А. К.*) 7. Камтарлик кишига зебу зийнатдир. (*Мақол.*) 8. Ўқиш — бошқа, уқиш — бошқа. (*Мақол.*) 9. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. (*Мақол.*)

171- §. Кесим ва унинг ифодаланиши. Гапда эганинг умумий белгисини билдирадиган бўлак кесим дейилади. Масалан: *Котиба хотин баракнинг брезент эшигини кўтариб ичкарига кирди. (С. Аҳм.)* Кесим гапнинг шаклланишидаги асосий белгиларни кўрсатувчи бўлак ҳисобланади. У феъл билан ифодаланганда, эганинг иш-ҳаркатини, ҳолатини тасдиқ ёки инкор қилиш йўли билан аниқлайди. Масалан: *Каттакон ер ўчоқ олдидга бир қария чирсиллаб ёнаётган ўтга қараб жимгина ўтирибди. (С. Аҳм.)* Айтишларича, у қишлоққа қайтмабди.

Кесим феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланганда, эганинг белгисини, хусусиятини кўрсатади. Масалан: *Бол яхши, болдан ҳам бола яхши.* (Мақол.) *Акам — муҳандис, опам — ўқитувчи.*

Кесим қайси сўз туркуми билан ифодаланишига кўра икки хил бўлади: **феъл кесим, от кесим**:

1. Феъл кесимлар қуидаги кўринишларга эга:

а) соғ феъл кесимлар: *Хўроz нима учун саҳарда қичқиради.* (А. К.) *Мен институтга кетдим;*

б) равишдош билан ифодаланган кесим: *Мотор гурриллаб, машина олдинга интилди;*

в) сифатдош билан ифодаланган кесим: *Ит ҳурап — карвон ўтар.* (Мақол.);

г) ҳаракат номи билан ифодаланган кесим: *Ўқши — улғайши.* (Мақол.) *Мақсадим — ўқимоқ.*

2. От кесим. Феъл формаларидан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланган кесим кенг маънода **от кесим** дейилади.

От кесимлар қуидагича ифодаланади:

а) от билан: *Тешабой ашаддий душману, сиз хизматини қилаётган депо хўжайини дўстми?* (М. Исм.) *Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор дўзах* (Мақол.);

б) сифат билан: *Усти ялтироқ, ичи қалтироқ* (Мақол.);

в) сон билан: *Бирники — мингга, мингникӣ — туманга.* (Мақол.) *Бу биринчиси. Икки марта икки — тўрт;*

г) олмош билан: *Мақсадим — шу. Ўзим ҳар жойдан, кўнглим сандадур.* (Қўшиқ.);

д) равиш билан: *Сиздан умидим кўп;*

е) модал сўз билан: *Йўқолинг, сиз билан ади-бади айтишишига вақтим йўқ!*

Кесимлар одатда эга билан шахс-сонда мослашиб келади.

172- §. Кесимлар тузилишига кўра, асосан, уч хил бўлади: **содда кесимлар, составли кесимлар, биримали кесимлар.**

1. Содда кесимлар бир сўз билан ифодаланади: *Қани, ҷал. Бойваччалар эшигинг, дуторни қийворади бу йигит* (О.) — содда феъл кесимлар. *Илм, фан ва фикр* олами ниҳоят кенг ва чуқур. (О.) *Кеча — ойдин* — содда от кесимлар.

2. Составли кесимлар феъл-феъл, от-феъл шаклида тузилади. *Йигит супанинг бир четига қисилиб ўтиргач, тингирлатиб дуторини созлай бошлади.* (О.) *Илгарила-*

ри бу ер чакалакзор эди. Биринчи гапнинг составли кесими феъл-феъл типида, иккинчи гапнинг кесими эса от-феъл типида тузилган.

3. Бирикмали кесимлар кўпроқ бир неча мустақил сўзлардан ташкил топган бирикмалар билан ифодаланади: *Бу бино* — «Олимлар уйи». *Душанба* — *Тожикистон жумҳуриятининг пойтахти*. *Ватанимиз баҳтиёр авлодлар диёдидир.*

220-машқ. Гапларнинг кесимларини топиб, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини ва кесимнинг қайси турига киришини айтинг.

1. Олтита болани бағрига олган Маҳкам тақачи — шу. (Р. Ф.) 2. Мўътабар эшикни секин ёниб чиқиб кетди. (Р. Ф.) 3. Санасангиз-санамасангиз ҳам ҳаммаси қирқта. (О.) 4. ...Тез ҳал қилиш керак, талабгорлар кўп. (Ү. Ү.) 5. Бу қарорни амалга оширишдаги биринчи қадам — ўқиш, ўқиганда ҳам аъло ўқиш эди. (Ү. Ү.) 6. Мингбулоқ ўзи яхши, сув сероб, лекин у қаровсиз. Кўчалари тор, қинғир-қийшиқ. (Ү. Ү.) 7. Ўнинг Воҳид Миробидов ҳақидаги гаплари ҳам қизиқ. (О. Е.) 8. Табиатда ҳеч қандай сирли куч таъсирида рўй берадиган нарса йўқ. (Ж. Абд.)

173- §. Эга билан кесим орасига қуйидаги ҳолларда тири қўйилади:

1. Эга от, сифат, сон, сифатдош билан; кесим ҳам от, сифат, сон, олмош, модал сўз билан ифодаланганда: *Яхши рўзгор* — *жаннат*. *Емон рўзгор* — *дўзах*. (*Мақол.*) *Яхши* — *хунук либос* билан ҳам яхши. (*Мақол.*) *Бор* — *бор ишда бор, ишламаган нонга зор*. (*Мақол.*)

2. Гапнинг эгаси ҳам, кесими ҳам ҳаракат номи билан ифодаланганда: *Ўқииш* — *улғайиш*. (*Мақол.*)

3. Эга ёки кесим кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда: *Бу* — *сиз учун катта синов*. *Мақсадим* — *шу* каби.

I. Эслатма: Қуйидаги ҳолларда эга ва кесим орасига тири қўйилмайди.

1. Кесим от билан ифодаланиб, -дир эди (экан, эмиш), бўлмоқ кабилар билан бирга келса: *Акам муҳандис* дидир. *Онам ўқитувчи* дидир. *Ўша кезларда у тракторчи эди*. *Меҳнат қилган хор бўлмас, дўст-душманга зор бўлмас*. (*Мақол.*)

2. Эга кишилик олмоши билан ифодаланса: *Мен ака, сен ука*.

3. Агар эга составидан англашилган воқеа-ходиса мазмуни кесим составидан англашилган мазмунга ўхша-

тилиб, улар орасида ўхшатиш юкламаси худди келса:
Бепоён жумҳуриятимиз худди ўхшаши йўқ чаманзор.

4. Кесим сифат, равиш, тартиб сон, кишилик олмоши билан ифодаланса: *Бол ширин, болдан бола ширин.* (*Мақол.*) *Оға-ини тутув бўлса, от кўп, опа-сингил тутув бўлса ош кўп.* (*Мақол.*) *Биз биринчи. Буларнинг ҳаммаси бизники.*

5. Кесим бор ёки йўқ сўзи билан ифодаланса: *Энди обрўйим бор, дилда гурурим бор.*

II. Эслатма. Икки атоқли от кетма-кет қўлланиб, икки жой оралиғини билдирса (бир нарсага тенг ва алоқадорлик билдирига), улар орасига ҳам тири қўйилади: *Тошкент — Янгийўл поездси, Жоул — Ленц қонуни каби. Макон, замон, миқдор чегарасини билдирувчи 20—30-йиллар, XIX—XX аср каби ҳолларда ҳам тири қўйилади.*

221- машқ. Гапларни кўчиринг, бош бўлакларни топиб, тагига чизинг, тиренинг қўйилиш сабабларини баён қилинг.

1. Элга эл қўшилса — давлат, элдан эл кетса — меҳнат. 2. Туяга юқ азоб беради, одамга — виждон. 3. Кишиларга муҳаббат — энг яхши одат. 4. Ер — хазина, сув — олтин. 5. Ўқиш — бошқа, уқиш — бошқа. (*Мақоллар.*) 6. Амал — асов отдек гап. (*У. Х.*) 7. Тошкент — Узбекистон жумҳуриятининг пойтахти. 8. Меҳмонларнинг аксарияти ўрта ёшли — ўттиз-қирқ орасидаги одамлар эди. (*О.*) 9. Эргашев — мажлис раиси — лабини бурди ва бошини чайқади. (*А. К.*) 10. Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзах. Оз емак — тани соғлиқ, оз демак — ҳикматга боғлиқ. Оз емак — соз емак. Аччиқ тил — заҳри илон. (*Мақоллар.*) 11. Бир хизматчининг қизини ўз қариндошига... олиб беради ... Бу — бир. (*О.*) 12. Бу қиз Гулнор эди. (*О.*) 13. Томчи — ел бўлмас, душман — эл бўлмас. 14. Бирники — мингга, мингники — туманга. Давлатинг — ота-онанг. Қўл югуриги — ошга, тил югуриги — бошга. Фарзанд — белнинг қуввати. (*Мақоллар.*)

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАР

174- §. Иккинчи даражали бўлаклар бош бўлаклар билан (бошқа иккинчи даражали бўлаклар билан ҳам) боғланиши ва гапдаги вазифасига кўра уч турга бўлинади: *аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол.*

175- §. *Аниқловчи.* Аниқловчи предметнинг белгисини ёки бир предметнинг бошқасига қарашли эканлигини

бидириб, қандай?, қанақа?, қайси?, қанча?, кимнинг?, ниманинг, қаренинг? сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Аниқловчи отга боғланиб, аниқловчи аниқланмиш бирикмасини ҳосил қиласди. Одам боласи яхши гапнинг гадоси, дейдилар (Т. Т.) гапидаги бир гуруҳ аниқловчилар (одам, яхши, гапнинг) ифодаланиши ва маъноси жиҳатидан иккинчи гуруҳ аниқловчилардан (одам, гапнинг) фарқланади. Яхши аниқловчиси сифат билан ифодаланиб, предметнинг белгисини билдирган. Иккинчи гуруҳ аниқловчилар: одам (белгисиз — қаратқич келишик кўшимчасиз), гапда от билан ифодаланган. Шунга кўра аниқловчилар иккига бўлинади: сифатловчи аниқловчи ва қаратқич аниқловчи.

176-§. Сифатловчи аниқловчи предметларнинг белги-хусусиятини, миқдор-даражасини билдиради. Сифатловчи ўзи аниқлаган сўзга битишув йўли билан тобе вазиятда бирикиб, сифатловчи-сифатланмиш бирикмасини ҳосил қиласди. Сифатловчи содда сўз ва сўз бирикмаси билан ифодаланади: Шарқ томондаги баҳайбат тоғ остида эса қудратли бир оқишилик кўзга ташланяпти. (У. У.)

177-§. Қаратқич аниқловчи бирор предмет ё шахснинг ўзи ифодалаган шахс ёки предметга қарашли эканлигини кўрсатади: Бу йилги баҳорнинг кеч келиши кўпларнинг тинка-мадорини қуритди. (С. К.) Бу гапда қаратувчи — кўпларнинг сўзи қаралмиш — тинка-мадори сўзининг кўпларга қарашли эканлигини ифодалаган. Қаратувчи ўзи аниқлаган сўзга мослашув йўли билан, тобе вазиятда бирикиб, қаратувчи-қаралмиш бирикмасини ҳосил қиласди.

222-машқ. Аниқловчиларни топиб, сифатловчи аниқловчиларга алоҳида, қаратувчи аниқловчиларга алоҳида изоҳ беринг. Қайси сўз туркумлари билан ифодаланганини тушунтиринг.

1. Ҳаво дим. Иссиққа тоб беролмаган фўзалар хомуш. (Ж. Абд.) 2. Ўнг қўлда эса осмонўпар қорли чўққилар, чўққилар этагида Мингбулоқнинг ям-яшил толзорлари кўзга чалинар, яқинда у ерда ҳам яна бир катта қурилиш пойдевори қўйилиши керак эди. (О. Е.) 3. Темиржон яхшироқ билмаган-нетмаган одам ҳақида ўринсиз қарор чиқариб қўяётгани учун ўзига ўзи дакки берди. (Ж. Абд.) 4. Қисқаси ғаройиб, айни пайтда оддий мактаб портфели эди. (Ч. Айт.) 5. Сурхонбойнинг кўзлари хиралашиб кетгандай бўлди. (И. Р.) 6. Иссиқ шамол ўрнини муздек тоғ ҳавоси эгаллади. (У. Ум.) 7. У оҳу

боласидай бағоят гүзал экан. (Ч. Айт.) 8. Паранжилик кимса нарироқ борғач, итлар вовиллашиб юборди. (Мирм.) 9. Қуёш тиғ ураётгап пайтдаги дашт манзара-сидан гүзалроқ нарса бўлмаса керак. (Ч. Айт.)

178- §. Аниқловчиларнинг предмет ёки шахсни қайта номлаш учун қўлланадиган тури изоҳловчи дейилади.

Изоҳловчилар гапдаги вазифаси, маъноси жиҳатидан аниқловчига ўҳшаса-да, от билан ифодаланиши жиҳатидан ундан фарқ қиласди. Масалан: *Сулаймон ота Зул-фиқор* амакиникига бориб хабар қиласди. (М. Исм.) Изоҳловчи изоҳланмиш билан қатор келиб, унвонни, машғулот — қасбни, жинсни, қариндош-уруглик муносабатини ҳурмат қилиш, лақаб ва тахаллусни ифодалайди.

223- машқ. Гапларни ўқинг. Изоҳловчиларни аниқлаб, маъносини тушунтиринг, уларнинг сифатловчилардан фарқини айтинг.

1. Иқбол сатанг, Меҳринисани кулдирди-ю, кўнгли жойига тушиб ошхонага кетди. (Р. Ф.) 2. Отаси Йиоят оқсоқол яна тирикчиликнинг пайига тушди. (С. Аҳм.) 3. Содик темирчи Развоқнинг ҳорғин кўзларига боқиб сўради. (Х. Ф.) 4. Сиз ўртоқ Тўқсоба афанди, ўзингизнинг Тўқсобалигингидан шунаقا орланасизми? (С. Аҳм.) 5.Faфур тогамнинг ўғли-чи, Азamat. (Х. Ф.) 6. Кишлоқда уни катта-кичик «Умматали паратқа» дерди. (С. Аҳм.) 7. Асқар понсон деган қонхўр босмачи ўт қўйган уйлардан эди. (А. К.) 8. Оқсоқ хотин қизларни ювинтириб, тарантириб, яхши кийимларини кийгизиб меҳмонхонагача олиб чиқди. (А. К.) 9. Қурбон ота сада остидаги супага жой қиласди. (А. К.)

224- машқ. Узингиз қариндош-уруг, қасб, лақаб маъносини ифодалайдиган изоҳловчилар иштирокида бир неча гап тузинг.

179- §. Тўлдирувчи ва унинг ифодаланиши. Гапнинг бирор бўлагига (кўпинча кесимга) бошқарув йўли билан боғланиб, уни тўлдириб келган иккинчи даражали бўлак тўлдирувчи дейилади. Масалан: *Омон менга қаради, мен унга қарадим.* (Ф. Ф.) *Водийларни, тоғларни ошиб, Далаларда ёлғиз адашиб, келиб қолди юртингга Омон.* (Х. О.) Сизга нима бўлди ўзи? (О. Е.)

Тўлдирувчи қуйидагича ифодаланади:

1. От билан: *Дилишод мактубни холасига бериб, кўчага чиқиб кетди.* (М. Исм.) *Мансуров одамлар билан хайрлашибди.*

2. Отлашган сифат билан: *Яхшига қора юқмас, ёмонга эл боқмас.* (Мақол.)

3. Отлашган сон билан: *Бешни бешга қўшсак, ўн бўлади.*

4. Сифатдош билан: *Билмагандан билган яхши, тўғри иши қилган яхши. (Мақол.)*

5. Ҳаракат номи билан: *Унинг кулиб боқишиларини бир зум ҳам унутмайман.*

Тўлдирувчилар биримали ҳолда ҳам ифодаланади: *Ешликдан ота-она ҳурматини ўрнига қўйишга интил!*

Одатда, тушум келишигидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчилар воситасиз; жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги, кўмакчилар билан шаклланган тўлдирувчилар эса воситали тўлдирувчилар саналади.

Воситали тўлдирувчи белгили (тушум келишик қўшимчасини олган ҳолда) ва белгисиз (келишик қўшимчасисиз) келади: *Одамни меҳнат улғайтиради* (белгили). *Бир туп ток эксанг, бир туп тол эк.* (Мақол.) (белгисиз).

225- машқ. Гапларни ўқиб, тўлдирувчиларни топинг. Уларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб ёзинг. Тушириб қолдирилган келишик қўшимчалари ва кўмакчиларни қўйинг.

1. Дадаш меҳрибон одамлар... суҳбатлашиш... завқланар эди. (И. Р.) 2. Темиржон у... ўзгача севинч ва ҳаяжон... кутиб олди. (Ж. Абд.) 3. Сен мен... гап... чалғитма. (Ч. Айт.) 4. Юмалаб келаётган ёғоч ёшгина бақувват қайин... босиб, эзиб келмоқда... (Ч. Айт.) 5. Мана риёкор ота... икки оғиз ширин сўзи туғдирган умид ... Тўтиқиз ... кўнгли кўтарилиди. У худди бувиси ... холаси ... кўргандай суюнди. (М. Исм.) 6. Аҳмад икковлари косиб ... шогирд тушганлар Аъзам тиззасидаги маҳси ... ҳафсала ... пишиқ тикади. (О.)

180- §. Ҳол ва унинг ифодаланиши. Ҳол кесимга боғланиб, ундан англашилган иш-ҳаракатнинг ўрнини, пайтини, ҳолатини, бажарилиш сабабини, мақсадини билдирадиган иккинчи даражали бўлакдир.

Ҳол маъно ва вазифасига кўра бир неча турга бўлиниади: равиш ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли. Масалан: *эртага борамиз, оҳиста қадам ташлади.*

Равиш ҳоли. Иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини кўрсатиб, феъл билан ифодаланган гап бўлагига битищув йўли билан боғланадиган ҳолнинг туридир. Равиш ҳоли кўпинча равиш ва равишдош билан ифодаланади. Масалан: *Маъсуда хаҳолаб кулиб юборди.*

(Р. Ф.) Нодиров машинани тез ўнгга буриб, йўлга тўғрилади. (И. Р.)

Урин ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, қаेर (-га, -да) дан?, қаергача? сўроқларидан бирига жавоб бўлади: *Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ. Сой томонга кетганди.*

Сабаб ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш сабабини англатиб, нима учун? нимага? (нега?) нима сабабдан? сўроқларидан бирига жавоб бўлади: «*Ичкарида бўлаётган бақириқларни эшишиб, қўрққанидан юраги қинидан чиқаёзди.*» (Мирм.)

Пайт ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш пайтини англатиб, қачон?, қачонгача?, қачондан бери? сўроқларидан бирига жавоб бўлади: *Ҳар кеч соат саккиз-да шу ерга келади.* (Р. Ф.)

Мақсад ҳоли ҳаракатнинг бажарилишидан кўзда тутилган мақсадни билдириб, нимага?, нима учун?, нима мақсадда? сўроқларидан бирига жавоб бўлади: *Ўз кўзи билан кўриб ишониш мақсадида яна бир келиб кетди.*

Миқдор-даражада ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш миқдорини ва даражасини кўрсатиб, қанча?, қанчалик?, неча марта? сўроқларидан бирига жавоб бўлади: *Сиздайларни кўп кўрганмиз.*

226- машқ. Гапларни ўқиб, ҳолларни аниқланг. Маъносига кўра турларини айтинг. Ҳолнинг сўроғи, ифодаланиши, қайси сўзга борланшини намунадагидай тушунтиринг.

1. Боғдан чиқиш учун бир неча одим юргач, ишком ичида суюниб турган қизга кўзи тушди; уялганидан бир зумда қизариб-бўзариб кетди, кетмонга тикилиб қадамини тезлатди. (О.) 2. У қасддан Суқсуройни хонга олиб берди. (А. Эшонов.) 3. Бир чимдим ухлаш учун кўзини юмди. (О.) 4. Эрталаб атайин Сизни излаб келган эдим. (С. Нуров.) 5. Бугун жўрттага қилгандай ёмғир ҳам тинмади. Олинг, атайлаб сиз учун қилдим. (С. Зунунова.) 6. Музаффар ака, булар атайин сизни излаб келибди. (П. К.) 7. У мени қасддан ҳаматмоқчи бўлиб, қалбаки ҳужжатлар тўғрилабди. (П. К.) 8. Биз атайлаб ўқиш учун шу даргоҳга келгандик. 9. Бултурги хатоларни такрорламаслик учун ҳозирдан ишга киришдик. Колхозчилар дам олиш учун шийпонга йиғилишган. (С. Назар.) 10. Концерт тугаши билан ҳаммадан олдин чиқиб кийимларини олдилар. Трамвай бекатига етмасдан момақалдироқ гумбурлаб, чақмоқ чақди, бирдан чеълаклаб

ташланғандек жала қуя бошлади. (*M. Қориев.*) 11. Бир неча кундан кейин үйимизга бүкчайған бир кампир келди. 12. Биринчи қор учқунлаб турғанда, шу маҳаллалик Мұхим бува деганинг ташқисига күчдик. (*A. Қ.*) 13. Ботир билан Нор хола кечки овқатдан кейин гулзор лабига құйилған катта ёғоч каравотда чой ичиб үтирган әдилар, шошилганича Қодирқұл кириб келди. (*C. Назар.*) 14. Мәҳмонар кече Самарқанднинг диққатга сазовор жойларини күрдилар.

227-машқ. Гапларни синтактик таҳлил қилинг. Иккінчи дара жали бұлакларни топиб, ҳар бирининг вазифасини, ҳоким бұлакка мұносабатини анықланғ.

1. Үртага бир оз жимлик чўқди. Хаёлимда ҳар турли фикрлар кезади. Демак, илгари Аңварни севган экан-да, мени бұлса лақиллатиб юрган экан-да. Ахир битта юракка икки муҳаббат ҳеч қачон сиғмайди-ку. (*M. Қориев.*) 2. Яқында «Ғалаба» колхозига бордим. Паркент бурунгидан обод бўлиб кетибди... Колхоз идораси ўзгариб кетибди... Бухгалтерия аввалги жойида экан. Раиснинг илгариги кабинети чорвачилик бўйича бухгалтерга тегибди. Ичкарига кирдим. Нуриддин ака ўша-ўша, ўзгармабди. (*C. Ан.*) 3. Баҳор кечаси. Юлдузлар қора баҳмалга қадалған беҳисоб гавҳарлардек йилтирамоқда. Ботир билан Бўстон катта қишлоқ күчасидан ёнма-ён юриб келадилар. (*C. Назар.*) 4. Жувон ўтдек чақнаб турған кўзларини катта-катта очиб менга қараб туради. (*C. Аҳм.*) 5. Икковлари гангир-гунгур гаплашиб ўтиришди. (*O.*)

228-машқ. Тўлдирувчи ва ҳолларни топиб, уларнинг ифодаланишини ва фарқларини айтинг. Ҳоким бұлак билан мұносабатини тушунтиринг.

1. Мен кейинда қолмаслик учун зулукдай қорабайримнинг тақимига аста қамчи босдим. Бехосдан отим олиб қочди. Эгардан ўмбалоқ ошиб тушишимга сал қолди. Қучли шамол шляпамни қаёққадир учириб кетди, соchlаримни тўзғатди; пиджагимдан юлқилади, нафас олишга қўймай, бўғизимга тиқилди. Зўр бериб жиловни тортаман. Отимнинг узун бўйни камондай эгилади. (*C. Ан.*) 2. Ўйлайсан, ўтган кунларни эслайсан. Ҳаётнинг мураккаблигига ўжарлигига тан беришга мажбур бўласан. Фақат ана шу қийинчиликлар гирдобидан ўз ақл-идрокинг кучи билан нурафшон йўл ахтарасан, баҳтиёрлик сари интиласан. (*M. Қориев.*) 3. Ботир ан-

чагача электр ёруғида китоб ўқиди. Нималарни дир ёзди. Карим полвон янги газеталарни бир кўздан кечириб каравотга чўзилди. Ботир ҳам каравотга чиқиб ётди. (*C. Nazar.*) 4. Ойниса танча устидаги чойнакни кўтариб, қулт-қулт совуқ чойни ютди. (*O.*)

229- машқ. Матнни таҳлил қилинг: бош бўлаклар билан иккинчи даражали бўлакларни аниқланг. Уларнинг ифодаланишини, ўзаро боғланшини схема асосида кўрсатинг. Синтактиқ алоқани реаллаштирувчи воситаларни тушунтиринг.

Кўплаб китоб ўқиш, ўқиганда ҳам уни тушуниб ўқишида ҳикмат катта. Китоб ўқишининг фойдаси ҳақида Ибн Синонинг ҳаётидан олинган ушбу лавҳа диққатга сазовор: Бухоро амири Нух Ибн Мансурнинг саройида жуда бой кутубхона бўлган, аммо унга киришга ҳаммага ҳам рухсат этилмаган. Бир тасодиф туфайли Ибн Сино ўша кутубхонага кириш ва китоблардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Амир касал бўлиб қолади, уни сарой табиблари даволай олмайди. Шунда Бухоро табиблари орасида энди ном чиқариб келаётган Абу Али ҳақида гапириб қолишади. Амир уни саройга чақиришларини буюради. Ибн Сино амирни даволайди. Амир эса уни сарой табибларига бошлиқ қилиб тайнилайди. Шу сабабли ҳам уни илмий адабиётларда «Шайх-ар раис» («Олимлар сардори») деб аташади. Амир Ибн Синодан хурсанд бўлиб, «Яна нималарни истар эдингиз?»— деб сўрайди. Абу Али эса амирдан кутубхонадан фойдаланишига рухсат беришини сўрайди. Амир рухсат беради. Бу кутубхона ҳақида Ибн Сино қуйидагиларни ёзади:

«Мен кўп хонали уйга кирдим: ҳар бир хонада китоб солинган устма-уст кўйилган сандиқлар бор эди: бир хонада арабча ва бадиий китоблар, иккинчи хонада мусулмон ҳуқуқига доир ва ҳоказо, ҳар бир хонада бирор фанга доир китоблар бор эди. Мен қадимги муаллифлар китобларининг рўйхатини ўқидим ва ўзимга кераклигини сўрадим. Мен кўлчилик, ҳатто номини ҳам билмайдиган китобларни кўрдим, мен бунчалик кўп китобларни олдин ҳам, кейин ҳам кўрмаганиман. Мен бу китобларни ўқидим, улардан фойдаландим ва ҳар бир кишининг ўз фани соҳасидаги аҳамиятини тушундим».

ГАПНИНГ УЮШИҚ БЎЛАҚЛАРИ

181- §. Гапда бир хил синтактик вазифани бажариб, бир хил сўроқча жавоб бўлган бўлаклар гапнинг уюшиқ

бўлаклари ҳисобланади. Уюшиқ бўлаклар одатда бир сўз туркумига мансуб бўлади. Улар ўзаро тенг боғловчилар, тенгланиш интонацияси орқали бирикади. Масалан: *Карғим, шолғом, сабзи-ниёз, мева-чева — бари муҳайё.* (Ҳ. F.)

Гапнинг бош бўлаклари ҳам, иккинчи даражали бўлаклари ҳам уюшиб келиши мумкин. Масалан: *Унда на газаб, на нафрат, на қарғиш бор эди.* (Г. Н.) — эгалар уюшган. *Дунёда пулдан, буюмдан ҳам ази兹роқ нарсалар бор.* (Ҳ. F.) — тўлдирувчилар уюшган.

Уюшиқ бўлакларда сон, эгалик, келишик қўшимчалари уюшиб келган сўзларнинг энг охиргисига қўшилади ва улар учун умумий бўлади. Боғловчи билан бириккандада эса, боғловчи уюшиб келувчи сўзларнинг энг охиргисидан олдин келади. Боғланиш қўмакчи орқали содир бўлганда эса қўмакчи охирги уюшиқ бўлакдан сўнг келади. Масалан: *Ҳам қўзлари, ҳам лаблари билан ширингина қилиб кулди.* (М. Исм.) *Бу дараҳтларни Ҳиндистондан, яна аллақаердан олдириб келибди.* (М. Исм.)

Уюшиқ бўлакларда сон, эгалик, келишик қўшимчаси ҳар бир уюшиқ бўлакка қўшилиб, қўмакчи, боғловчи эса уюшиб келувчи бўлакларда такрорланиб қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *Меҳнатда, ижодда, санъатда, фанда каттадир ёшлиарнинг қўшган ҳиссаси.* (Ү.) Алимардон ҳам қувонч, ҳам завқ билан унга бурилиб қаради. (Ў. Ҳ.) *Комбайнчи ҳам слесарь, ҳам токарь, ҳам монтажчи, ҳам агроном бўлиши керак.*

230- машқ. Уюшиқ бўлакларнинг тагига чизинг, уларнинг ўзаро қандай боғланганини, қайси гап бўлаги уюштеганини тушунтиринг.

1. Ойшабону тилга кирди: еримиз оз, сувимиз камчил, батракларимиз йўқ. (Ҳ. F.) 2. Саида гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. (А. Қ.) 3. Ҳар биримиз ўз институтимизни, талабалик вақтларимизни эсладик. (О. Е.) 4. Эртадан кечгача заводдан чиқмайди, янги пахталарни ёйдирди, қуритади. (М. Исм.) 5. Ҳаётжон Гуломжоннинг мардлигига, чидам, қаноат ва садоқатига, азamatлигига қойил қолди. (М. Исм.) 6. Даррани қозикдан олди, силтаб кўрди: вазмин, майн, лекин заҳардек аччиқ, ништардек ўткир, қиличдек кескир! (М. Исм.) 7. Бу чойхонага бозор-ӯчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, камбағал косиб, қозоқ, қирғиз ва бошқа оддий фуқаро киролмас эди. (Ғ. Ғ.) 8. Тешабойга ҳам, Аширмирзога ҳам шундай туюлди. (М. Исм.)

Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўзлар

ҳам ишлатилиши мумкин. Умумлаштирувчи сўзлар ۋا-
зифасида жамловчи от, белгилаш, кўрсатиш олмошлиари
келади. Уюшиқ бўлак ва умумлаштирувчи сўз бир хил
сўроққа жавоб бўлади. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ
бўлаклардан олдин ҳам, кейин ҳам қўлланиши мумкин.
Масалан: *Боғдаги мевалар: ўрик, олма, олча, шафтоли-
лар гуллади. Беморнинг ҳис-туйғулари, ўй-хаёллари ва
келажак ишлари ҳамма-ҳаммаси врачнинг қўлида.*

182-§. Уюшиқ бўлакли гапларда тиниш белгилари-
нинг ишлатилиши. Уюшиқ бўлаклар орасига қўйидаги
ҳолларда вергул қўйилади:

1. Боғловчи ишлатилмасдан, фақат оҳанг ёрдамида
ўзаро алоқага киргандан: *Дўст меҳғи, ёр муҳаббати ҳар
қандай оғатни даф қила олишини билиб турибди.* (С. Аҳм.)

2. Такрор ишлатиладиган боғловчидан олдин: *На
отам бор, на онам бор.* (Кр.) *Манзура гоҳ кулади,*
гоҳ ийглайди.

3. Зидловчи боғловчилар ёрдами билан боғланган
уюшиқ бўлакли гапларда зидловчи боғловчидан олдин: *Аёл ғамгин, лекин сеҳрли кўзларини бир нуқтага қа-
дади.*

4. Уюшиқ бўлаклар жуфтлик ҳосил қилганда, ҳар бир
жуфтлик орасига: ...*Езади ё қўйл қўяди, буюради ё яли-
нади, койийди ё мақтайди.* (О.)

Кўйидаги ҳолларда икки нуқта қўйилади:

1. Уюшиқ бўлаклардан олдин келган умумлаштирув-
чи сўздан сўнг: *Ҳамма ерда: корпус тагида, ичидা, ан-
ҳор бўйида, завод саҳнида, иш билан қайнашган одам-
лар.* (М. Исм.)

2. Ҳужжат ва буйруқларида, илмий асарларда, иш
қоғозларида умумлаштирувчи сўз бўлмаган ўринларда
ҳам уюшиқ бўлаклардан олдин икки нуқта қўйилади:
Масалан: *Пахта ийғим-теримини уюшқоқлик билан ўт-
казиш юзасидан хўжалик бошқаруви қарор қиласиди:*

1) терим агрегатлари таҳт қилиб қўйилсин;

2) дала шийпонларида колхозчиларга барча қулай-
ликлар туғдирисин;

3) теримчилар дала шийпонларида иссиқ овқат би-
лан таъминланисин.

Режа ёки инционинг режаси тузилганда:

1. Кириш: ...

2. Асосий қисм: ...

3. Хулоса: ... кабилар.

Эслатма: 1. Масалан, мисол типидаги сўзлардан кейин ҳам баъзан икки нуқта, баъзан вергул қўйилади. 2. Ўз ичидаги вергул билан ажратилган уюшиқ бўлаклар орасига, агар улар гурухлаштирилган бўлса, нуқтали вергул қўйилади: *Мехнат, ижод, одам шарафи; Дил ёрги, ҳаёт қувончи — ҳаммасининг асли, манбаи Сен, Ватаним — тинчлик таянчим.* (С. Н.) 3. Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлаклардан кейин келса, ундан олдин тире қўйилади: *Қудрат, Вожид, Замон — ҳаммаси шу ерда ўт билан курашиб ётарди.* (М. Исм.)

281- машқ. Гапларни кўчиринг. Умумлаштирувчи сўзларни ажратиб (қайси гап бўлаги уюшган бўлса, ўша гап бўлагини белгиловчи чизиқ чизилади) қандай сўроққа жавоб бўлишини, тушириб қолдирилган ўринларга тиниш белгиларини қўйиб кўчиринг.

1. Қаранг бунча ҳам гул япроқлари чиройли Йирик нафис тиниқ Буларни Москва яқинидаги Иваново-Вознесенск тўқимачилик корхоналарига сотай деса уларнинг хўжайинлари Миркамол Санхоев билан тузган шартномамиз бошқалардан паҳта сотиб олишга ўйл қўймайди. (Газ.) 2. Наҳотки у эрта-индин узоқ айрилиқ бошланишини ҳис қилмайди, юраги эзилмайди. (П. К.) 3. Ғулом қаерда Дилшод қаерда бошқа қочирилганлар қаерда ҳаммасини айттирамиз. (М. Исм.) 2. Борнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар нок, ўрик, жийда ва ҳоказо анчагина. (О.)

АЖРАТИЛГАН БУЛАКЛАР

183- §. Ажратилган бўлаклар қайси гап бўлагига оидлигига қараб, унинг маъносини изоҳлаб, аниқлаштириб, бўрттириб келади ва ўша гап бўлагидан қисқа пауза билан ажратилади. Улар ўзи алоқадор сўзлардан (бир сўз билан ифодаланишига, состави кенгроқ бўлишига қараб), вергул ёки тире билан ажратилади: *Қишида, далада иш йўқ кезларда, китоб ўқийди.* Эрталаб Ойниса айвондаги супада хўппа семиз тўшакни тапиллатиб уриб қоқаётганида, почталон жувон — Олияхон қора чарм сумкасини елкасига осганича липиллаб кириб келди.

Одатда гапнинг иккинчи даражали бўлаклари ажратилади.

184- §. Ажратилган аниқловчилар — предметнинг белгисини қайта аниқлаш, бўрттириш, бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлаш, аниқлаштириш мақсадида қўлланади. Масалан: *Онаси ҳам боласининг, баҳти қора жигаргўшасининг қўзларida шу зору муштоқлик оловини кўрди.* (М. Исм.) Ҳозирча унинг, Воропаевнинг,

бажарииши лозим бўлган иш йўқ, деди-да, ўзини четга олди. (Павленко.)

185-§. Ажратилтган изоҳловчилар, одатда, эгага (баъзан ундалмага) оид бўлиб, унинг маъносини конкретлаштиради, изоҳлайди. Ажратилган изоҳловчилар изоҳланмишдан кейин келади ва ундан махсус пауза билан ажратилади. Масалан: *Лекин биз — ленинградликлар — бир ёқадан бош чиқариб колхозга ёрдам берайлик.* (О. Е.) *Қоровул бошлиғи, барваста лейтенант, буларни объектларга бўлди.* (Ҳ. Ф.) *Жўрахонга ўхшаган гавдали хотин — билим юргининг мудираси — синфга кирди.* (М. Исм.)

232-машқ. Кўчиринг, ажратилган изоҳловчи ва ажратилган аниқловчиларни аниқланг. Фарқларини тушунтиринг.

1. Ток остида ўтирган икки дўст — Даврон билан Сергей иссиққа дош бериб қизғин суҳбатлашмоқда... (Е. Шукуроф.) 2. Сен, туғишган укам, охири мени йиқитиб, юзимга оёқ қўйдинг-а! (П. Қ.) 3. Ана, у кичкина, қора мунҷоқдай кўзларини очди. (Ғ. Ғ.) 4. Икки чол, ҳақоратланган мўйсафидлар, бошларини солинтириб, қайтиб кетди. (М. Исм.) 5. Улар биринчи самолёт учувчиши — ёшгина лейтенант буйруғи билан сафга тизилдилар (Ҳ. Ф.) 6. Машинадан хўжалик раиси Матқовул ака—паканагина, семиз одам тарвуздай юмалаб чиқди (О. Е.) 7. Мана, Саври сатанг дутор ва чилдирма куйига йўрралай кетди. (О.) 8. Устига кўк кийим кийган, яғриндор бир мўйсафид ичкарига кирди. (М. Г.) 9. Бояги йигитнинг, Авазнинг, қўли гул экан. (П. Қ.) 10. У вақтда эндигина ўттиз бешга тўлган барваста йигит, Дадавой, Лобарга бир кўришдаёқ ёқди. (Ҳ. Ф.) 11. Сиз ўзингиз-чи, Муса Назарович, факультетга бориб кўпчиликдан сўраб кўрдингизми? (П. Қ.) 12. Йўғ-а, ундаи деманг, Үлмас ака, сиз ҳам акам қаторисиз. (Е. Шукуроф.) 13. Бувам, яъни онамнинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турибди. (Павленко.) 14. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан қулоғининг орасида данакдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини қоқлаб ютиб олди. (П. Қ.) 15. Ёшлар — Фируза, Шерали ва бошқа талабалар Мирзачўлга бориб ишлаш истагини билдириди. (Ҳ. Ф.) 16. Сен, онаси, боҳабар бўлиб тур, тағин Варваранинг бошига бир кулфат солишмасин, уларнинг қўлидан ҳар бало келади. (М. Г.) 17. Бир вақтлар сиз ҳам, Темир Акбаровиҷ, хато қилишдан қўрқмаслик керак, деб дадил гапирав эдингиз. (П. Қ.)

186- §. Ажратилган тўлдирувчилар ўзидан олдин келган тўлдирувчининг маъносини аниқлаштиради: *Фирзуа, кеча-кундуз ўйлайман сени, меҳрибонимни.* (Х. Ф.) Акангнинг хотинига — келин аянга уйлан, деяпти. (С. Аҳм.) Модомики, одам бир марта яшар экан умрбод бир киши билан — ўз севгилиси билан яшши зарур. (Х. Ф.)

187- §. Ажратилган ҳол ўзидан олдин келган ҳолнинг маъносини изоҳлади. Оддий гап бўлаги, сўз бирикмаси шаклида бўлади: *Сойда, қўши ёнғоқнинг тагида, оппоқ қорга кўмилиб узоқ турди.* (О. Е.) Юқоридан, Нижнийдан, пиёда келмадим, кемага тушиб келдим, сув устида пиёда юришмайди. (М. Г.) Пастликка — Лабзак томонга туша бошладик. (Х. Ф.) Бир оқшом Мирза Ёдгорнинг тантана билан пойтактга киришининг учинчи куни, Султонмурод шам олдида ғамгин, танҳо ўтирап эди. (О.) Ажратилган иккинчи даражали бўлакларнинг сўроғи ва вазифаси, одатда, ўzlари алоқадор бўлган гап бўлагининг сўроғи ва вазифасига тёнг келади.

СУЗ ТАРТИБИ

188- §. Ўзбек тилида одатдаги тартибга кўра эга гап эга кесим бошида, кесим гап охирида келади: **Топшириқ шундай эди.** (В. Катаев.)

Ейиқ содда гапда иккинчи даражали бўлаклар эга ва кесимга боғланади. Этага боғланган гап бўлаклари эга ва кесимга боғланган гап бўлаклари кесим составини ташкил этади: *Икки нафар оқсоч аёл судра-судра қилиб эски паранжига ўралган келинни олиб чиқдилади* (С. Н.) Бу гапнинг биринчи қисми эга состави (*икки нафар оқсоч аёл*), иккинчи қисми эса кесим состави (*судра-судра қилиб эски паранжига ўралган келинни олиб чиқдилар*) дир. Одатдаги бу тартиб маълум даражада эркин бўлиб, уларнинг ўринларини алмаштириш грамматик ҳолатни ўзгартирмаслиги ҳам мумкин. Масалан, *Биз даладан кеч қайтдик*. Лекин бу гапларда дастлабки грамматик ҳолат (*ҳар сўзнинг дастлабки вазифаси*) сақланган бўлса ҳам, сўз тартибининг ўзгариши гапнинг умумий мазмунига маълум даражада таъсир этган: логик ургу ҳар бир гапда бошқа-бошқа бўлакка тушган.

Гап бўлакларининг ўрин алмашиши — одатдаги тартибининг ўзгариши инверсия ҳисобланади. Инверсия тур-

ли стилистик талабларга (эмодионалликка) кўра содир бўлади: *Яшасин ҳалқлар дўстлиги!*

Мени кутгил ва мен қайтарман,
Фақат кутгил жуда интизор.
Кутгил ёмғир зериктирганда,
Мени кутгил ёққанида қор. (К. Симонов.)

Сўз тартибининг ўзгариши грамматик ҳолатни ўзгартириши ҳам мумкин. Бунда қўйидаги ҳолат кўэга ташланади:

1. Эга ва кесимнинг ўрни ўзаро алмашса, эга кесимга, кесим эгага айланади: *Етти кун — бир ҳафта.— Бир эга — кесим ҳафта — етти кун.*

2. Сифатловчи сифатланмишнинг ўрни ўзаро алмашса, сифатланмиш эгага, сифатловчи кесимга, яъни сўз бирикмаси гапга айланади: *Баланд тог.— Тог — баланд.*

3 Қаратувчи қаралмиша белгисиз қаратувчининг ўрни қаралмиш билан ўзаро алмашса, қаратувчи эгага, қаралмиш кесимга айланади: *Дала чеккаси.— Чеккаси—дала.*

Эгага нисбатан кесимнинг ўрни қатъийроқ бўлади. Одатда у тартибининг кейинги қисмида жойлашади. Айрим ўринларда эга ўзига ёки кесимга тобе сўздардан кейин келади. Шунда ҳам у кесимдан олдин (у билан ёнмаён) келади: *Боланг учун сен ҳам абгор бўлмагин.* («Ширин ва Шакар».)

Эга ва кесимнинг одатдаги тартиби ўзгариши ҳам мумкин. Бу қўйидаги ҳолларда юз беради:

1. Маълум фикр ифодаси бўлган гап сўроқ, буйруқ, ундов интонацияси билан айтилганда, кесим эгадан олдин жойлашиши мумкин. *Қани, чал Бойваччалар, эшигине, дуторни қийворради бу иигит!* (О.) *Яшасин ҳуррият! Битсин истиббод!* *Иикиласин золим подшо!* (М. Исм.)

2. Джалог шаклидаги кўчирма гапларда, муаллиф гапида эга, одатда кесимдан сўнг келади: *Тирик! Тирик!.. қичқириши болалар.* (О.) *Минорадан тушолмай қолди буваанг, тушириб қўй!*—деди ҷутир ҳалфа. (Эртакдан).

3. Бадий асарларда, айниқса, поэтик асарларда эганинг кесимдан кейин келиши ҳоллари учрайди.

Маълум қонуният, сабаблар асосида гап бўлаклари одатдаги тартибининг ўзгариши инверсия дейилади.

Вагранка ёлқинида
Бўртиб кетарди юзлар,
Станоклар ёнида
Кўшиқ айтарди қизлар.

4. Тўлдирувчи одатдаги сўз тартибига кўра ўзи бошқарилган сўздан олдин келади: *Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар.* (*Мақол.*)

Агарда гапда ҳам воситали, ҳам воситасиз тўлдирувчи бўлса, олдин воситасиз тўлдирувчи, кейин воситали тўлдирувчи келади. *Урин-пайт келишигидаги тўлдирувчи чиқиш келишигидаги тўлдирувчидан олдин келади ва ҳоказо. Аҳмаджон пахтани ҳаммадан кўп теради. Хўжалигимизда пахтадан мўл ҳосил олинди.*

5. Сифатловчи-аниқловчи одатда сифатланмишдан олдин келади. Масалан: *гўзал боғ, ойдин кеча каби.*

Тартиб ўзгарса, аниқловчи қесимга, аниқланмиш эага айланади: *Боғ — гўзал, Кеча — ойдин каби.*

Қаратқичли аниқловчининг гапдаги тартиби эркин. Унинг ўрни гапнинг мазмуни, жанр тури ва ҳоказолар талабига кўра ўзгариши мумкин. Шунда ҳам қаратқич билан қаралмиш ўртасидаги грамматик муносабат ўзгармайди: *менинг уйим — уйим менинг, шаҳарнинг кўрки — кўрки шаҳарнинг.* Заҳар солмоқ эмиси касби илоннинг, зулм аждарлари озори жоннинг. (*Ўйғун ва И. Сulton.*)

6. Ҳоллар кесимдан олдин келади. Баъзан пайт, сабаб, мақсад ҳоллари гапнинг бошида, ўртасида ҳам қўллана олади: *Эрталаб атайин сизни излаб келган эдим.* (*С. Нуров.*) *Қувонганидан қичқириб юборди.*

232-машқ. Ўқинг. Бош бўлакларни аниқлаб, уларнинг одатдаги тартиби ўзгаришини ва унинг сабабларини изоҳланг.

1. Келган ким экан?— бир оз исигач, шивирлаб сўради оқбона. (*A. Нурпеисов.*) 2. Севинганидан чапак чалиб, энтикиб-энтикиб нафас олди Дўндиқ. (*O.*) 3. Агар душманга қўққисдан дуч келинса, аҳиллик билан жангга кириш кераклигини уқтиради сержант. (*O.*) 4. Ҳамма ерда: корпус томида, ичидা, анҳор атрофида, завод саҳнида иш билан қайнашган одамлар. (*M. Исм.*) 5. Нон.. шундай қизариб пишганки, кўргандеёқ тамшанади киши. (*O. Е.*) 6. Юрган — дарё, ўтирган — бўйра,— дейдилар. Қутурган бир дарё эдик, мана, кўриб турибсизки, бўйра бўлиб қолибмиз,— деди

чол хўрсиниб. (О.) 7. — Эй, тегма, ит ёмон,— деди бом мени чақириб. (О.)

71- топширик.

Бирорта насрий ва шеърий жанрдаги асарни танлаб, улардаги гап бўлакларининг тартибини солишиerring. Қайси бирида грамматик тартиб кўпроқ ўзгаришини аниқланг ва изоҳлаб беринг. Тартиб ўзгариши билан боғлиқ ўринларга характеристика беринг.

УНДАЛМА

189- §. Сўзловчининг нутқи қаратилган шахс ёки предметни кўрсатадиган алоҳида сўз ёки сўз биримаси ундалма дейилади. Ундалма баён қилинаётган фикрга тингловчининг диққатини яна жалб қилиш учун ишлатилади. У бир сўз билан ҳам, икки ёки ундан ортиқ сўз билан ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: 1. Ўқтам Замонович, азиз дўстим, эллик ёшинг қутлуғ бўлсин! (Х. Ф.) 2. Мана буларнинг кўз ёши, қурбонларнинг қони қўймайди, болам. (Р. Ф.)

Ундалма гапнинг бошида, ўртасида, охирида келади. Ундалма гапнинг бошқа бўлакларидан вергул билан ажратилади. Масалан:— Зап гапларни айтасиз-да, Дилдорхон.— Хафа бўлманг, қизим! Кўн емасак, озроқ ермиз... —Чироғим, қишлоқни бир айлантириб келайми? (Е. Ш.) Эшиздим, Мунаввархон, хотинлар ўртасида обрўйингиз баланд экан. (С. Аи.) Ўртоқлар! Кўчат келгунча кичкина мажлисчамиз бор, шуни ўтказиб олсан, қаршилик йўқми? (Ш.) Биродарлар! Унда дарғозани бузманлар, унчалик баланд эмас. (В. Катаев.)

Эслатма. Баъзан бадий асарларда, айниқса, поэзияда ундалмалар тире билан ажратилиши мумкин. Тонглар, тонглар — севзаман сизни! (Х. О.)

233- машқ. Гапларни кўчириб, ундалмаларни аниқланг. Маъносини тушунтиerring. Нечта сўз билан ифодаланганини айтинг. Туширилган ўринларга тиниш белгиларини қўйинг.

1. Салтанатхон ҳар ким ҳар нарса деса ўзингизга олиб хафа бўлаверасизми? (Р. Ф.) 2.— Ҳе-ей янгаси қурмағур-ей Ижроқум буванинг ўзидаям бор-да айб. (С. Аи.) 3. Чашмалар булоқлар мафтунман сизга.

(Г. Нуруллаева.) 4. Мудир жаноблари мен тарбия бобида ҳеч қандай хато қылганим йўқ. (О.) 5. Эй юксак са-мода порлоқ Чўлпоним, Сирли Коннотда сири пинҳоним. (Ш.) 6. Дараҳтлар бўстонлар Бугунги учрашувга сиз-лар гувоҳсиз. (М. Исм.) 7. Эй зулм кўрганлар жафо чекканлар Бизга озодлик вақти ётиб келди. (М. Исм.) 8. Онажон Фофиржон Унутма мени. (Х. Х.) 9. Қовоғи-дан қор ёғади, нима гап ўзи аммажон? — деди раис юз-лари лўпшигина оқ ҳалатли жувонига. (С. Аи.) 11. Сени унтуломас юрагим асло эй Урта Осиё, Урта Осиё (В. Инбер.) 12. — Иўлчибой ака қаерда жим бўлиб кетдингиз далада ҳали ҳам иш борми? (О.) 13. Эйигитча бунақаси ярамайди (В. Катаев.) 14. Зап иш бўлди-да Арслон ака (О. Х.)

КИРИШ СУЗ

190-§. Сўзловчининг баён этаётган фикрига муносабатини билдирадиган сўз ёки сўз биримаси кириш сўз ёки кириш биримка дейилади. Масалан: Умуман, Салоҳиддин шу ерга етиб борган бўлиши мумкин. (Мирм.) Дарҳақиқат, Жамила ўзининг бир «бозорчи қиз» бўлиб қолганини фаҳмламай юради. (Мирм.)

Кириш сўз ва кириш бирималар ундалмалар каби гапнинг бошида, ўртасида, охирида келади. Гапнинг бошқа бўлакларидан вергул билан ажратилиб, гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмайди.

Эслатма: 1. Киритма гаплар қавс ичига олинади: *Мен бу йи-
гитни* (бу йигит қўшнимиз Сулаймон аканинг ўғли бўлади) яхши
танийман.

2. Қўчирма олинган асар, муаллифиинг номи ва фамилияси ҳам қавс ичига берилади: *Раъйингиздан қайтсангиз, бўлмаса мен ота-
онами дейман.* (Абдулла Қаҳҳор. «Қўшчинор чироқлари».)

3. Драматик асардаги ҳар хил ремаркалар ҳам қавс ичига берилади: ... (Ўзича жилмайиб қўйди) ... (Тескари қарайди.)

4. Тингловчиларнинг сўзловчининг фикрига бўлган муносабатини билдирувчи сўз ва бирималар қавс ичига берилади: (Залда жон-
ланшия) (Қарсаклар) (Залда кулги) кабилар.

Қўйидаги кириш сўзлар нутқимизда кўпроқ қўллана-
ди:

Албатта, сўйсиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, тўғри, уму-
ман, англашиладики, маълумки, хуллас, қисқаси, шун-
дай қилиб, англашимча, модомики, ниҳоят, айниқса, шу-

нингдек, рост, дарвоқе, дуруст, ҳар ҳолда, холос, очиги, эҳтимол, афтидан, чамаси, шекилли, бахтимизга, толеимизга, хайрият, шукур, иши қилиб, кошки, кошкйиди, шояд, афсус, афсуски, эсиз, аттанг, бахтга қарши, аксиға, аксиға олиб, шубҳасиз, муқаррар, ажаб(ки), тажжуб(ки), менимча, фикримча, фаҳмимча, айтишиларича, назарида, эсимда, маълумот беришича, эшишишимча, бошқача айтганда, бир сўз билан айтганда, яъни, тўғрироғи, айнан, одатда, одат бўйича, одатдагига мувоғиқ, одатга мувоғиқ, хусусан, асосан, зотан, биринчидан, иккинчидан..., демак, аксинча, аввало, ҳолбуки, ваҳоланки, деярли, жумладан, кўрдингки, билдингки, тушунасизки, қани, марҳамат қил, кечир каби.

234- машқ. Кириш сўзлар иштирок ётган гапларни ажратиб кўчиринг. Кириш сўзларнинг гап ёки бўлагига қандай қўшимча маъно кўшаётганини тушунтиринг. Ясама сўзларни топиб, яслиши ва ёзилишини айтинг.

1. Меҳмон (фамилияси Ёвқочев экан, сўраб билиб олди). Эрталаб туриб овга отланди. (*С. Аи.*) 2. Дарвоқе, Анварга кўп меҳнатим синган. (*А. Қод.*) 3. Фарида бу рангни Наримон яхши кўради деб танлаган эмас эди, албатта. (*П. Қ.*) 4. Иккинчидан, эртага вилоят ёш ёзувчиларининг анжумани очилади. (*О. Е.*) 5. Хайриятки, мен «муборакнома»ни ўқитиб кўрган эканман. (*С. Аҳм.*) 6. Айтгандай, сизга расм юборганимни Тошкентдагилар била кўрмасинлар. (*F. F.*) 7. Йигирманчи августда, албатта Ленинградда бўлишим керак. (*F. F.*) 8. Чамамда, етти-саккиз йил бўлди, шекилли. (*M. Исм.*) 9. Очиб кўриш керак, афтидан, клапанларини кир босганга ўхшайди. (*Ф. Н.*) 10. Демак, у Ҳафиздан жуда қаттиқ хафа бўлган. (*Мирм.*)

235- машқ. Кириш сўзлар ва кириш бирималар мавжуд бўлган гапларнинг тиниш белгиларини қўйиб чиқинг. Кириш сўзларнинг қайси сўз туркумига ондлитетини тушунтиринг.

1. Наҳотки, Умид телефон орқали ўзининг командировкага кетаётганини айтмаса. (*Мирм.*) 2. Ольга Петровнадан ҳамма миннатдор албатта. (*M. Исм.*) 3. Афтидан у бизни кўрмади шекилли. (*M. Исм.*) 4. Сизнингча Гуломжон қандай йўл тутиши керак? (*M. Исм.*) 5. Менимча бу саратон иссиқ бошланади. 6. Балки сиз ҳам ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. (*«Ш. ю.» ж.*) 7. Ҳа айтмоқчи қайтишда шу ердан ўтасизлар-ку, ўшанда хайрлашарсиз. (*M. Исм.*)

8. Аксинча тошкентлиқлар жуда яхши одам бўлади. (Е. Ш.) 9. Дарҳақиқат у уйда худди бирор ушлаб қоладигандек жуда эрта чиққанини пайқади. (С. Ан.) 10. У биринчи семестри «аъло» билан тугатди (имтиҳон биттагина эди зачётларга эса баҳо қўйилмайди) четдан қараганда ҳаммаси яхши боряпти. (П. К.)

МУРАККАБЛАШГАН СОДДА ГАПЛАР

191-§. Икки таркибли содда гапларнинг асосини — ядросини эга ва кесим ташкил қиласиди. Эга ва кесим ҳар қандай содда гапнинг грамматик асоси ҳам ҳисобланади.

Содда гапларнинг йиғиқ («эга-кесим» типида тузилиши), ёйиқ («эга — иккинчи даражали бўлак-кесим» типида тузилиши) турлари юқорида кўриб ўтилди. Содда гапларнинг ё кесим таркибидан («иккинчи даражали бўлак-кесим типида тузилиши»), ё эга таркибидан («эга» ёки «аниқловчи-эга» типида тузилиши) иборат бўлган бир таркибли гаплар сирасига кириши ҳам қайд этилди.

Нутқимизда содда гаплар ҳамма вақт ҳам ўзларининг юқоридагидай структура кўринишида учрайвермайди.

Айниқса, ёзма нутқда гапларнинг шундай кўринишдаги турлари учрайдики, улар маълум даражада бошқа сўз (бўлак)лар ҳисобига кенгайиши мумкин. Бу жиҳатдан уларнинг тузилиши ҳам, мазмуни ҳам маълум даражада кенгайган — мураккаблашган бўлади. Аниқки, оддий — типик икки таркибли гаплардан тубдан фарқ қиласиди. Қиёсланг: 1. *Бола келди.* 2. *Ўқиган бола келди.* 3. *Яхши ўқиган бола келди.* 4. *Бизнинг мактабимизга яхши ўқиган бола келди.* 5. *Дўстим, бизнинг мактабимизга яхши ўқийдиган бола — Маҳмуджон келди* ва ҳоказо.

Кўриниб турибдики, 1-гапни 6-гап билан, 2-гапни 5-гап билан бирдай деб бўлмайди. 6-гапда ундалма (*дўстим*), ажратилган бўлак (*Маҳмуджон*) каби сўзлари келиб, бу гап мураккаблашган. У дастлабки гаплардан ҳам мазмун, ҳам тузилишига кўра ажralиб турибди. Демак, бундай типдаги гапларни содда гап тури деб ажратиш лозим бўлади.

Содда гапнинг кириш сўз, ундалма, ажратилган бўлак, сифатдош ва равишдош обороти ҳисобига кенгайганди тури **мураккаблашган содда гап** дейилади.

Шунга кўра мураккаблашган содда гапларнинг:

1. Кириш сўзли мураккаблашган содда гап. 2. Ундалмали мураккаблашган содда гап. 3. Ажратилган бўлакли мураккаблашган содда гап. 4. Оборотли мураккаблашган содда гап каби турларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

192- §. I тип мураккаблашган содда гап.

Бунда содда гап кириш сўз ва кириш ибора ҳисобига кенгаяди. Кириш сўз гап тузилишини кенгайтириш билан бирга, айрим гап бўллаги маъносига ёки бутун гап мазмунига қўшимча ҳолда таъкидлаш, тасдиқлаш, санаш каби оттенкаларни ҳам қўшади.

Масалан: *Виктор (Лизанинг укаси) ишичи-ёшлар жактабида, кичкина Лиза билан Каромат ... иккинчи сменада ўқишиади. (Ас. М.) Тавсия этилган адабиётларни ўқиши зарур, албатта. Бугун мен, биринчидан, кутубхонага боришим зарур, иккинчидан, вақт топсам, ойимларни кўриб келишим керак каби.*

193- §. II тип мураккаблашган содда гап. Содда гап таркибида баъзан ундалмалар ишлатилади. Бу сўз сўзловчининг нутқи қаратилган шахс ёки предметга — эагага илова қилиш маъносини билдиради. Ў бир жиҳатдан эагага ўхшаса ҳам гапнинг бошқа бўлакларидан ажратилиб талаффуз қилинади. Масалан:

1. Ҳой, ишчилар,
Эзилган меҳнатчилар,
Битсин золим бойлар!
Эркингни қўлдан берма,
Яша, хизматчилар! (Ҳ. Ҳ.)
2. Омон бўлинг, сиз ёшлар!

194- §. III тип мураккаблашган содда гап. Ажратилган аниқловчи, ажратилган изоҳловчи, ажратилган тўлдирувчи, ажратилган ҳол ва бошқалар содда гап таркибида келиб, шу бўлаклар сўроғига жавоб бўлади. Узи алоқадор бўлак маъносини тўлдиради, изоҳлайди, аниқлаштиради, содда гапнинг мураккаб кўринишининг ҳосил бўлишига хизмат қиласди. Бу ажратилган бўлаклар ўзи алоқадор бўлаклардан маълум пауза билан ажратилиб туради. Бу ҳодиса кўпроқ ёзма нутқ учун ҳос ҳодиса бўлиб, бундай мураккаблашган содда гаплар оғзаки нутқда асосан қўлланмайди. Масалан: 1. *Мирзачўл қисқа вақт ичиди, б—б—б ийл мобайнида ватанимизнинг йирик пахтачилик майдонига айланди.* 2. *Улар, эру хотин эрталабки салқинда ҳовлидаги гуллардан бир қучоқ гул-*

даста ясаб, йўлга тушишиди. (Мирм.) 3. *Мен Ҳафизага — қизимга гапираётубман.* (А. Қ.) 4. *Биз мана шу жамоа хўжалиги ҳаётидан нафис фильм, янги картина яратмоқчимиз* (А. Қ.) каби.

195- §. IV тип мураккаблашган содда гап. Содда гап ҳар хил бирикмалар, оборотлар — равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи оборотлари билан кенгайиши мумкин. Бунда бирикмалар, оборотлар ҳар хил гап бўлаги вазифасида келиши мумкин.

Масалан: *Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар.* Ут билан ўйнашган ёнар. (Мақоллар.) *Одамларнинг шовқин-суронини босиб, гудок ўкирди.* (М. Г.) *Каримнинг дикқат бўла бошлиганини башарасидан ҳам билиниб турар эди.* (Ойдин.) *Бу масалада биз ўзаро бир ёқадан бош чиқармоғимиз керак.* (О.) *Элмурод тобора куннинг қандай ўтаётганини сезмай бошлади* (П. Т.) каби-лар.

236- машқ. Куйидаги гаплар ичидан мураккаблашган содда гапларни топиб, қайси гап бўлаги ҳисобига мураккаблашганини изоҳланг. Бу бўлаклар вазифасида қандай оборот ва бирикмалар келганини тушунтиринг.

1. Ботир, меҳмонлар билан саломлашиб, айвон тўридаги уйга ўтди. (С. Н.) 2. Фўппон, ишда тўрт кишининг ишини қилгани каби, овқатда ҳам тўрт кишининг овқатини ер эди. (С. Аҳм.) 3. Очиқ деразадан кирган салқин шабадага қарамай, ҳар иккисининг пешанасида томчи-томчи тер йилтирасидан кирсанда, ҳамир учидан патир бўлиб кўринди. (О.) 4. Ҳозирги муваффақиятларимиз колхозда яширинган имкониятларга қараганда, ҳамир учидан патир бўлиб кўринди. (О.) 5. Эркак, аёл — ҳаммаси ўн чоқли одамни бошлаб, Йўлчи маҳалладан гузарга чиқди. (О.) 6. Беш йиллик қаҳрамонларининг олдинги сафларида ижодий фикр эгалари — новаторлар бормоқда. 7. Қутидор ҳовлисига қайрилар экан, бек билан хайрлашди. (А. Қод.) 8. Чиқаётган куёшни саломлаб, яшил дараҳтларда қушчалар сайрай бошладилар. 9. «Алифлайл» деган бир китоб бор, буни бизда «Минг бир кеча» деб ҳам юргизадилар. (Ф. Ф.)

72- топшириқ. Узингиз мустақил равишда оборотли, ажратилган бўлакли мураккаблашган содда гапларга бир неча мисол топинг. Бундай гапларни оддий содда гаплардан нима билан фарқланишини айтинг.

ҚУШМА ГАПЛАР

196- §. Икки ёки ундан ортиқ содда гапнинг мазмун ва интонацияга кўра бирикувидан ташкил топган гап

күшма гап саналади. Масалан: 1. *Бу йил баҳор яхши келди.* 2. *Олтин күз кирди.* 3. *Күн совуқ, лекин бозор қайнайди.* (О.) 4. *Үқитувчи келса, биз дарсни бошлаймиз.*

Бу гапларнинг биринчи ва иккинчиси содда, учинчи-си ва тўртинчиси эса қўшма гаплардир.

Қўшма гап таркибий қисмларининг мазмунан ўзаро муносабати, тузилиши ва бириншига кўра дастлаб катта икки гуруҳга бўлинади: I. Икки қисмли (садда гапли) қўшма гаплар. II. Уч ва ундан ортиқ компонент (садда гап) ли мураккаб ёки мураккаблашган қўшма гаплар.

Дастлабки I тур қўшма гаплар таркибий қисмлари— содда гапларнинг ўзаро мазмун ва тузилиш муносабатига кўра, боғланган қўшма гаплар, эргаш гапли қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гапларга бўлинади.

237- машқ. Гапларни кўчириб, содда ва қўшма гапларни ажратинг. Содда ва қўшма гап орасидаги фарқларни кўрсатинг.

1. Яхшидан от қолади, ёмондан дод қолади. 2. Севдирган ҳам тил, бэздирган ҳам тил. 3. Вақting кетди, бахтинг кетди. (*Мақоллар.*) 4. Одамга андиша керак, лекин ундан илгарироқ инсоф керак. (А. К.) 5. Яна икки марта айланиб чиқамиз. (Ү. Ум.) 6. Ярим асрга яқин умр кўрдим. (Ҳ. Н.) 7. Мудроқ кўзларинг билан боқиб, пешонамни силаб овутгансан. (Ҳ. Н.) 8. Аям оёғим куйганини эшишиб ҳушидан кетаёздн. (А. К.) 9. Шундай қилиб, орага бошқа гап *сигмади-ю*, қувончим ичимда қолаверди. (А. К.) 10. Бироқ опаси воқиф бўлгач, Равшаннинг Гулбодомга кўринмай юришини таъкидлади. (С. К.) Рустамовнинг блиндажига бор, дўстларинг кутиб қолишади. (Ҳ. Ф.) 12. Қамишлар орасида уларнинг бошигоҳ кўринади, боҳи сувга шўнғигандек йўқ бўлиб кетади. (С. А.)

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАП

Боғланган қўшма гап қисмлари бир-бири билан бириктирувчи, зидловчи, айирувчи ва инкор муносабатларини ифодаловчи тенг боғловчилар, тенг боғловчи вазифасидаги -у (-ю) каби юкламалар, воситасида боғланади: Эҳтимол, бу бошқаларга тўғри келар, аммо мен бундай қилолмайман. (Ү. Ум.) Кўзларимиз экранда-ю, хаёлимиз бир-бirimизда. (Ү. Ум.) Қўнғироқ чалинди ва дарф бошланди.

Боғланган қўшма гаплар содда гапларнинг ўзаро

мазмун муносабатларига, тенг боғловчиларнинг боғланнишидаги хусусиятларига кўра қуидаги турларга бўлинади: биритириувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар, зидловчи боғловчили боғланган қўшма гаплар, айирав боғловчили боғланган қўшма гаплар, инкор боғловчили боғланган қўшма гаплар.

197- §. Биритириувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар. *Ва, ҳам (ҳамда) боғловчилари, боғловчи вазифасида келувчи -да, -у (-ю) юкламалари қўшма гап қисмларини биритириб боғлади: Шу-шу бўлди-ю, Низомжон қизлар звеносига йўламай қўйди. (С. Аҳм.) Баҳор келди ва гуллар очилди. Меливой ака ҳамроҳининг саволига жавоб бермади-ю, ўзига-ўзи гапиргандек сўзлади. (О. Ҳ.)*

Одатда қўшма гап қисмларини боғлаган юкламалардан кейин вергул қўйилади, юклама эса ўзи қўшилган сўздан чизиқча (—) билан ажратилади.

238- машқ. Гапларни кўчиринг. Боғланган қўшма гапларни топиб, уларнинг қисмлари қандай боғловчи воситасида боғланганини кўрсатинг.

1. Энди унинг хаёлида ҳамма нарса бўш ва маъносиз эди. (О.) 2. Унинг юрагида бўлаётган гапларни қиз се-зарди-ю... унга сир бой бермасди. (С. А.) 3. Туробжон бу гапни айтди-ю, аммо хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди. (А. Қ.) 4. Олдимдан катта одамлар ўтиб туради, лекин шафтолига кимса боқмайди. (О.)

5. Мадраса, хонақоҳ, шифохона, ҳаммом ва бошқа катта бинолар азamat пештоқлари, гумбазлари билан самога тиккайган. (О.) 6. Шу пайт тоғ чўққисидан катта бир тош юмалади ва йўлдаги бошқа тошларни кўпориб, даҳшатли тошбўрон бошланди. (С. А.) 7. Энди Ёдгорнинг хўжайниндан қарзи икки юз тангага ва отасидан қолган қарзи билан минг тангага етган эди. (С. А.) 8. Ўқиши ҳам яхши, талабалар орасидаги обрўси ҳам яхши. 9. Дўстлар тўпланишди ва биз узоқ сұхбатлашдик.

10. Ҳадемай экинзор ва тўқайларни оралаб ўтган сўқмоқ ва арава йўлларидан қатнай бошлади. (А. Қ.)

198- §. Зидловчи боғловчили боғланган қўшма гапларда қисмлардан англашилган мазмун бир-бирига зид (қарама-қарши) қўйилади ёки воқеа-ҳодисалар қиёсланади ва қўшма гап қисмлари аммо, лекин, бироқ каби боғловчилар ва шу боғловчилар ўрнида қўлланадиган -у (-ю), -да юкламалари орқали боғланади. Масалан: Санобарнинг практикаси тугай деб қолди, лекин ҳамон гаплашмаймиз. (Ў. Ум.) Ёмғир тинди-ю, шамол тўхтамади.

Зидловчи боғловчили боғланган құшма гапларда зидловчи боғловчидан олдин доим вергул қўйилади. Агар құшма гап қисмлари зидловчи боғловчи вазифасидаги юкламалар билан боғланган бўлса, юкламадан олдин дефис (-), ундан кейин вергул қўйилади. Масалан: *Дарсга ҳамма келди, лекин Рустам келмади. Қор ёғди-ю, ҳаво очилмади.*

239- машқ. Аввал бириктирувчи боғловчили, сўнг зидловчи боғловчили құшма гапларни топиб, қўчиринг.

1. ... юраги жиз этиб кетди, аммо буни унга сездирмади. (С. А.) 2. Буни Мамлакатнинг отаси ҳам тезда пайқаб қолди-ю, лекин кимлигини ундан сўрамади. (У. Ум.) 3. Мартнинг охири. Кундуз соат уч чамаси. Янги шаҳар кўчалари қуруқ ва тоза, илк баҳор шамоллари эсади. (О.) 4. Низомжон конвертни дадасининг қўлига берди-ю, физиллаганича чиқиб кетди. (С. Аҳм.) 5. Нурига энди кеча ва жимжитлик нечундир қўрқинчлироқ туюлди. (О.) 6. Қирларда лолақизғалдоқлар гулхани ёнади, аммо құш малла тўнини ечмай турба беради. (С. А.) 7. Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди. (П. К.)

240- машқ. Қўчиринг. Нуқталар ўрнига мос боғловчиларни қўйинг. Бириктирувчи боғловчили ва зидловчи боғловчили боғланган құшма гапларни аниқланг. Құшма сўзларни топиб, қўшиб ёки ажратиб ёзилиш сабабларини тушунтиринг.

1. Кеч куз бўлса ҳам ҳали унча совуқ тушмаган... салқин этни жунжиктиради. (У. Ум.) 2. Улар анча йўл босишиди... ҳамон йўл кўринмас эди. (У. У.) 3. Ана шундан кейингина Низомжоннинг ҳуши ўзига келди. (С. Аҳм.) 4. Дунёда яхши китоблар жуда кўп... бу китоблар уни ўқиб биладиган кишилар учунгина яхшидир. («Ақл ақлдан қувват олади».) 5. Машина хўп яхши нарса ... унинг ҳам ўзига яраша нағмалари бор. (С. Аҳм.) 6. Нури ҳар гал оғир юмуш қилдирап эди ... бу сафар қизга иш буюрмади. (О.) 7. Тантибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди ... у уялган каби ўзини билмасликка солди. (О.) 8. Одам сийрак ... машиналар турна қатор ўтиб турибди. (У. Ум.) 9. У ёқ-бу ёқдан гапга солди ... овутмоқчи бўлди ... бемор оғиз очмади. (У. Ум.) 10. Мажлис бир лаҳза жим қолди ... ундан-бундан товушлар чиқа бошлади. (А. К.) 11. Мактабда энди ташкилий ишларни йўлга қўяман деб тургандим ... Абдумаликка ёрдамга бориш керак. (П. К.) 12. У ўзича янги ҳамроҳи-

нинг Фойибга муносабатини билиб олиш илинжида эди ...
Хожининг юз ифодасидан ҳеч нимани уқиб бўлмасди.
(О.Х.)

199- §. Айиувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар.
Айиувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар кетмакет юзага келадиган ёки алмашиниб турадиган икки ва ундан ортиқ воқеа-ҳодиса, ҳаракатни ифодалайди.

Гоҳ, баъзан, дам, ё, хоҳ, бир каби боғловчилар қўшма гап қисмларини айириб боғлаш учун ишлатилади. Улар, одатда, такрорланиб қўлланади: Ё сиз келинг, ё мен борай. Баъзан бизлар бориб турдиз, баъзан улар келиб туришади.

Айиувчи боғловчилар ҳар бир қисм бошида такрорланиб қўлланади, такрорланган кейинги боғловчидан олдин вергул қўйилади. Масалан: *Бу ишини хоҳ сиз бажаринг, хоҳ мен бажарай.*

241- машқ. Гапларни кўчиринг. Айиувчи боғловчили боғланган қўшма гапларни аниқланг, уларнинг уюшник бўлакли гаплардаги фарқини тушунтиринг. Тиниш белгиларининг қўйилиш сабабларини изоҳланг.

1. Бу юмшоқ, мулоҳазали одамга ётоқдагиларнинг меҳри ошиб қолган эди. (Ас. М.) 2. У бошқа бригадаларга бош бўлганларни кўрди ва кузатди. (Ж. Абд.) 3. Шундан кейин ишчиларнинг трассадаги турмуши, Монҳидилнинг шахсий ҳаёти тўғрисида саволлар ёғила бошлиди. (Ж. Абд.) 4. Тўтиқиз ўзини гоҳ онасининг бағрига, гоҳ холосининг қучоғига отиб йиғлади. (М. Исм.) 5. Болалар ухлаб қолди-ю, лекин катталар алламаҳалгача ухлашмади. (Х. Ф.) 6. Ё унинг товуши чиқмайди, ё одам йўқ. (Ас. М.) 7. Баъзан бу чизиқлар миллиметрнинг ўндан бири даражасида гоҳ ўнгга, гоҳ чапга бурилиб турарди-да, унинг изларидан ингичка йўлканинг майда ўхшаш чизиқлари ҳосил бўларди. (И. Р.) 8. Иифидан охири кўзи тинди, лекин ўзи тинмади. (М. Исм.)

242- машқ. Боғланган қўшма гапларни турига кўра ажратиб кўчиринг, тиниш белгиларининг қўйилишини тушунтиринг.

1. У болаларини соғинган, дераза орқали бўлса-да, уларни ва албатта хотинини ҳам бир кўриб олмоқчи эди. (Э. А.) 2. Элмуродга ташаккур эълон қилди ва ёнидан ўз соатини чиқариб тақдим этди. (Ш.) 3. Қеч эди ... лекин уни кўрди, дафъатан кўзи илинди. (Э. А.) 4. Машрабнинг кўнглидаги бутун ғурбат бирдан булатдай тўзғиди ва у ерга сакраб тушди. (О. Е.) 5. Ҳозир паранжи

йўқ, лекин унинг чоракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. (П. К.) 6. Қитоб ичидан икки буқланган хат ерга тушди-ю, қиз мисоли оловдай ёнди. (О. Е.) 7. Бу одат эскирган бўлса эскиргандир, аммо ҳозир Малоҳатга маъқул эди. (И. Р.) 8. Тоғнинг ичкарисига на машина кира олади, на арава чиқа олади. (П. К.) 9. Ошхона томондан паловнинг ҳиди кела бошлади, аммо чол жойидан қимирламай ўтираверди. (Ў. Ум.) 10. Аброр Шукурович энсаси қотиб, папкани ёпди-да, кабинетдан чиқди. (О. Е.)

243- машқ. «*Менинг севган касбим*» деган мавзуда иншо ёзинг. Унда боғланган қўшма гаплар ва уларнинг турлари иштирок этсин. Тиниш белгиларининг қўйилишига эътибор қилинг.

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП

200- §. Эргаш гапли қўшма гаплар тенг ҳуқуқли бўлмаган содда гаплардан (бош ва эргаш гапдан) ташкил топади. Масалан: *Қўшининг тинч бўлса, сен тинч бўласан. Пахта режаси ошиғи билан бажарилди, шунинг учун ҳамманинг юзида табассум.* Бу мисолларнинг ҳар иккаласида биринчи қисм эргаш гап, иккинчи қисм бош гапдир. Бош гап мазмунан мустақилдай кўринса ҳам эргаш гап томонидан тўлдирилади, изоҳланади. *Ҳаво булат бўлса, ҳам, биз қишлоққа жўнадик.*

Аниқланастган, изоҳланастган ёки тўлдириластган гап бош гап, аниқлайдиган, тўлдирадиган, изоҳлайдиган гап эса эргаш гап саналади. У бош гапга доим мазмунан тобе бўлади. Бунинг чизмаси қуйидагича:

Бош гап

Эргаш гап

Эргаш гап бош гапга эргаштирувчи боғловчилар орқали бирикади: -ки, -са, чунки, негаки, нимагаки, шунинг учун, сабабки, башарти, гўё, токи, гарчи каби. Булардан ташқари, шекилли, бўлмаса, борди-ю, мабодо каби сўзлар ҳам эргаш гапни бош гапга боғлаш учун ҳизмат қиласи. Масалан: *Биз шундай кутубхона бино қилайликки, бутун эл қошида манзур ва мўътабар*

бұлсын. (О.) Ярим айлга келишганды, Юсуф ақа нимадир эсига тушиб орқасига қайтди. (У. Үм.)

Эргаш гап қүйидагиша шаклланган кесим орқали бөш гапга боғланади:

1. Эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли шакли билан ифодаланади: Масалан: *Ким яхши ўқиса, у дүстлари ҳурматига сазовор бўлади.* Баъзан эргаш гап кесими таркибида -да ҳам ишлатилади: *Ер лой бўлса-да, биз далага чиқамиз.*

2. Эргаш гап кесими феълнинг равишдош шакли билан ифодаланади: Масалан: *Эрта билан соат саккизлағда булат қуюқлашиб, ҳамма ёқни қоронғилик босди.* (Мирм.)

3. Эргаш гапнинг кесими феълнинг сифатдош шакли билан ифодаланади. Бунда кесим таркибида -да, сайин, -дан, сўнг, -дан бери, -дан буён, -дан кейин, замон каби сўз ва элементлар бўлиши мумкин. Масалан: *Ўқитувчи келганды, биз синфда тўпланган эдик.* У кетгандан бери, қўлим ишга бормайди.

4. Эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг бўлишсиз шакли (-мас)дан аввал (олдин, илгари) шаклида таркиб топган бўлади. Масалан: *Тонг ёришмасдан, Чўлбо-бо далага отланди.* (Х. Ф.)

5. Эргаш гапнинг кесими сифатдош (-ган, -дай, -дек) шаклида бўлади. Масалан: *Қақраган ер намга ташна бўлганидек, жангчининг юраги ҳам тинчликка ташна бўлади.*

Эргаш гапли қўшма гайларда эргаш гап биринчи ўринда ҳам, бош гапдан кейин ҳам келиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам бош ва эргаш гаплар вергул билан ажратилади: 1. *У келса* (э. гап), *мен жўнайман* (б. гап). 2. *Шунга эришайликки* (б. гап), *орамизда бирорта ғала-мис қолмасин* (э. гап). (М. Исм.)

Эслатма: Салқин шабада гулзорларда чарх уриб, гулларнинг ҳидини ўғирлаб қочмоқда эди. (Мирм.) Яхшилик қиласанг, яхшилик кўрасаён. (Мақол.) Сингари гапларни эргаш гапли қўшма гаплар билан аралаштирумаслик керак.

244- машқ. Эргаш гапли қўшма гапларни кўчиринг, эргаш гапнинг бош гапга қандай восита ёрдамида боғланганини айтинг. Боғланган қўшма гапларни эргаш гапли қўшма гапларга айлантиринг.

1. Очилнинг эришган ютуғи шу бўлдики, у Замиранинг ишончини оқлади. 2. Агар у очиқдан-очиқ ишимизга тўғаноқ бўлаверса, илдиз-пилдизи билан суфуриб ташлаймиз. (Мирм.) 3. Ҳурмат қиласанг, ҳурмат кўрасан.

(*Мақол.*) 4. Зангори осмон шундай тиник, шундай бегуборки, күзни олади. (О.) 5. Қоратойим қандай бўлса, сен ҳам менга шундайсан. (О.) 5. Вали ака калласини қимирлатди ... аммо буни Фуломжон кўрмади. (М. Исл.) 7. Улар хаспўшлаш учун қанчалик уринмасинлар, бироқ кўз боғламачиликни Навоий олдида ўтказа олишдан ожиз эдилар. (О.) 8. Гўё ҳаёт тамомила ухлагандай, ҳамма ёқ жимжит эди. (П. Қ.) 9. Сўз билан иш бир бўлмаса, эл хуш кўрмас. («Ақл ақлдан қувват олар».) 10. Меҳнатни аямасанг, бу ерда ҳосил қайнайверади. (О.) 11. Қор ёғди — дон ёғди. (*Мақол.*)

245- машқ. Эргаш гапли қўшма гапларни топиб, уларни боғланган қўшма гапларга айлантиринг. Гап тузилишида ва тиниш белгиларида юз берган ўзгаришларни тушунтиринг.

1. Емоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл. (*Мақол.*) 2. Кун чиққунча, биз далага етиб борамиз. 3. Жамол хола гапини тугатгач, Манзура хола «тўғри айтадилар, қўзим» деб қўйди. (Ҳ. Н.) 4. У ерга анчагина эскирган қирғиз кигизи солиниб, устига кўрпача тўшалтан эди. (М. Исл.) 5. Табиат оқ ёпинчигини ташларташламас, куртаклар кўз уқалай бошлади. (М. Исл.) 6. Шамси ўрнидан туриб, дўпписини икки буклаб «Боғарро»ни шунақаям авждан айтибдики, ҳаммаси қойил қолишибди. (С. Аҳм.) 7. Энди ўт ёқаман деб турганда, кўча эшиги бирдан тақиллаб қолди. (М. Исл.) 8. Шу ўйин амри биланми, у эшикни қаттиқ итарди. (М. Исл.) 9. Сенга бир аломат нарса олиб келдимки, кўрсанг ҳайрон қоласан. (М. Исл.) 10. Меҳнат қиласанг, роҳат кўрасан. (*Мақол.*) 11. Мен келсам, сен кетибсан.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП

201- §. Икки ёки ундан ортиқ содда гапнинг боғловчисиз ёки боғловчи вазифасидаги грамматик воситаларсиз, фақат интонация ёрдамида биринишидан таркиб топган қўшма гап боғловчисиз қўшма гап дейилади. Масалан: *Ўсма кетар, қош қолар...* *Яхши ўғил қанд едирар, ёмон ўғил панд едирар. Мард бир ўлар, номард минг ўлар.* (*Мақоллар.*)

Боғловчисиз қўшма гаплар ўз таркибидаги содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабатига кўра икки гурӯҳга бўлинади:

1. Боғланган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури.
2. Эргашган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури.

Биринчи тур (боғланган қўшма гапларнинг боғловчисиз тури) да ҳар бир қисм тенг ҳуқуқли бўлиб, улар тенгланиш интонацияси орқали бирикади: У ҳаддан ташқари хомуш, касал товуқдай қанотлари осилган эди. (A. K.)

Бундай қўшма гап таркибига кирган содда гаплар мазмунидан ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бир пайтда ёки кетма-кет юз бериши англашилиб туради. Масалан: *Қўнғироқ чалинди, дарс бошлианди. Атлас кўйлак кийган қизлар саватларда мева теряптилар, йигитлар ташияптилар.* (С. Нуров.)

Шунингдек, қўшма гап қисмлари воқеа-ҳодиса, нарса-предметнинг қиёсланиши, таққосланиши, бир-бирига зид қўйилишини билдиради. Масалан: *Қор ёғди — дон ёғди. Ҳаво булут бўлди, ёмғир ёғмади.*

Бундай боғловчисиз қўшма гаплар боғланган қўшма гапларга синоним бўлиб, уларда тиниш белгиларининг қўлланиши қўйидагича.

1. Воқеа-ҳодисаларнинг бир пайтда, кетма-кет юз беришини ифодалаган боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасига вергул қўйилади: *Зал жим, ҳалқ парда очилишини кутар эди.* (A. K.) *Пахта нозик ўсимлик, парвариши ниҳоятда мураккаб.* (O.)

2. Боғловчисиз қўшма гап қисмлари бир-бирига зид ёки қиёслаш, ўхшатиш мазмунини ифодаласа, улар орасига тири қўйилади:

Кўприклар ясадик — золимлар ўтди,
Ариқлар чиқардик — ёвлар қуритди. («Хат»дан.)

246- машқ. Ўқинг. Богловчисиз қўшма гапларни кўчиринг ва уларнинг ҳар бирига изоҳ беринг.

1. Низомжон бўшашиб кета бошлади. Асрор ака уни тўхтатди. (С. Аҳм.) 2. Низомжон йиғилиб қолган гапларни энтикиб, шошилиб гапирав, Дилдор бўлса бепарвогина унинг гапларига қулоқ солиб борар эди. (С. Аҳм.) 3. Икковга бирор ботолмас, отлиққа яёв етолмас. (Мақол.) 4. Албатта сой лаби соя-салқин бўлади, шаҳардагидек дим эмас. (И. Р.) 5. Қўлқопини ечиб чеккаларини ушлади, куни билан рулда ўтириб толиққан вужудида қон ҳорғин-ҳорғин гупилларди. (Ас. М.) 6. Машина сакрар, руль ҳам бўйсунмай ҳар замонда тралери фирчиллаб ғашга тегар эди. (Ас. М.) 7. Бирор марта раъйингни қайтарганимидим, гапиравермайсанми? (Ш.)

Боғловчисиз құшма гапларнинг иккінчи тури тенг бўлмаган қисм (гап) лардан ташкил топади. Бундай құшма гап таркибидаги содда гаплардан шарт, сабаб ёки натижә, тўсиқсизлик каби мазмун англашилади. Масалан: *Қўшининг тинч — сен тинч* (*Мақол.*) — шарт. *Битта беретка олиб юборинг, шаҳарда қизларнинг ҳам масига беретка кийиш расм бўлиб кетган* — сабаб. *Ўтирганлар қисталанг қилди, ашулачи торни қўлига олди* — натижә каби.

Бундай боғловчисиз құшма гаплар эргаш құшма гаплар синоним бўлиб келади. Қиёсланг: *Қўшининг тинч — сен тинч* (боғловчисиз құшма гап). Агар қўшининг тинч бўлса, сен тинч бўласан (эргаш гапли құшма гап).

Бундай турдаги боғловчисиз құшма гапларда қўйидаги тиниш белгилари ишлатилади:

1. Иккінчи гап биринчи гапнинг натижасини, сабабини билдиrsa, биринчи гапдан кейин икки нуқта қўйилади: *Онахоннинг юраги шув этиб кетди: тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди.* (*Ас. М.*)

2. Иккінчи гап биринчи гапдаги бирор бўлакнинг маъносини изоҳласа, биринчи гапдан кейин икки нуқта қўйилади. Яхшиси шу: биздан ҳавотир олмай, эрта билан капсанчилар олдига боргин. (*А. К.*)

3. Тўсиқсиз боғловчисиз құшма гап қисмлари орасига вергуд қўйилади: *Үйида чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир.* (*Мақол.*)

4. Боғловчисиз құшма гап таркибидаги гаплар бир пайтда ёки кетма-кет бўлган воқеа-ҳодисаларни билдиранда, ўзаро вергул билан ажратилади. *Баҳор келди, гуллар очилди.*

5. Боғловчисиз құшма гап қисмлари зид муносабатда бўлса, улар орасига тире қўйилади. *Ит ҳурар — карвон ўтар.* (*Мақол.*)

6. Ушнатиш муносабатини билдирувчи боғловчисиз құшма гаплар орасига ҳам тире қўйилади: *Сув келди — нур келди.* (*Мақол.*)

247- машқ. Үқинг. Боғловчисиз құшма гапларни ажратиб кўчиринг. Уларнинг ҳар бирига изоҳ беринг. Эргашган құшма гапларни боғловчисиз құшма гапга айлантиринг. Фарқини тушунтиринг.

1. Пахтакорлик шунчалик ота-бободан мерос, у билан эгизаклар биздаги урф-одат. (*F. F.*) 2. Қиши келди — соvuқ кунлар бошланди. 3. Олтин-кумушнинг эскиси бўл-

мас, ота-онанинг баҳоси бўлмас. (*Мақол.*) 4. Сиз кети-
шингиз билан, у бизга кўп нарсаларни гапириб берди.
(*A. К.*) 5. Теракзорлар хушбичим, боғлафда ҳамма ёқ
жим. Ер ҳам, кўк ҳам мовий ранг, ҳавонинг юзи тиник.
(*M. M.*) 6. Узоқда баланд-паст тоғлар яшнайди, тепа-
лар, адирлар ранг-баранг гуллар билан ясанади. 7. Бо-
тиракам сизга юборган эдилар, ҳужрага қўйиб чиқдим.
(*C. Аҳм.*) 8. Анжир ҳазон бўлай деганда, Қўқондан ама-
ким келди. (*A. К.*)

248- машқ. Қуйидаги гапларни боғловчисиз қўшма гапларга ай-
лантириш. Гап қурилишида юз берган ўзгаришни тушунтириш.

1. Тўлаган aka нима дейишини билмай қолганини кў-
риб, Сафаров беш-олти буқланган аризасини унинг қў-
лидан олди. (*A. К.*) 2. Майли десангиз, уриниб кўраман.
(*M. Исм.*) 3. Сиддиқжон гарчи табелчи ҳақида Болта-
бойга қайтиб оғиз очмаган бўлса ҳам, учинчи куни та-
белчи бехосдан унинг номини айтди. (*A. К.*) 4. Инсон
фазилати шундай катта бир дунёки, уни одам ҳаётини
бойитадиган маънавий ҳазина деса бўлади. (*M. Исм.*)
5. Иброҳимов яна ким сўзга чиқмоқчи эканини сўраган
эди, ҳеч ким қўл кўтартмади. (*A. К.*) 6. Дўконда эдим,
Ермат йўқ, сен извошни қўш, бир ерга бориб келамиш.
(*O.*) 7. Жўра ота ҳақида гап сотишни яхши кўрар эди,
дарров тили қичиди. (*O.*) 8. Уни-буни қўйинглар, биз
кимни мусобақага чақирамиз? (*O.*) 9. Боғнинг рангдор-
маржон чироқлари ҳам сўнди, ҳамма ёқ жимжит бўлиб
қолди. (*Ac. M.*) 10. Бева-бечораларнинг, етим-есирлар-
нинг оҳ-воҳига қулоқ сол, улар марҳаматингга мунтазир.
(*C. Нуров.*) 11. Орадан ҳафта, ўн кун ўтди, ундан ҳа-
мон дарак йўқ.

73- топшириқ. Бирорта бадиний асарнинг бир неча саҳифасини-
ўқинг. Боғловчисиз қўшма гапларни топиб, эргаш гапга айланти-
ринг, қурилиши ва мазмунидаги фарқларни айтинг.

249- машқ. Матнни ифодали ўқинг. Тузилишига кўра гап турла-
рини фарқланг ва услубий жиҳатдан ўзига хослигини ажратинг.

Унинг ўпкаси тўлди. Қўзларига яна ёш келди. Узи-
ни қанчалик босмасин, қуишлиб келаётган бу ёшни
тўхтата олмади. Шу алфозда қанча юрди, билмайди,
қаршисидан келаётган машинанинг чироғи кўзларини
қамаштириб юборди. Машина унинг ёнига келиб тақ-
қа тўхтади.

— Шу маҳалда қаёққа? — Назира ҳовлиқиб маши-
надан тушаётган кишининг Нурмат aka эканини бил-

ди. Билди-ю, нима дейишини билмай қолди.

— Қаёққа кетаяпсан, ҳой, менга қара?— сўради яна раис ва ҳеч нарсани билмагандай рўмолчасини узатди.— Ма, юзингни артиб ол. Қаёққа кетяпсан?

— Шаҳарга...— бўшашиб жавоб берди Назира ёшлигини артаркан.

— Шундай дегин? Қани, машинага чиқ-чи!

Нурмат ака бир зумда чамадонини машинага солди ва Назирани ёнига ўтқазди-да, қишлоқ томон ҳайдаб кетди.

— Қаёққа олиб кетяпсиз, тўхтатинг!— Назира жонхолатда раиснинг қўлига ёпишди.

— Қаёққа бўларди!— жилмайиб жавоб берди раис.— Ширинсойга! Сен бизни ташлаб кетармидинг?

Назира жавоб бермади. Нурмат ака ҳам анчагача жим борди.

— Нега хафалигингни билмайман, лекин ғам ёмон нарса,— деди ниҳоят раис.— Уни енгмасанг, ҳаётинг бузилади, орзуларинг пучга чиқади. Уни енгиш кепрак! (У. Ум.)

ҚЎЧИРМА ВА ҮЗЛАШТИРМА ГАПЛАР

202-§. Үзгаларнинг ҳеч ўзгаришсиз айнан берилган тапи қўчирма гап хисобланади. Масалан: «Одобсиэлик бўлса ҳам,— деди Мирзо Султонали,— муборак хоналарига бостириб келдим». (А. Қод.)

Қўчирма гап муаллиф гапи билан боғловчи вазифасидаги демоқ феълининг деб (дея), деган шакллари орқали боғловчисиз муносабатга киришади. Масалан: «Айтадиган гапинг шуми?»— деди Миразиз. (С. Аҳм.) Мен кулиб дейман: «Тоғам яхши, лекин қўрумсоқ». (О.)

250-машқ. Қўчирма гапли қўшма гапларни аниқланг. Қўчирма гап билан муаллиф галининг ўзаро алоқасини тушунтиринг.

1. «Савдо аҳли билан буржуylар қирилиб кетсин»,— дейди хуноб бўлиб у. (О.) 2. Баъзилари менга ўқрайиб:— «Жим ўтири-е»,— деб қўйишиди. (О.) 3. Тушунтир ўзинг?— дейди менга жаҳлдан қизариб Турғун. (О.) 4. Шунақа, ўртоқ Низомиддинов,— деди Бўтабой,— бу душманнинг иши. (С. Аҳм.) 5. Ўйлар эди: «Ишнинг қизиги кейин келади. Чол тўғри айтяптими? Е довдираяптими?..» (С. Аҳм.) 6.— Хўп, хўп,— деди кулиб маҳдум,— Анвардан эшитганим бор эди, жанобларининг тавсиф-

ларини эшитганман. (А. Қод.) 7. Олдинига иккиланиб турган Умматали таваккал қилиб: «Бор!»— деди (Ш.)

251-машқ. Күчирма гап ва муаллиф гапини топиб, уларнинг ўрнини аниқланг. Тиниш белгиларининг қўйилишига эътибор беринг.

1. «Қизиқ экан. Раънога кўрсатаман буни...»,— деди у ўз-ўзича руҳланиб. (Ҳ. Н.) 2. «Сиз мени мазах қилмай қўя қолинг!»— деди зарда қилиб хўжайин. (Н. С.) 3. Даилим йўқ,— деди Бўтабой қурслик билан,— шунга чақирғанмидингиз?» (С. Аҳм.) 4. — Нима кўрдингиз деди полвон.— Ҳеч нарса,— деди қўрбоши. (А. Қ.) 5. «Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздаман». (А. Қ.) 6. Навбат ўзига келганда, айвондан туриб маҳдум бақирди: «Раъно акангнинг қўлига сув қўй!» (А. Қод.) 7. «Бозорни кўрдингми? Қўй бозорига бордингми?»— сўрайди дадам, мулојим табассум билан. (О.)

203- §. Кўчирма гапли қўшма гапни нутқ мақсадига кўра ўзлаштирма гапга айлантириш ҳам мумкин. Масалан: «Одобсизлик бўлса ҳам,—деди Мирзо Султонали,—муборак хоналарига бостириб келдим» (А. Қод.)— кўчирма гап. Мирзо Султонали одобсизлик бўлса ҳам муборак хоналарига бостириб келганлигини айтди—ўзлаштирма гап.

204- §. Кўчирма гап билан муаллиф гапида тиниш белгиларининг ишлатилиши:

1. Кўчирма гап ёзувда қўштироққа олиниб, биринчи сўз бош ҳарф билан ёзилади. Масалан: «Қалай, Турғунбой, хипчин қалай!»— сўрайди Аъзам. (О.)

2. Кўчирма гап муаллиф гапидан кейин келса, муаллиф гапидан сўнг икки нуқта қўйилиб, кўчирма гап қўштироқ ичига олинади. Кўчирма гапнинг охирига, гапнинг мазмунига қараб, нуқта, сўроқ ёки ундов белгиси қўйилади. Бунда нуқта кўчирма гап охиридаги қўштироқдан кейин, сўроқ ва ундов белгилари эса қўштироқдан олдин қўйилади. Масалан: Хўжалик раиси деди: «Биз бу йил пахтадан мўл ҳосил етиширамиз».

3. Кўчирма гап муаллиф гапидан олдин келса, унда тиниш белгилари, кўчирма гапнинг мазмунига кўра, қўйидаги чизма асосида қўйилади:

«Кўчирма гап»,— муаллиф гапи.

«Кўчирма гап?»— муаллиф гапи.

«Кўчирма гап!»— муаллиф гапи.

4. Кўчирма гап муаллиф гапининг ичидаги берилса, гап

мазмунига кўра тиниш белгилари қўйидаги чизма асосида қўйилади:

Муаллиф гапи: «Кўчирма гап»,— муаллиф гапининг давоми.

Муаллиф гапи: «Кўчирма гап?»— муаллиф гапининг давоми.

Муаллиф гапи: «Кўчирма гап!»— муаллиф гапининг давоми.

Муаллиф гапи кўчирма гапнинг орасида келса, унда тиниш белгилари қўйидагича қўйилади:

1. Кўчирма гапнинг муаллиф гапидан олдинги қисмида тиниш белгиси бўлмаса ёхуд вергул (ёки икки нуқта) бўлса, бу белгилар туширилиб қолдирилади, муаллиф гапи эса икки томондан вергул ва тире билан ажратилади. Масалан: «Меҳнатни сев,— деб тақрорлайди ойим,— меҳнат кишига баҳт келтиради».

2. Кўчирма гапнинг муаллиф гапида олдинги қисми аслида нуқта билан тугаган бўлса, бу нуқта муаллиф гапидан олдин эмас, кейин қўйилади. Муаллиф гапидан олдин эса вергул ва тире, муаллиф гапи охиридаги нуқтадан сўнг тире қўйилиб, кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан бошланади. Масалан: «Гап дарсни ўз вақтида бажармаганингда,— деб қўйди акам.— Ўз вақтида бажарсанг, ойинглар уришмас эди».

3. Кўчирма гапнинг муаллиф гапидан олдинги қисми сўроқ ёки ундов белгиси билан тугаган бўлса, муаллиф гапидан олдин ўша белги ва тире қўйилади, муаллиф гапидан сўнг эса нуқта ва тире қўйилиб, кўчирма гапнинг давоми бош ҳарф билан бошланади. Масалан: «Жўнаймизми?— деб сўради укам.— Ойимлар қачон жўнор экан,— деб сўраяптилар».

4. Кўчирма гап диалог характеристида бўлиб, янги йўлдан бошланса, ундан олдин тире қўйилади. Масалан:

— Ўқтам, ҳозир! неchanчи синфда ўқийсан?

— 10- синфда ўқийман.

Эслатма: 1. Пичинг, кесатиқ, баъзан маъноси эскирган сўзлар, қўштироқ ичida берилади: *Вазнга путур етганлиги тўғри*. «Қалблар» сўзини кўпчилик маъносида ишлатилганигини бошқа ёкка ўйибсиз... бу билан «гуноҳим» устидан мени ушилаб олмоқчи бўлибсиз. Менимча, «қалб» ва «юрак» сўзлари кўпчилик маъносида... учраб туради. Аҳли «фуқаро», «шоҳи»га назмда жавоб қайтармоқни буюради. (М. Қ.)

2. Бадиий асар номлари, рўзнома, ойнома, ташкилот номлари, шартли тушунчалар ва шу кабилар ҳам қўштироқ ичida берилади: «Кутлуғ қон» романи, «Шарқ юлдузи» фабрикаси, «Халқ сўзи»

рўзномаси каби. Ташкилот, корхона кишилар номи билан номланса қўштириноққа олинмайди: *Навоий номли театр, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти* каби.

252-машқ. Гапларни ўқинг. Қўчирма гапли қўшма гапларни толиб, дафтариңизга кўчиринг. Қўчирма гап ва муаллиф гапининг ўзаро боғланишини, қўштириоқ ва тиренинг қўйилиш сабабларини изоҳланг. Бу белгилар қўйилмаган бўлса, уларни қўйиб чиқинг. 6, 7-гапларни ўзлаштирма гапга айлантириб, уларнинг тиниш белгиларидаги фарқларини тушунтиринг.

1. Хотин индамай дастурхонни йиғишириб олди, қозонга қуяётиб эшитилар-эшитилмас деди: «Уша асалнинг пулига анор ҳам берар эди». (А. К.) 2. «Мактабга бор!»— дейди онам. (О.) 3. «Офарин! Офарин!»— деб юборди Фуломжон хурсанд бўлиб. (М. Исм.) 4. Давлатбеков қўлини кўксига қўйиб; Хўп бўлади, хўп!— деб турар эди. (П. К.) 5. Мен умумхалқ бошлаган ишдан четда қолмайман, деди Мехри ҳаяжон ичида. (Ш. Р.) 6. Бир кекса ўқитувчи: «Кўнглимизни чироги олиб чиқиб кетилган уйдай қилиб кетяпсиз, Содиқжон»,— деган эди. (Ш.) 7. «Бўтабой акам масалангни мажлисга соламан дедилар»,— деди. (А. К.) 8. «Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси қабул қилинади. Уйғотинг қизингизни!»— деди (А. К.) 9. «Гумонингизни айтинг бўлмаса»,— деди элликбоши тажанг бўлиб. (А. К.) 10. Буюк ёзувчи Алексей Максимович Горький шундай деган эди: «Ўз фольклорингизни тўплангиз ва ундан ўрганингиз».

253-машқ. Қўчирма гапларни ўзлаштирма гапга, ўзлаштирма гапларни кўчирма гапга айлантиринг. Фарқларини тушунтиринг.

I. 1. Баъзан ўз-ўзича дейди: «Зуваласи пўлат деганича бор». (Ас. М.) 2. «Сиз заводда ишлайсизми?»— сўради Махсудов. 3. «Аҳмад машина ҳайдашга ўқимоқчи»,— деди Коля. (Х. Н.) 4. «Ўзлари тиниб қолар»,— дейди бувим қўлини силтаб. (О.) 5. «Майли»,— Қундузхон гўё сеҳрлангандек жавоб берди. (С. Аҳм.) 6. «Хўш, қандай янгиликлар бор?»— деди Ўкта. (О.)

II. 1. Астахов чол билан сухбатлашишни кўпдан буён орзу қилганини, лёкин қўли тегмаганини айтди. (О.) 2. У пахта терганлигини айтди. 3. Ўқитувчимиз она тилини яхши билмасдан, бошқа фанларни чуқур эгаллаш мумкин эмаслигини таъкидлади.

МУНДАРИЖА

ФОНЕТИКА ОРФОЭПИЯ ВА ИМЛО

Орфоэпия ҳақида маълумот	11
Унли товушларнинг талаффузи ва имлоси	11
Унли товушлар таснифи	20
е, ё, ю, я, (ёлашган) унлиларнинг талаффузи ва имлоси	20
Ундош товушлар таснифи	22
Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар талаффузи ва имлоси	24
Сонор товушлар талаффузи ва имлоси	39
Ўзбек адабий тили ундошларининг таснифи	44
Айниш ва юмшатиш белгиларининг ишлатилиши ва имлоси	46
Фонетик ўзгаришлар	47
Нутқнинг фонетик бўлиниши	53

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Сўзларнинг асосий ва кўчма маънолари	68
Сўз маъносининг тараққиёти	70
Сўзларнинг услубий бўёғи	73
Фразеологик бирдиклар	74
Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турлари	76
Тарихий жиҳатдан ўзбек тили лексикасининг таркиби	84
Қўлланиш доирасига кўра ўзбек тили лексикаси	86
Қўлланиш доираси чегараланган лексика	87
Эмоционал-экспрессив бўёқдорлик жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	93
Нутқ услублари ва услубий жиҳатдан ўзбек тили лексикаси	95
Нутқнинг тасвирий ва ифодавий воситалари	106

МОРФОЛОГИЯ ВА ИМЛО

Кириш	113
Сўзнинг морфологик таркиби	113
Сўзларнинг тузилишига кўра турлари	114
Кўшимчаларнинг турлари	117
Сўз туркumlари	120
От	121
Сифат	136
Баъзи сифат ясовчи қўшимчалар ва уларнинг ёзилиши	137
Сифатларнинг қўлланиш хусусияти	142
Сон	145

Сонларнинг қўлланиш хусусияти	149
Олмош	150
Олмошларнинг келишиклар билан турланиши	158
Феъл	160
Сифатдош яшовчи қўшимчалар ва уларнинг ёзилиши	169
Равиш	170
Равишлош ясовчи қўшимчалар ва уларнинг ёзилиши	178
Ёрдамчи сўзлар	183
Қўмакчилар	184
Боғловчилар	185
Юкламалар	187
Үндөв сўзлар	188
Тақлид сўзлар	190
Модал сўзлар	191

СИНТАКСИС

ГАП

Гапнинг мақсадга кўра турлари	134
Дарак гап	134
Сўроқ гап	195
Буйруқ гап	197
Үндөв гап	1 8
Сўз бирикмаси	200
Сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатини ифодаловчи воситалар	202
Тенг ва эргаш боғланishi	204
Гапларнинг тузилишига кўра турлари	207
Бир составли гаплар	209
Гап бўлаклари	213
Бош бўлаклар	214
Иккинчи даражали бўлаклар	218
Гапнинг уюшиқ бўлаклари	224
Ажратилган бўлаклар	227
Сўз тартиби	229
Үндалма	232
Кириш сўз	233
Мураккаблашган содда гаплар	235
Қўшма гаплар	237
Боғланган қўшма гап	238
Эргаш гапли қўшма гап	242
Боғловчисиз қўшма гап	244
Қўчирма ва ўзлаштирма гаплар	248

На узбекском языке

АБДУРАХМАНОВ ХАЛИК, РАФИЕВ АВДУРАЗИК,
ШАДМАНКУЛОВА ДИЛОРАМ

**ПРАКТИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКА**

Ташкент «Уқитувчи» 1992

Мұхаррір *Х. Қосупова*

Бадий мұхаррір *Ж. Одилов*

Техн. мұхаррір *С. Тұрсынова*

Мусаққылдар *Л. Мирзаағ медова, А. Одилов*

ИБ № 5822

Теришга берилди 12.10.91. Босишига рухсат өтілди 13.08.92. Формати $84 \times 108_{/}^{1/2}$. Литературна гарнитура. Кегли 10 шпонция.
Юқори босма усулида босылди. Шартлы б. л. 13,44. Шартлы кр.
отт. 13,65. Нашр л. 12,69. Тиражи 10000. Зак. № 50.

«Үқитувчи» нашриети. Тошкент—129. Навоий күчаси, 30. Шарт-
нома 13—91—91.

Узбекистон Матбуот Давлат қўмитасининг Янгийўл ижара китоб
фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1992.

Янгиюльская арендная книжная фабрика Госкомпечати Респуб-
лики Узбекистан. г. Янгиюль, ул. Самаркандская, 44. 1992.

A 15

Абдураҳмонов Ҳ. ва бошқ.

Ўзбек тилининг амалий грамматикаси: Мадданият ва санъат ўқув юрт. ўқув. қўлл./Ҳ. Абдураҳмонов, А. Рафиев, Д. Шодмонқулова.— 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри.— Т.: Ўқитувчи, 1992.—256 б.

1.1.2 Автордош.

Абдурахманов Ҳ. и др. Практическая грамматика узбекского языка.

Учебное пособие для учебных заведений культуры и искусства.

ББК 81.2Уз—2я 73